

આ ગ્રંથકારનાં બીજાં પુસ્તકો

કર્તાને ત્યાંથી-સી. ખી. ટ્રેડ, અનંત પ્રેક્ષિત્ર, મુંબઈ, ૪ અથવા
પુસ્તકવિકેતાઓને ત્યાંથી મંગલો

ભાગેશુ ગામ	નવી
ભક્તકવિથી દયારાગનું જીવનચરિત્ર	"
માંડણ બંધારાકૃત કોખાળા અથવા પ્રબોધબત્રીશી અને પ્રોધકૃત	બી. કોખાળા મુદ્રણાલી મુંબઈ
રાયણમંદોદરીસવાદ	"
નરપતિકૃત પંચદહતી યાત્રા	"
મધુસૂદન વ્યાસકૃત હંસાવતીચિત્રમગરિનચિત્રવાદ	"
ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક : ૧-૨-૪	એમ. સી. દેહાડી,
ગદ્યસમુચ્ચય : ભાગ ૧	"
ગુજરાતનો નાથ : અવલોકન અને કીકા	"
ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ : ભાગ ૧	એન. એમ. ત્રિપાઠી આ
નવલિકાપુષ્પો : માળા પહેલી	ધી જનરલ બુક ડેપો,

તૈયાર થતાં

ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ : ભાગ ૨ થી ૫
સાહિત્યસંસ્કૃતિ ભા. ૧ થી ૩ (શ્રી. ભાનુશંકર વ્યાસ સાથે)
લેખનકલા, નિબંધ અને નિબંધિકાઓ
સાહિત્યવિહાર (વિવેચન) ભાગ ૧-૨
રસવિહાર (કાવ્યસંગ્રહ)
સ્નેહી સંસાર અને બીજી વાતો (નવલિકાસંગ્રહ)
ગુજરાતી શબ્દસિદ્ધિ
માનવજીવનવિકાસનો વર્ષાનુક્રમ

પ્રકાશક : પરમાણુંદાસ પીતાંબરદાસ

માલિક : ધી જનરલ બુક ડેપો, ૧૧૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, નં. ૨

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, ખી. એ.

આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયબડોડ : અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

નવસિકા	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ ચીટી	રમણભાઈ નીલકંઠ	૧
૨ પીંડા દ્વારી અને વેળલ	હરગોવિંદ ત્રિવેદી	૧૨
૩ નવી આંખે જૂના તમાસા	કનૈયાલાલ મુનશી	૨૩
૪ જલણી	રામનારાયણ પાંડક	૩૪
૫ રમણીલાના વિધવાશ્રમમા	શંકરપ્રસાદ રાવલ	૪૪
૬ પૃથ્વી અને સ્વર્ગ	ગૌરીચંદ્ર જોશી	૬૪
૭ માનવખંડિયે	નવકાશ ત્રિવેદી	૭૬
૮ પતિનપારની	વિજયરાય વેંલ	૮૦
૯ મૂંડનનું કારણખાનું	વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૮૭
૧૦ તારોઃ એકે આશરવખ	તનમનીચંદ્ર શિવ	૯૮
૧૧ અવમાન દીલના ને દેદના	લીલાવતી મુનશી	૧૦૪
૧૨ મહાભારતની સમાલોચના	લ્યોનીન્ડ દવે	૧૧૯
૧૩ છુલ્લીઅન	અરવિંદ મહેતા	૧૨૬
૧૪ સ્વપ્ન	ઝીણાભાઈ દેસાઈ	૧૫૬
૧૫ બિચારો કંદિ	અમર	૧૬૩
૧૬ પગલીનો પાડનાર	ઉમાચંદ્ર જોશી	૧૭૦

શાળોપયોગી પાઠ્યપુસ્તકો

આપણું ગુજરાત	ગુજરાતી ધો. ૪ થા માટે	૦—૪—૦
સૃષ્ટિવિજ્ઞાન ભા-૧	અંગ્રેજી ધો. ૧ લા માટે	૦—૮—૦
સૃષ્ટિવિજ્ઞાન ભા-૨	" ધો. ૨ ના માટે	૦—૬—૦
સૃષ્ટિવિજ્ઞાન ભા-૩	" ધો. ૩ ના માટે	૦—૧૦—૦
સરળ આરોગ્યવિજ્ઞાન	" ધો. ૪ થા માટે	૦—૧૦—૦
પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણ	" ધો. ૫-૬ અને ૭ માટે	૨—૪—૦
સાહિત્યકલ્પોલ્લાસ ભા-૧	" ધો. ૧ લા માટે	૦—૭—૦
" " ભા-૨	" " ૨ ના માટે	૦—૬—૦
" " ભા-૩	" " ૩ ના માટે	૦—૧૦—૦
નવલ્લિટાપુષ્પો પ્રથમ માળા		૦—૧૨—૦
નવલ્લિટાપુષ્પો બીજી માળા		૦—૧૪—૦

ધી જનરલ બુક ડેપો

પબ્લિશર્સ

૧૧૮, ગ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨

પ્રસ્તાવના

[૧]

માનવજાતીનું ડૉરવ : શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે તેનો ઉપયોગ

ગુજરાતી ભાષા અને તેના સાદિત્યના મહત્વાગ્યે તેના અંગેઅંગનો વિકાસ શક્ય થઈ રહે તે માટે આપણી મુનાર્મ યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન પુસ્તકોમાંના માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ-ક્રમમાં માનવજાતીનું સ્થાન દર્શાવવાનું આગળ પડ્યું અને મદરસતું ગણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે આપણા જીવનવિકાસની દૃષ્ટિએ એક બહુ જ અભિનવદલીલ પગલું ગણાય છે. આપણા ગુજરાતીઓની માનવજાતી ગુજરાતીની એ જાળવન દોષ કે પછી ભ્રાજનના અન્ય પ્રાચીની માનવજાતીની એ જાળવન દોષ, છતાં આપણા પ્રવર્તીશિક્ષણમાં માનવજાતીને જ પ્રધાન સ્થાન દોષ, તે જ માનવજાતી આપણા માધ્યમિક ને ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ દોષ તે જ ભાષામાધ્યમિક અનેક અસરકારિક ને ઉપયોગી વિદ્યાક્રમાંના સમીપ ને આપક શિક્ષણનો ભાજ આપણી ગૃહસ્થી પ્રવર્તે મગવા પામે અમિજી ભાષાને, તેના વિપુલ નાદિયને અને એના અદ્યતન વિચારધનને જગા થે તરછોડવા પિતા આપણ કદા સારીએ કે જેનું પ્રથમ જ સ્થાન યોગ્ય છે એવી માનવજાતીને પ્રથમ પૂગ અને પુનઃસંસ્થાપના તરફ પસંદ કરાવના આ પ્રયત્ન માટે આપણી યુનિવર્સિટીને અને તેના જવાબદાર પ્રેરક આત્માઓને

આપણે અરેબર ધન્યવાદ આપીશું. આનંદ કરીએ માતૃઆપાનાં ગર્ભે જીવંભીતે જે શિક્ષણ આપણી પ્રાપ્તિને તેના નીચા પગલે મારે આપણા આગ્યું છે તેમાં અનેક ક્ષતિની અગત્ય વેળાએ રહી ગઈ હતી આપણે જાણે છે; એટલું જ નહીં પણ પરદેશીય આપણે અને તેના અધિકારી અનિચ્છાવાદ વંચિત રહેવા સર્વેથી આપણી સાધનરીત ને નિર્ધન પ્રાપ્તિને તે જ એ શુભાર નુકશાન પણ થયું છે અને પ્રાપ્તિની કિમતી જીવનપાતાનાં સર્વજન વર્ષો આપી શકે ને જીવનવિકાસ ને દરવગિકાસ ઉત્તરેનર ફિતિ થયો છે. નગ્ન ગત્ય આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓના સંચાલકોનાં દર્શના દ્વારા આપણી શિક્ષણો જેવાંનેવા આનંદની વાત નથી. નવેથી આ શિક્ષણસંસ્થાઓ માતૃ આપણા આ માધ્યમનો લાભ નેમના વિદ્યાર્થીઓને ને નરક આપણી જેટલા મોટા પ્રમાણમાં આપણા ઉદાર થશે નેટલા જ પ્રમાણમાં તેમ શિખવવાના મોટી સંખ્યાના થઈ પડેલા વિષયો દેવા છતાં તેનું સંગીન તત્ત્વસ્પર્શો જ્ઞાન તેઓ તેમને સીધી, સરલ અને સંગીન રીતે જરૂર આપી શકે સુંખાર જેવા સર્વસંગ્રાહક શરેરની માધ્યમિક શાળાઓ માતૃઆપણા જ લાભનો પૂરેપૂરો લાભ તેના પચરંગી વિદ્યાર્થીઓને લક્ષ્યે કદાચ દમન ઓછો લે પણ ગુજરાત-તળ ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ તેના વિભાગો-તો તેના વિદ્યાર્થીઓને માતૃઆપણાદાર જ તેમને શિખવવાના પ્રત્યે વિષયને જલદી ને સંગીનતાથી દેવે શીખવી શકશે; એટલું જ નહીં પણ માતૃઆપણા માધ્યમથી સરલ થઈ પડેલા વિષયો શીખી લેતાં વિદ્યાર્થીઓ પણ ઘણોએક વખત ફાજલ પાડી શકશે અને તેથી તેમનું અંગ્રેજી ભાષ અને તેના સાહિત્યનું જ્ઞાન પણ તેઓ સારી રીતે હાંકું અને સંગીન રીતે શકશે. અંગ્રેજીના શિક્ષકો અને અધ્યાપકોને દેવે કહેવતરૂપ થઈ પડેલ અંગ્રેજીની ભયંકર ક્યાશ માટે પરીક્ષ્ય વિદ્યાર્થીઓની જથ્થાબંધ કતા કરવાનું કે તેમના કમનસીબ અંગ્રેજી સામે ફરિયાદો કરવાનું ઝાઝો વખત નહીં રહે. કાલવશાત્ સ્થાનબ્રષ્ટ થયેલી માતૃઆપણા પોતાને સ્થાને જ પ્રતિષ્ઠિત થતાં તે અને તેનું સાહિત્ય ઘણીખરી રીતે વિદ્યાર્થીઓ અં શિક્ષકોની વહારે ધાશે ને તેમ થતાં તે પોતાનાં વિપુલતા, વિદ્યાસ અં ગૌરવને પણ વધારશે જ.

શિક્ષણના વાહન તરીકે માનવજાતને પ્રધાનનાએ અવગણવાથી પ્રગ-
ત્વને નુકસાન થયું છે તેમ જ માનવજાતને અને તેના સાહિત્યને પણ
સાથે નુકસાન થયું નથી. એમના વિકાસ ધણી રીતે અટકવા છે. શિક્ષકગણ
વિદ્યાર્થીગણ બન્ને માનવજાતના સ્વાભાવિક પ્રેમ, અભિમાન ને સાહિત્યના
જ્ઞાનથી વિદોત થયા છે અને ને એટલે સુધી કે પરદેશીય ભાષા કે તેના
સાહિત્યસંસ્કારો પ્રત્યે દૃષ્ટી જાડે મોહમુગ્ધ બની તેમને સિખરામાં,
કાષ્ઠવામાં ને તેમના ઉપર પ્રભુતા મેળવવામાં સમજાયેઅણસમજાયે જે
પ્રેરણા, ચોક્કસાર્થ ને ધન્ય સમર્પના તેઓ આવ્યા છે તે કરતાં બહુ જ
અલ્પ પ્રમાણમાં તે માનવજાત માટે સમર્પના આવ્યા છે. પરિણામ એ
થયું કે થોડાક અપવાદો સિવાય માનવજાત કે તેના સાહિત્ય માટે માનવજાત
ને પ્રેમ નહીં થયો. દરેક જે મૅટ્રિક્યુલેશન જેવી પરીક્ષામાં આશરે વીસ
ટકા જેટલા વિદ્યાર્થીઓ મુન્દરાતીના વિષયમાં પણ નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત કરે છે
અને જેઓ મફતના પામે છે તેઓ પણ સારાં કે સતોત્રપદ પરિણામ તો
નથી જ બનાવી શકતા. હમ્મ પરીક્ષાઓમાં પણ આ જ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. આ
દુર્ભાગ્યને દૂર, દરેક માનવજાત માટે પ્રાપ્ત થયેલા આ વેળાસરના ઉત્તેજનનો
લાભ તેને વધુ પ્રિય કરી વિદ્યાર્થીઓને આપવા જોઈએ ને તેમના શિક્ષણને
પરદેશીય ભાષાના અસાધ્ય ને અજ્ઞાતપ્રવિઠ માધ્યમથી દુર્લભ ને મોઢુ થતું
અટકાવીને સુલભ દંતુ જોઈએ.

[૨]

વરિત વાચનમાળા તરીકે નવલિકાઓની યોગ્યતા

મુન્દરાતી ભાષા અને સાહિત્યે તેની વિદ્યુત પરિશ્રિતિઓમાં પામ્ય આજ
સુધીમાં સામે એવો વિકાસ પ્રાપ્ત થયો છે પણ જવારે તેનો આવાજ
શિક્ષકમાં અને માધ્યમ તરીકે બહોલો ઉપયોગ હવે થશે ત્યારે વધુ માધ્યમયો
એનો વિકાસ થશે એ તો ચોક્કસ જ છે. મુન્દરાતી સાહિત્યના વાંચના વિકાસ-
ક્રમમાં તેના અંતરેઅંતરે ખીલવણી મળી છે નેથી તેના પાદ્યપુસ્તકોના
તેમ જ સ્પર્શિત થા ઇન્દ્ર વાચન તરીકેના તેના આદર્શોમાં પણ સાહિત્યનાં

નવાનવાં અંગીના પ્રયોગો દર્શિતશબ્દ વગેરે માંથી છે તે તેના વિશેષ-
પણુ આવયા માંડી છે. આ પદ્ય એવા એક નવ પ્રયોગ છે.

ત્વરિત વાગનમાળા નરીકે નવસિદ્ધાંતોની મેળવનારો નવી પ્રકાર છે.
છે. આપણા હવન અને હવનપ્રયોગનું વસ્તુ સારું, મેનું, સ્વચ્છ અને
રીતે થડી. તેને કલા સાથે સાદાર કરી. તેને આકર્ષણ અને લોકપ્રિય
વિચિત્રનું રસકન્દ બનાવીને આપણા નવસિદ્ધાંતોએ તેમની નવીપ્રકારો
આલેખી છે અને આપણા સાદિત્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર નરીકે તેમાં
આનંદાસ ખીસવી છે તે તેનાં ત્વરિત વાગનમાળા નરીકે તેમની મેળવના
કાર્મ રીતે જોાછી કહેવાય નવો. ઓવધેનરામ, કૃતિપ્રકાર મુનશી વગેરે જે
સત્ત્વશાલી નવસદ્ધાકારોએ આપણા નવસાદિત્યને સુન્દર ને સમન બનાવ્યું
એથી તેમની નવસદ્ધાઓના રમિક સંશેષ કે સાર આપણને લાડમાં
ગયા હોત તો આપણા વિદ્યાર્થીઓની સેવામાં આપણે તેને ત્વરિત વાગન
તરીકે બેધડક મૂકી શકત. પણુ આવા સાર લાડ તુરત અરિત્યમાં આવે
એમ લાગતું નહિ હોવાથી નવસિદ્ધાંતો આપણા આ વિશિષ્ટ પ્રકારની
યોગ્યતાને જ આપણે સ્થાપવી જોઈએ; કારણ કે તેમાં બધું જ દૃઢાર્થ
વિશાળ ને વ્યાપક હવન અને તેના વિવિધ અને નવાનવા પ્રયોગો સીધા
ને સચોટ રીતે ચિત્રેલાં હોય છે. લાપાને સચોટતાથી શોખવાનું એ એ
અમોઘ સાધન છે.

[૩]

લોકવાર્તાઓ અને નવસિદ્ધાંતો : ઐતિહાસિક રૂપરેખા

“ પૃથ્વી ઉપર વસતા ને વિસ્તરતા લોકહવનના વિદાસની સાથેસાથે
આપણી લોકવાર્તાનું વ્યાપક થતું સાદિત્ય ખીસવા લાગ્યું હતું. પ્રત્યેક
નાનામોટા મનુષ્યને, પ્રત્યેક દેશમાં અને પ્રત્યેક કાલે, વાર્તા કહેવાનો
કહેરાવવાનો, સાંભળવાનો ને સંભળાવવાનો શોખ હતો. પ્રત્યેક પ્રજાએ,
પ્રત્યેક દેશે, પ્રત્યેક લાપાએ વાર્તા પ્રત્યેનો આ સ્વાભાવિક શોખ કેળવીને
ખીસવો છે. વાર્તાએ માનવને આનંદ આપ્યો છે, સૂતવર્તમાનને સહવ અને

રસિક કથા છે. કલ્પનાને જન્મ આપી છે અને રસજીતિને ઉત્પન્ન કરીને પોષી છે. વાર્તામાં અલગથી કલાઓનું સુભગ સંમેલન હોય છે. એમાં રસરસના બેઝાર બરેલા હોય છે. ધર્મકલ્પિતાસપુરાણના ઉપદેશ જ્યાં પોતાનો આગ્રાથી, જૂનાપુરાથી ડહાપણથી કે શિખામણની લાંબીઓડી ધાતોથી મનુષ્યજીવનને સંસ્કારી કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યાં કલામય દૂંધી વાર્તા મનુષ્યસ્વભાવ અને માનવજીવનનો તાદરશ અને મધ્યમ ધર્મિકાસ કહીને એને રસપ્રગ્લ્હ કરી ઉજાગ કરે છે ને સંસ્કારી બનાવે છે. એમાં વિનોદ પણ હોય જ્યાં માત્ર વિનોદ જ હોતો નથી. લોકશિક્ષણનું એ પુરાણપ્રસિદ્ધ સમજમાં સમજ માધન છે મધને જીવંત રાખવાના પ્રયાસ કરતા ધર્મચાર્યોએ, જગનમાં પ્રવાસ ખેડતા પ્રવાસીઓએ, ગૃહસંસારનાં જિજ્ઞાસુ આશામયાન આગદિ કોહેરનાર માતાપિતાએ, બહેનોએ ભાઈઓને, ભાઈઓએ બહેનોને ને શુરુઓએ સિંધ્યોને સૌએ રસિક કથા કહીકહીને જ રાષ્ટ્રશિક્ષણ, શૃદ્ધશિક્ષણ, શાળાશિક્ષણ, સંસ્કારશિક્ષણ, ધર્મનીતિશિક્ષણ, પ્રેમશિક્ષણ, અને જીવનશિક્ષણ આપ્યા ક્યું છે અને તેને સનત ચાલુ રાખ્યું છે. વેદના ઋષિઓએ ભગવાન ગૌતમ જીએ કે મહાવીર સ્વામીએ, ઇસુએ કે તેના શિષ્યમંત્રી, શાસ્ત્રીઓએ અને પુરાણીઓએ, બાસોએ અને માણુમદોએ રસિક વાર્તાસાહિત્યદ્વારા જ પોતપોતાના જીવનસંદેશ જનતાને સંભળાવ્યા છે, અને વાર્તાના પોતાના સ્વાભાવિક રસને લોકસમૂહોએ તે સંભળવા ને વાંચવા યોગ્ય માન્યો છે. વાર્તાનું સાહિત્ય આમ પુણેપુણે ઉત્તરોત્તર વિકાસક્રમે ખીલતું આવ્યું છે અને દરેક એમ ખીલતું જ જાય છે.

ઉત્તરોત્તર ખીલતી આ લોકવાર્તા આમ એનાં જન્મ, વસ્તુસકલના, રૂપગુણ અને જીવનવિકાસમાં દિવ્ય જ્યોતિઓનો, દેવ અને માનવ વચ્ચેના સેતુરૂપ ધર્મ, અર્થ, દામ અને મોક્ષના પુરુષાર્થોનો આશ્રય કરે છે ને શુદ્ધ પ્રેમને પોતાનો ગ્રિય વિષય બનાવીને માનવજાતિથી ધમ્મતા સમાજના જીવનમાં અને તેના પ્રસંગોમાં અંગેઅંગિ અને આત્માઆત્માએ પ્રવેશ કરે છે. એ દિવ્ય કુમારી પોતાનું નિર્દોષ જીવન વિકસાવી કાલક્રમે પુવતી બને છે. પ્રેમના અભિલાષા અને આદર્શ જામનાં એ પછી નવોદા બને છે અને

ઉદ્યોતન કહે છે તે પ્રમાણે એ નવોદા, અસંકારવતી. નૂપુરના રૂમરૂમ ઝંકાર કરતી, સૌભાગ્યના ઉન્નત ભાવથી ભરીભરી, છટાએ ચાલતી, કામળ, સુંદર અને ભવ્ય બની પુરૂષના મનને અને જીવનને અનુદાન બની રહે છે.”*

x

x

x

આપણી ભારતીય વાર્તાઓ અનુક્રમે મહાસંસ્કૃત, પ્રાકૃત, દેશ્ય વગેરે ભાષાપ્રવાહો સાથે પ્રવાસ કરતીકરતી પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન અને છેક આધુનિક ગુજરાતમાં આવી છે. પૂર્વપશ્ચિમનો સંગમ થતાં તેને પશ્ચિમની તેની બહેનોના નવીન સંસ્કારો પણ પ્રાપ્ત થયા. અને એ રીતે પોતાનું વ્યક્તિગત સ્વરૂપ ખીલવીને એણે પોતાનું સ્થાન આપણા સાહિત્યમાં નક્કી ને અમર કર્યું છે. આપણી લોકવાર્તા ને નવલિકાનો આ દ્વંદ્વ વિદાસક્રમ છે.

અને હાલ તો આપણા ખીલતા સાહિત્યના આગ્રવૃક્ષ ઉપરનું આ નવલિકાદળ કેવું શાખ જેવું સુંદર, સરસ ને સુગંધમય થઈ રહ્યું છે? આપણા હાલના શ્રેષ્ઠ નવલિકાકાર આ વિષે શું કહે છે તે જરા જોઈએ:—

“ એટલે જે દ્વંદ્વી વાર્તા સરસ હોય—એક વખત શરૂ થયા પછી અંત મુધી તમને ખેંચી જવાની શક્તિ ધરાવતી હોય અને જતાં એ આકર્ષણ દરપળે તમને જીવનની એક અગ્નણી દિશા દેખાડતું હોય—ત્યાં જોઈએ જોઈએ તેટલો જ સમય લેતી હોય—અને સ્પષ્ટ હોય—તે દ્વંદ્વી વાર્તા ઉત્તમ પ્રકારની કલાકૃતિ કહેવાય.

x

x

x

સાહિત્યની કાર્ષણ્ય કૃતિ જીવશે કે મરશે—એનો આધાર એના બદારના આકાર ઉપર નથી. એ આકાર એના સર્જકે જે અગ્નિરસ અને તેજસ્વ વડે ઘડ્યો છે એ ઉપર બધો આધાર છે. ઘણી કૃતિઓ ઉત્પન્ન થાય એથી એનો વિનિષાત થવાનો નથી: વિનિષાત વ્યક્તિઓનો

* મારી સરોવેલી અને સંપાદિત કવિ મધુસૂદન વ્યાસકૃત ‘હંસાવતી વિક્રમચંદ્રિવિવાહ’ની પ્રસ્તાવનામાંથી ઉદ્ધૃત-સંપાદક

૧૦. ૬૧. એટલું ખરું, એકાદ રોડ દમકાને મારે એની બરતી એક
અન તો માદિત્યનો ધર્મો અંગેને વિષ્ણુ કરી મૂકે. પરંતુ ઉપર
સાદિત્યની સમગ્રો ચિદંત્ર નૃતિઓની પેઠે-એ નવર સમજીથી મુખ
રો-અને પડી જરો. The story of to-day may destroy
itself or be destroyed; but like the Phoenix it is
eternal and will renew forever its youth."

—મૌરીશકર જોષી (પુમહેતુ): રાજકુળ; તેજ અને ધાયા

[૪]

વિદ્યાર્થીવર્ગને આપણી જૂની અને નવી નવસિક્ષાઓનો સમાર્થ
જવાબ આપતાં અને પ્રથમ માગાની વિવિધ દૃષ્ટિએ અનુપૂર્તિ કરવા
માટે એ 'નવસિક્ષાપુષ્પો'ની આ બીજી માગા ચૂંટી છે. આ
પુષ્પો ચોખ્ખાથી ચૂંટાયાં છે કે કેમ ને જાગ્યે તો મારા કરતાં આ ક્ષેત્રને
વિશેષ ફલદ્રૂપ કરનાર કોઇ નવસિક્ષાકાર કે વિવેચકની રસિક વૃત્તિ ઉપર
છોડવાનું હું યોગ્ય ગણું છું. ગુજરાત અને મહાગુજરાતના મારા વિદ્યાર્થી-
બંધુઓ અને શિક્ષકબંધુઓ આવા પ્રકારના સિદ્ધ વાચન વડે ગુજરાતની
સાદિત્યના આ અંગથી વધુ પરિચિત થઈ, તેની કલા સાથે સુપરિચિત
થઈ, તેદ્વારા તેમના જાણજાનને સમૃદ્ધ કરશે તો સંપાદનકાર્યના મારા આ
રોડઅમથી હું ફતાર્ય થઈશ.

વિદ્યાર્થીવર્ગ મારે પ્રત્યેક સેખકને કહે. પરિચય ને વાતોનું હાઈ
એ પ્રત્યેક વાનાંની આગળ આપ્યાં છે. પાછળ 'પ્રકાશિની' આપી
અપરા અને અપરિચિત કેટલાક શબ્દોના પર્વાય પણ આપ્યા છે.

જેને સેખકબંધુઓએ અને જાહેને મારા આ સંપાદનકાર્યમાં
પોતપોતાની નવસિક્ષાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાની મને ઉદાગ્રાંતે તરત જ પરવાનગી
આપી છે તે મારે હું તેમનો અત્યંત આભારી છું. તેમના આ બંધુકૃત્યની હું
આભારપૂર્વક ખાસ નોંધ લઉં છું. પસંદગી તેમ જ આખા એ કાર્યમાં પ્રેમથી

મને સહકાર આપનાર મારા વિદ્વાન, ઉત્સાહી ને આદિત્યરસિક મિત્ર શ્રી. ભાનુશંકર વ્યાસનો ઉપકાર તો હું નહીં જ વીસું.

છેવટે આ માળાના પ્રદર્શક—શ્રી. પરમાણુદાસ પીતામ્બરદાસ દક્ષર, માલિક, ધી જનરલ જૂક ડેપો, એઓ—નો પણ હું આભારી છું. તેમના તાત્કાલિક ઉત્સાહને લીધે મને આ કાર્ય કરવામાં અનુકૂલતા મળી અને તેથી જ આ પુસ્તક વેળાસર પ્રસિદ્ધિ પામી શક્યું છે.

સી. પી. ટૅક,
અનંત ટેરેસિઝ,
મુંબઈ, નં. ૪
તા. ૩—૬—૧૯૩૭

શંકરપ્રસાદ હગનલાલ રાવલ

નવલિકા પુષ્પો

માળા બીજી

રમણભાઈ નીલકંઠ

[ઇ. સ. ૧૮૬૮-૧૮૭૮]

[સ્વર્ગસ્થ સુર રમણભાઈ મહાપત્રાશ્રમ નીલકંઠ અસલ સુરેન્દ્રના નિવાસી, બાલ્યાવસ્થાથી જ અમદાવાદમાં વસી, ત્યાં જ વૃત્તિભાવ કરી ઉચ્ચ કેટિના યજ્ઞોત્સવ, લોકસેવક, માર્મિક વિદેવક, કવિ, મધકાર અને સુધારક તરીકે નિર્મળ હૃદયે પામી ગયા છે. ઉચ્ચ પ્રકારની ઉદાર માનવતાથી વિભૂષિત એ સત્જનનવાની સાચાનું મૂર્તિ હતા. દેખાવે ચિત્રનશીલ પણ સ્વભાવે એ બહુ જ દુઃખસહિષ્ક હતા. આપણા જૂના સાહિત્યમાં દુઃસ્વપ્નની માત્ર કદીકદી યાદ જ હતી. નવલકાંથે એ રસને સાહિત્યમાં જિવારવાના પદો લા પ્રયત્નો કર્યા. પણ એ રસના ચલાઈ જમાવવાને તેા 'ભડમડ' આદિ સુઅભાવે મોટાનાના લેખાના આલેખક સુર રમણભાઈ જ હતા.

રમણભાઈની પ્રવૃત્તિઓ અનેકદેશીય હતી. આમાં સાહિત્ય એ એમનો અપાર પ્રીતિનો વિષય હતો. આ પ્રીતિએ એમની પાસે ઘોટા પણ સરસ કાવ્યા, વિદેશનાત્મક લેખમંડળો, 'દશનો પર્વત' એ એક હતાં સમર્થ નાટક અને વિવિધ પ્રકારના નિબંધો આપણા સાહિત્યના જનિદ્વાસમાં નોંધાયા છે.

કાંઈક નવલિકાવિદો લખી એ નવલિકા કારે પણ થયા છે. 'સીદ્ધી' નવલિકા એમની જાહેર નવલિકા છે. બલ્લામજુન્યેદી-નો વાવુ આપણા માનવરથમાથને અચળ્ય. વિનાદવાય કરી રહ્યો છે. આવી સીદ્ધીના લેખ આપનાર એ અભાવ રમુટ પણ એ નવલિકામાં એમણે એક પગ એક રમુ કરીને દાસ્યસેની કલાપૂર્વક જમાવટ કરી એને બહુ જ સુંદર અને અસરકારક કરી છે]

ચીઢી

રેળતો દિવસ હતો અને હું ચોકમાં દિવસે બસી નવલકથાનું પુઃ વાંચતો હતો. નોકરે આવીને કહ્યું, ‘કાઈ મળવા આવ્યું છે.’ મને આવનારને અંદર લાવવા મેં સંમતિ આપી. તેને મારી સામે પાટ ઉભેસાડી આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. તેણે મારા હાથમાં પત્ર મૂક્યો. પત્ર અક્ષર અગ્નિયા હતા અને તેમાં સહી કરનારનું નામ પણ અગ્નિયું લાઃ પત્રમાં લખ્યું હતું, “હું ગઈ સાલ આપને આણંદ સ્ટેશને મળ્યો હતો યાદ હશે. બે ચહા વેચનારા ચહાની તારીફ આપ્યા કરતા હતા ત્યારે કહેલું કે ટેબલ ઉપર ચહાની દુકાન છે ત્યાંની ચહા આ બંનેથી મારી કાગળ લાવનારની હકીકત સાંભળી તેની ઈચ્છા પ્રમાણે નેને મદદ કર મહેરબાની કરશો. તા. ક. આ માણસ મારા સગામાં છે.” ચહાનો પ્ર મારી સ્મૃતિમાં ન હોતો, અને આટલા જૂન ઝાળખાણ ઉપર ભારે બો મૂકાય છે એમ મને લાગ્યું, પરંતુ ‘સંવન્ધમાભાવણપૂર્ણમાહુઃ ।’—વાતચિ થઈ એટલે તરત મૈત્રી થએલી ગણાય છે—એ સ્થુવંશનું વચન લક્ષમાં લ પત્ર લાવનારને તેની હકીકત કહેવા મેં કહ્યું. તે બોલ્યો :

“મારા લાણેજ છગનલાલ માટે વહીવટદાર સાહેબ વધારે પગાર જગાની લલામણ નથી કરતા. છગનલાલને આ જગાએ અઢી વરસ થ અને વસતિપત્રકમાં ૧૫૪૨ના મહોલ્લામાં એને ગાળો ખાવી પડેલી. પ છગનલાલ રૂશવત ખાય છે એમ નોંધણી કામદારે વહીવટદાર સાહેબ મનમાં ખોટો વહેમ ધાલ્યો છે, પણ નોંધણી કામદારની મરજી એ જ પોતાના લાઈગંધ અમથાલાલના દીકરા છોટાલાલને આપવાની કે અદારથી એમ બતાવે છે કે અમથાલાલ સાથે મારે લાઈગંધી નથી. પ નોંધણી કામદાર અહિં આવ્યા પહેલાં સાવલીમાં હતા ત્યારે અમથાલાલ ધરથી ત્રણ ઘર છોટે રહેતા હતા. એ કહે છે કે હું દસ ઘર છોટે રહેતો હતો તે ખોટું છે. ત્રણ ઘર છોટે રહેતા હતા એવો પુરાવો હું આ સાહેબને બતાવું.”

મેં કહ્યું, “મારે એવો પુરાવો શું કામ બોવા પડે ?”

"વડોવટદાર સાહેબની ખાતરી કરાવ કે નોંધણી કામદારને અમથા-
લાસ સાથે આપજાવી છે."

"તમારે નેમની ખાતરી કરવી હોય તો તમે કરો."

"નાયબ ફાજદાર સાહેબને પૂછશો તો તે પણ તા કરશે."

"માની દા કરશે?"

"સાવલીમાં અમથાજાવના ધરથી ત્રણ ધર છે તે નોંધણી કામદાર
રહેતા દના તેની, હોટની ચોરીની તપાસ કરવા નાયબ ફાજદાર સાહેબ
ત્યાં ગયા દના, રાવગીઆનું છોટા દનું અને બજાબજિયા ચોરી ગયા એનું
ચારણ્ય લોક કરેલા દના."

"આ બધી બટીકન મને કહેવાની શી મતલબ છે?"

"વડોવટદાર સાહેબ ઉપર આપ સાહેબ ચીઠ્ઠી લખી આપો કે
છગનલાલ રૂથવત નથી ખાતો અને બચરવાળ છે, તો એની ભક્ષામણુ કરે."

"હા મામના વડોવટદાર અને નેમનું નામ શું?"

ચીઠ્ઠીના પ્રાર્થયિતાએ મામ અને નામ કહ્યું.

મે કહ્યું, "પણ હું એઓ માહેબને ઓળખતો નથી. કાર્ડ દિવસ
એમને મળ્યો નથી."

'પણ આપને તો એ નામે ઓળખના હશે. આપનું નામ તો તપખીતું
છે. એટલું લખી આપો કે છગનલાલ રૂથવત નથી ખાતો અને બચરવાળ
છે મારે ભક્ષામણુ કરશે તો તો ગરીબ માણુમનું કામ ચાલ."

"હું છગનલાલને ઓળખતો નથી. એ મામે હું કાર્ડ દિવસ મળ્યો
નથી, તો હું શી રીતે વડી શકું કે એ રૂથવત નથી ખાતો ' એ બચરવાળ
છે તે બતાવવા તો તમે વડોવટદાર સાહેબ આજણ એના હાકરાને કાર્ડ
દર્શ દેશો કરજો. મે કાર્ડ એનાં હાકરા લેવા છે?"

"નોંધણી કામદારે ખોટો રહેમ ધાર્યો છે તેથી એ મામે તપ છે."

"જુઓ કાર્ડ, હું તમને નથી ઓળખતો. વડોવટદાર સાહેબને
નથી ઓળખતો, નોંધણી કામદારને નથી ઓળખતો, છગનલાલને નથી
ઓળખતો. હું આ કામમાં શી રીતે વચ્ચે પડું."

મેં હજી, “બહુ મારું.”

બધા બેઠી જાયા, “તું બહુ મારું? હર નાંખે તેથી અને બધા પારી માર્યા જાહે.”

“કામમાં રસના થયે, દીવાળવી થયે, નિરાગ નદિ દોવ નો નિરાગ થયે, દવાખાનું થયે. મેં બધું કંઈ હર નાંખ્યા વગર યાવ?”

“અમારે તો એમાંનું કંઈ ના જોઈએ. નિરાગ નો દોવ છે તે સરકારને જંબ કરવી દોવ તો જંબ હરે. હોકરા નજીકને મામ જર્લ જાયે પળ મુધરાઈ ના જોઈએ. અમારું મામ નો ખાટોકરાવાળું છે. નેમાં મુધરાઈને શું કરવી છે? આજ સગી મુધરાઈ વિના ચાલ્યું અને હવે મુધરાઈ તો મારે કારે છે?”

“એ બધું અને તો મારે કહેવા જાવ્યા હો?”

“દિવાન ઉપર ચીહી લખી આપો કે અમારા કામમાં મુધરાઈ ના કારે?”

“એમ થી ગીતે જાને? રાત્ર દિવાન સાહેબને ચલાવવું અને હું, જિદિ બેઠોબેઠો ચીહીએ લખુ કે “આમ કરજો અને આમ ન કરજો! રાત્રવહીવદના કામમાં માયુ માનવાનો મને શો દહ?”

“આજ દિવાન સાહેબને લખો કે આ મામ મુધરાઈ કાદવા સરખું નથી. મુધરાઈથી મામમા ખટપટ જગયો મારે મુધરાઈ કાદવી ન જોઈએ.”

“દિવાન સાહેબે નજવીજ કરીને અને કામલો વાંચીને જે અનિચાય લખ્યો દોવ તે મારી ચીહીથી ફરવી નાખે એ આપની મામજી વાજબી છે? જોતે માંમે નાજવી જવાબદારી દોવ તે નક્કી કરે કે દલાણાં પમણાં સેરા કે ન સેરા હું એમાં માંગે અનિચાય આપી સકું નહિ.”

“જાણ્યો નો લેવું કે તમે જર્ગા એલેલ ચીહી લખી આપજો.”

“મારે કદા ગીતે વગવું એ નિર્જીવ જગ્યાની ચોરીપણી છટ તો મને ખરી કે નહિ?”

“એ કામમાં મુધરાઈ ચલાવવાથી પડવાના દુન્ય વિષે અને દરવાજા સજાવાની કેપુટેસન લાગી આનંદાનીથી વિદાય થયું.”

નવલકથાનું પાનું હું પૂરું કરી રહ્યો એટલે એક વહોરાને લઈ એક માણસ આવ્યો. તેણે કહ્યું, ‘—ભાઈએ કહ્યું છે કે આ વહોરાજીની હાજીત માટે એને ચીટ્ટી લખી આપવા જેવું છે.’ મંદિરો કહી તે ચાલતો થયો અને વહોરાજીને બક્ષીસરૂપે મૂકતો ગયો. વહોરાજીને પૂછતાં માલમ પડ્યું કે કાર્ટમાં તેની અપીલ ચાલવાની હતી. તે કાર્ટના ન્યાયાધીશ પર ચીટ્ટી બોધતી હતી. મેં કહ્યું.

“ઈન્સાફના કામમાં ચીટ્ટી અપાય નહિ.”

“મેં બી એવી ચીટ્ટી માંગુય કે ઈન્સાફ કરજો.”

“એઓ સાહેબ હમેશ ઈન્સાફ જ કરે છે ત્યારે ચીટ્ટીની જરૂર શી?”

“ફક્ત જમની અને દાખી આંખ જેતલો ફરક રાખે એતલી મારી અરજ છે.”

“મતલબ કે મારે લખવું કે આ વહોરાજી તરફ પક્ષપાત કરી ગેરઈન્સાફ કરજો.”

“નહિ સાબ. આડમજાટને દાખીજમનીમાં ફરક કરવો પડે છે.”

“ઈન્સાફ કરનારને તો જેવું ખરું હોય તે જમણો અને જેવું ખોટું હોય તે ડાખો. તમારું ખોટું જણાય તો પણ ન્યાયાધીશ તમને જમણો ગણે એવી ભલામણ શી રીતે કરી શકાય?”

“ભાઈએ ટો કયું કે ટમને જરૂર ચીટ્ટી લીખી આપસે.”

“એઓ માણસ તો બહુ મોટા માણસ છે. એમણે આવી ભલામણ કરી તે બહુ નવાઈ લાગે છે. પણ ઈન્સાફના કામમાં ન્યાયાધીશને હું કહી ચીટ્ટી લખતો નથી કે ભલામણ કરતો નથી.”

દાખીજમણી આંખની ફિલસૂફી મને અનેક પ્રકારે ફરીફરીથી સમજાવી વહોરાજી ઘણો નામરજીયો પિદાય થયા પરંતુ નવલકથા આગળ જાવવાનું મારા નસીબમાં ન હોતું. મારો જૂના વખતનો જાણીતો અને મરજારી તોટરીમાંથી જરતરફ થયેલો એક કારકુન તરત દાખલ થયો. તેની જરતરફીના હકમમાં રહેલી બૂલો વિશે વિસ્તારી વિવેચન તેણે મને અનેકવાર સમજાવ્યું હતું, અને તેની પુનરુક્તિ માટે હું મંદિર થયો. પરંતુ હવે તેણે જૂદા દિવામાં વડાણ વાળ્યું હતું. તે બોલ્યો:

“મારી પ્રથમની નોકરી પાછી એળવવાની માથાફૂટ મેં મૂકી દીધી છે. મને ખીણ નોકરી મળે તો બસ છે. તમે મારા હોકરાને નિરાગમાં, નોકરી અપાવી પણ હજીનેર ખાનામાં નોકરી માટે મેં અરજી કરી છે. માટે હજીનેર સાહેબ ઉપર મને ચીટ્ટી લખી આપો કે એમના ખાતામાં જો નોકરી મારા સાચક હોય તો મને રાખે. અને હજીનેર સાહેબના ઉપરી માથે તમારે એળખાણુ હોય તો તેમના પર ચીટ્ટી લખી આપો અને વચુસાન ખાનાના મોટામા મોટા અધિકારી સાથે તમારે પીછાણુ હોય તો તેના પર ચીટ્ટી લખી આપો કે તમારા તાજાના સૌ અધિકારીઓને બહામણુ કરતો કે રૂ. ૭૫ ની જગા ખાસી પડે ત્યારે પહેલી આ માણસને આપો. અને હાલ જાનાના ઉપરીને તમે એળખતા હો તો તેના ઉપર ચીટ્ટી લખી આપો કે ખાસી પડતી જગા આ માણસને આપજો. અને હાલ જગા ખાસી ન હોય તો નવો જગા કદાકી આપજો. તમે લખજો તો જરૂર નવી જગા કદાકી. ચીટ્ટી ખાનાના ઉપરીને તો તમે એળખો છો. માટે તેના પર ચીટ્ટી લખી આપો કે મારો માણસ છે માટે આને જગા આપવા વગર આસે તેવું નથી; કાર્પ એમની વિરુદ્ધ કહે તો સાંજગણો નહિ.”

“તેના કરતાં હું તમને ગવર્નર જનરલ પર ચીટ્ટી લખી આપુ નો કેમ ?”

“શી ચીટ્ટી લખી આપજો ?”

“ચીટ્ટીમાં એમ લખુ કે આ માણસને સરકારી તીંગેરીમાંથી એક લાખ રૂપીઆ આપજો. કેમકે નાણાં વિના એ બધું દુ.ખી થાય છે.”

“તમારે મન તો મરકરી છે પણ અમે કામચલા વગર હેરાન થઈએ છીએ.”

“ત્યારે તમે જૂઠાજૂઠા અમલદારો પર મારી પાસે અણુપટ્ટી ચીટ્ટીઓ લખાવી મારી દાસી કચ્છા પ્રવળ કરો છે, એ તમાગ ખ્યાનમા નથી આવતું ! એવી મામળી હું કરું ને નેઆ સ્વીકારી શકું.”

“મારણી કરવામા તમારું સુ ભય છે ? મારું નસીબ મારું દશે તો કાર્પ જગાએ એગવાઈ થઈ જશે.”

“સાહેબ, આપણે જુઓ તારી મોઢી તારી રીંડ તો મોઢી રીંડ
આપણે મોઢી આપણે મોઢીને સમજાવે તો આપણે આપણે મોઢીને
આપણે મોઢી આપણે મોઢીને સમજાવે તો આપણે આપણે મોઢીને
મોઢી આપણે મોઢીને સમજાવે તો આપણે આપણે મોઢીને
મોઢી આપણે મોઢીને સમજાવે તો આપણે આપણે મોઢીને

“મને એવો વિચાર આવે છે કે તમે મૂળી નમને પુરોષારથી બીટી થાથી આપું કે ‘આ માનવમાં સ્વર્ગમાં ગયા’ બન્યા, એવો મને પ્રુણ કર્યું નો મારા સ્વપ્નમાં નથી, પણ એ મને એવાનીયો કે પછી નમારે આ દુનિયાની પાતોની કાવે પરવાજ કરવાની નહિ, એ તમે સ્વર્ગમાં જઈ નમારો ગમેલા અન્નાપ વિશે પરોષાર આવે સવાઈ જ્યાં કરશે.”

“લટ્ટે તેા માટે ધણું જીવનું છે. રસના પાંદડાના મનુષ્યોની કાન્ટે
લખવાની વંચાળી નોકરી અને મળે તેવી ગીટી વળી આપો એટલું જ
છે. હું ફરિયાદ લીધા માટે બરતરફ થયો નથી પણ વગર રાજ્યને ઝેરવાળું
રહેવા માટે બનતરફ થયો છું એટલું ગીટીમાં સમજાવવું.”

ચીટ્ટી કાર્મ તે વિદાય થયો. પણ, સૂર્ય આથમે ને ચન્દ્ર ઊગે તે
તેની પીઠ અદૃશ્ય થઈ ને તરત એક દુદાડી દાખલ થયાં. તેણે એ
મ્યુનિસિપાલિટીની નિશાળનું મકાન આંધવાનો કોન્ડ્રાક્ટ રાખ્યો હતો. પણ
આંધકામમાં ચૂનાને કેટલે છાંં વાપર્યું હતું. ઊંટા પાટી લાડને બદલે આમરસ
વાપરી હતી. લાડમાં મલગારી સાગને બદલે વલગારી સાગ વાપર્યો હતો
પાટિયાં આખાંને બદલે ફાટવાળાં વાપર્યાં હતાં. વળીએ એકી નડાઈની
વાપરી હતી. અને સ્કુને બદલે ખીત્રા વાપર્યાં હતા. પાયા શરત પ્રમાણે ઊંડા
કર્ચા ન હોતા; એવા કારણથી મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી કોન્ડ્રાક્ટના પૈસા
મળતા ન હોતા.

મેં પૂછ્યું, “મ્યુનિસિપાલિટી આ વાંધા કાઢે છે તે ખોટા છે?”

“જીમ્ અદાવતીઆ કંટ્રાટીઓની નનામી અરજીઓ પરથી મ્યુનિસિપલિટીએ આ વાંધા દહાડ્યા છે.”

“પણ કોઈએ આ વાંધાના અગાધોટાપણા વિશે તજતીજ કરી છે?”

“સરકારી ઈન્જનેર ખાનાના ઓવરસિયરે યુનિસિપાલિટીના તખાલ્ફ પરથી તજતીજ કરી છે.”

“તેમણે શો રિપોર્ટ કર્યો છે?”

“તેમણે નો લખ્યું છે કે મકાન તદ્દન રૂ છે અને પાટી નાંખવું જોઈએ.”

“એટલે આ બધા વાંધા એમને ખરા લાગ્યા છે?”

“હા, પણ મારા અદાવતીઆની ખટપટથી આ કામ ડીબું થયું છે?”

“કામ હોય થવાનું કારણ મને તે દોષ પણ તમે કોન્ટ્રાક્ટ પ્રમાણે બાંધકામ કર્યું નહિ અને નગર મકાન કર્યું નો તમને યુનિસિપાલિટી નાખ્યાં શી રીતે આપે?”

“સાહેબ, હું માર્યો જાઉં છું. મારે માલ માટે વેપારીઓનાં ખિસ્સા ચૂકવવાનાં છે અને કડીઆસતારના નેજા ચૂકવવાના છે. યુનિસિપાલિટી પસા ન આપે નો હું શી રીતે નાણા પતાવું?”

“કપડ કર્યું તો તેનું કળ બોમંવા.”

‘કપડ ચાનું’ બધા કંટાટીઓ એમ જ કરે છે. એ તો ‘હાઉ ચલ્યો ને ચોર’ કંટાકટ પ્રમાણે બધું કામ કરે તો કંટાટીઓ કમાવ શું? વચમાંના નાના તોફાનો અને મનાવરાં પડે અને દરીકાર્મમાં કંટાકટની રકમ તો ઓછી ગણવી પડે. અશ્રમધારી રિતા થયો ચાલે નહિ.”

“એ નીનિશાજ તમને મુજારક દેહ. પણ હું આ કામમાં શું કરી શકું?”

‘યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી સાહેબ ઉપર આપ ઓછી લખી આપો તો મારું કામ થાય.’

“એવી ચીફી લખી આપું કે યુનિસિપાલિટીનું દિલ ખમાડી આ માણસને નાણા આપવું.”

“સેક્રેટરી સાહેબ તો ધારે તે કરી શકે.”

“શું ધારે? તમારા બાંધકામ માટે ઈન્જનેર ખાનાએ રિપોર્ટ કર્યો દરો, એમણે પોતે રિપોર્ટ કર્યો દરો, સરકારી ઓવરસિયરે રિપોર્ટ કર્યો છે, તે છતાં તમને નાણા આપવાનું શી રીતે ધારે?”

“તેથી શું !”

“એ તુમાર ગૂમ થઈ જાય તો હું ખીન્ન સારા રિપોર્ટ મેળવી શકું.”

“સેક્રેટરી સાહેબને દગો કરવા ચીટ્ટી લખું એવી સૂચના કરતાં શરમ નથી આવતી ?”

“સાહેબ, હું માર્યો જઈ છું, બચરવાળ છું, ગરીબ માણસ છું. આપ લલામણુ ન કરશો. પણ ચીટ્ટી લખી આપો તો બસ છે. હું તે ચીટ્ટી લખને સેક્રેટરી સાહેબને આપીશ. ચીટ્ટીમાં ગમે તે લખજો.”

“ગમે તે લખીશ તો ચાલશે ?”

“હા, સાહેબ.” નોટ પેપર લઈ તે પર મેં ચીટ્ટી લખી આ પ્રમાણે વાંચી સંભળાવી:

“આ ચીટ્ટી લાવનાર જે માગણી કરે છે તે એવી અધિકૃત છે કે હું તેની લલામણુ કરું જ નહિ. પણ ગરજવાનને અકબલ નથી હોતી અને સ્વાર્થથી અંધાપો આવે છે તેના નમૂના તરીકે આ માણસને આપની પાસે મોકલું છું. એ કહેશે તેથી આપને ક્રોધ ચલશે. પણ કામના બોજમાં રમુજ પણ થશે.”

“તે બોલી બિડચો, “સાહેબ ! આવી ચીટ્ટી !”

“તમે તો કહો છો ને કે ગમે તેવી ચીટ્ટી લખશો તો ચાલશે.”

“ગમે તેવી એટલે મને ગમે તે રીતે કાયદો કરે તેવી.”

“હવે તમે અહિંથી ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો તમે કરવા ધારેલા દગા વિષે હું પોલીસને ખબર આપીશ.”

“કંટ્રાટી ચાલ્યો ગયો. “ગમે તેવી” ચીટ્ટી પડી રહી.

ચીટ્ટીના પ્રાર્થયિતાની ‘લેવી’ સાંઝ મુઠી ચાલુ રહી. નોકરી માટે, બદલી માટે, ધર ભાડે આપવા માટે, વરદન્યાના સગપણ માટે, મદત મેલીઓ કાઢવા માટે, વેપારી ભાગીદારીમાં સામેલ કરવા માટે, કરામાં બારણું મૂકવા દેવા માટે વગેરે વગેરે કામ કરવા માટે લલામણુની ચીટ્ટીઓ માગનારા એક પછી એક આવના જ ગયા. મને શક પડ્યો કે મારે બારણું કોઈએ પાડીયું. મારું હશે કે “આ દેકાણું ચીટ્ટીઓ અપાય છે.” તે માટે હું એટલે જમને

જોઈ આવ્યો. પણ એવું પાટીયું જોવામાં આવ્યું નહિ. પ્રાતઃકાળે આશા રાખી હતી કે આજે રજા છે તેથી આરામ લેવાશે, નવલકથા વંચાશે, અને દહાડાની થોડી ઊંઘ લેવાશે, તે બધી આશા બર્થ ગઈ. સૂઈ રહ્યા થયો હતો ત્યારે રવ, અણિયંકરના 'વસન્તવિજય'માંના એક શ્લોકમાં થોડા શબ્દ બદલી હું ઉચ્ચારવા લાગ્યો,

“પેલી બની બધી સૃષ્ટિ ચીઠ્ઠીમાં દાસ ન્દાવ છે !

દાવ ! એક જ આ મારા હૃદયમાં ઠેક થાય છે.”

ચીઠ્ઠી લખી આપવાનો દક્ષ દોષ્ટને વેચાતો લેવો હોય તો એક પૈસા, માટે 'કુશ્વળજીવન નદાવે' 'અપાટ' વેચાણ કરી આપવા હું ખુશ છું.

[૨]

હરગોવિંદ ત્રિવેદી

[જન્મ : ઈ. સ. ૧૮૬૨]

[કાઠિયાવાડનું રસમર્મી કવચ સાહિત્ય એકદમ સ્ત્રી ભેદને ગણાવે તે સિદ્ધ ઈસીમાં ગુનરામ ગામન મૂલતાસંગીમાં એક સ્ત્રી હરગોવિંદ ત્રિવેદી શહેર ત્રિવેદી છે. વિવચ અને નિષ્કામભુનિયતી એમને પણ સાહિત્યવર્ધક બિહારી છે. " કાઠિયાવાડની જાતી વાર્તાઓ " ના સિદ્ધ સંગ્રહનું સાપ્તમ્ય કાર્ય એમણે ૧૯૨૨ માં આરંભ્યું હતું. એ સમયના એ સુંદર સામ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે.

' પીઠા હાટી અને વેજલ ' એ કાઠિયાવાડી જાતી જીવનની એક પૂરી વાર્તા છે. એ વીરો એકગીતની વીરનાથી આકર્ષાઈ આવતાં પતાં બાક મિત્રો બન્યા છે. એકની ગેરદાનવીમાં બીજે એક રાને સતી મિત્રપત્નીનો મરેમાન થયો ત્યાં તો ઘેર આવી એ વીરમિત્ર શકારીત્વ થઈ ગયા. શીયલવતી વેજલની કસોટી થઈ પડી. પતિના મેલાયી સતી આખરે પેલા મરેમાનને ઘેર જઈ એની પત્ની બને છે. પરિણામે વીરમિત્રો વચ્ચે ઠૂઠાણ થયાં પછી અંતે હકારતા ને શૂરતા પ્રત્યક્ષ થઈ અને બને વીરો વધુ નિકટના સગા ને મિત્રો બન્યા.]

પીઠા હાટી અને વેજલ

મર્દને તો મર્દ જ પીછાણે છે. તેની હિંમત તે જ કરી શકે. હાટીના માળિયાનો પીઠા હાટી પોતાની બહાદૂરી માટે ચારે દિશામાં પોતાનું નામ પ્રખ્યાત કરી રહ્યો હતો. મોટાંમોટાં શહેર લૂંટવાં ને મૂછે તા' દેતાં ચાલ્યા આવવું; પણ કોઈ પીઠાનું નામ લઈ શકતું નહિ. પીઠા જેમ બહાદૂરીમાં જંગલહેર હતો તેમ જ લંડારીઆનો લોબ્બે કામળિયો પણ મર્દોદ્ધમાં તેનાથી જાલ્ય તેવો ન હોતો. તેની પણ હેરત પમાડે એવી બહાદૂરી લોહમાં ગવાઈ

હટી હતી હાટી જેવો સ્વરૂપવાન, ઝાર પાંખોનો હતો તેવો જ કામગામો દાઢો રીસમ જેવો નથા અડખરો ને વિરરાગ હતો. બદાહરીમાં તે બને એકબીજાથી જન્ય નેવા ન હોતા; પણ રૂપમાં, શુભમાં તો બને એકબીજાથી તદન જુદા પડતા. હાટો મોન્દરનો પુનગી હતો. બોળે બોને ધરનું એક વાગણુ મળતો, પણ બોળના મનમાં એટલો તો પોરમ કે પોતાની શોનું કાર્મ નામ છે તો તેનું મળુ જ વારે. બને પીઠાની પ્રથમા ધેરધેર થવા લાગી. પીઠાના મનમાં કે આવા વોર કામગીઆને કાર્મ વાર ભંજા, ને કામગીઆ બોળના મનમાં કે પીઠાને કોર્મ વાર મળતુ. આમ એકબીજા એકબીજાના શુભાનુરાગી બન્યા. વચરે દરેને મિત્ર બન્યા. વીરત્વ તે મૈત્રીને દૃઢ બતાવી રહ્યું હતું.

એક વખતે બોળે કાર્મ કેશવે લુંદ કરવા ગયો હતો ને એકબે દિવસ ઘર્ષ મથા પણ ઘેર આપ્યો ન હતો. તેવામા બહારિયા પાસે ઘસતે પીઠા હાટી કાંઈ મારણુ કરીને નીચ્યો. તેજે સાંજજી કે આ બોળનું ગામ છે એટલે નેને "રામ રામ" કરી પછી ચડી જવાનો પીઠા વિચાર કર્યો. તે જોડારિયે આપ્યો. અનુચરને મોકલી બોળને ખબર કદાખ્યા કે પીઠા બહાર ગયે છે ને મળવા આવે છે. બોળે યેગ ન હોતો પણ તેની સ્ત્રી વેગલે તે અનુચરના મુખથી આજ્ઞાનું કે પીઠા આપ્યો છે. બોળના નોકરે ધરમાં બાંધને પૂછ્યા વગર જવાબ આપ્યો કે કામગીયો ઘેર નથી અને તેવા જવાબમાં પીઠાના અનુચર દંડુ તો જવાબ દે છે કે 'કામગીયો આવે ત્યારે પીઠા હાટીના "રામ રામ" તેને કહેવો, ત્યાં તો વેગલે કહાતી મોકલ્યુ કે :

"ઈ દાઢી દાદરો બધ, હા પાદરથી અમારા પીઠાએ ?

પીઠા તો અમારા પ્રાણુ ' રે સગા નાડયુ સામની. "

—અરે, એ હાટી ' અમારા ગામને પાદરથી ચાને માટે ચાલ્યો જાય છે ? એ પીઠા તો અમારા પ્રાણુ સમાન છે, ને તો અમારા પ્રાણુની નાડી છે; જીવનનું જીવન છે.

પોતાના પનિનો તે મિત્ર છે, વીર છે, આમ અચળ્ય ચાલ્યો જાય તે કીક નથી થતું ગણી વેગલે એકદમ પોતાના નોકરને હાટીને રોકવા દોડાવ્યો.

જેને કાંઈ તેને સામું મળતું તે આવી અસાધારણ સૌંદર્યની મૂર્તિને જો રહેતું. વેળવતું ચન્દ્રમુખ તો સાળુમાં હંકાયલ હતું, પણ જેમ આછીઆ વાદળીની આદરમાં શરદપૂનમનો ચંદ્ર હંકાય તેવું, અંદરથી તેજસ્વી ગુરુ શુક સમાન નેત્રના ચમકારા ચાલતા હતા. વેળવ ધીમેધીમે ચાલતી હ પણ સ્વાભાવિક રીતે તેની કામળ પાની લાલ રંગ ધારણ કરી રહી હ આ સર્વ જોનારને સાનંદાશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે તેવું હતું. ચાલતીચાલ હોય લેતી વેળવ હવે ચોરા પાસે આવી. હડે હક ભરાયેલો દાયરો અલૌકિક સૌંદર્યવતી કામિની માથે હેલ લઈ ચાલી આવે છે તે કાણ જોમ વિસ્મય પામી રહ્યો. ત્યાં તો વેળવ ચોરા પાસે આવી ઊભી. ર કાંઈ તેને જોઈ રહ્યા. દાસી પડખે ઊભી રહી. પીકા ઊઠી ઊભો થયો. કાંઈ તેની સાથે ઊડ્યા ત્યાં તો વેળવ જોલી :

“ જાળમાંથી આવતી મેં વાટ નથી કરી વેલ;

હાથી ! તું જીતારને હેલ નેં તો પગમાંથી નિકળી જ પીકિયા ! ”

—અરે મર્દ પીકા હાટી ! હું મારી મરજીથી-હોંશેથી-આવી છું. મેં કાંઈ મારગમાંથી વેલડું લાડે કરી લીધું નથી. હે હાટી ! તું મારે માથેથી આ હેલ જીતાર; અને જો તેમ કરવા તારી હિમત ન ચાલે તો મારા પગ નીચેથી નીસરી જ.

એક સ્ત્રીનાં “ પગ નીચેથી નીસરી જ ” એ વચન તો પોરસેલ મર્દને અસહ્ય છે. ગમે તે થાય, માથું જાય તો ભલે, પણ સ્ત્રીનાં આવાં વેળ વીરમર્દ જીતોમાનો સાંભળી ન રહે. પીકા ઘડો બે ઘડો વિમાસી રહ્યો. “ અરે વેળવ, તું આમ ન જોલ, ભોળો મારો મિત્ર, તેની તું જોરત, તેને આમ ઘરમાં બેસારાય નહીં. વેળવ ! આમ કાં ? ” વગેરે વાક્યોથી પીકા વેળવને સમજાવવા લાગ્યો; પણ વિના કારણે અપમાન પામેલ વેળવે ક્યો જવાબ ન દેતાં હતું, ‘ કાં તો આ હેલ જીતાર, નહિ તો તું તારી સમશેર નજી દે. શું થયું ! કેમ આવી ? એ સર્વ હું તને પછી કહીશ. ’ પણ પીકા કાંઈ માનતો નથી. તે તો વિચારમાં પડી ગયો. “ હવે કરવું શું ? ” આ સ્ત્રી હક લખને ઊભી છે. દાયરો સર્વ હાજર છે.

શોળની ખંડવાળો છે, ને શોળે મારો મિત્ર ! હવે શું થાય ? ત્યાં દાવરામાંથી કેટલાક બોલી બોલ્યા, 'હિતારો હેત્ર, ને જોઈ લેશું કામગિયો શું કરે છે ?' 'અરે ભાઈ ! તમે સમજો નહિ, એ તો ઝોરના રાક્ષસમાં દાઢ નાખવા બરાબર છે, હું શોળને જાણું છું. તે મારો મિત્ર છે. નહિ તો વળી મારું કે જાણે થાય તે બધું.' આમ પીડે જવાબ આપ્યો, ત્યાં વેળસે કહ્યું : 'રે હાલી ! તું મારી અરમણના કરે છે ? તું મરદ થઈને આમ બીજો છે ? તારી મૂઝ ને ફરફી રહી છે તેનું પાણી હવે હિતારી જવા વારો આપ્યો.' આમાં ત્રીજાં ઝેરભર્યાં વાચનાળુ વેળસે પીડાને વીધવા છોડ્યાં છતાંય પીડે કહ્યું વેળસને કહ્યું, "વેળસ, તું આમ પેલાં કાદ માં પાછી શોળને ધેર જા. હું તારી સાથે આવી કામગિયાના મનનું સમાધાન કરું." વેળસ કોઈ વાતે માની નહિ ; તેણે તો બિલકુલ દંડતાથી કહ્યું :

"હર હરમણે ઈ મદાં પોથે મસાલુ :

ઈ તું સે બિખાલુ ; કાઈ પાણું આણું પીડીઆ ?

—રે પીડા, જે મારું મેલી પર ચડ્યું છે એને તો મસાણેજ પહોંચ્યો છટો. એ તે કાઈ પાણું ધેર આવે ? કોઈ પાણું ધેર આણું છે ? ના, નહિ જ.

ત્યારે તું આ દષ્ટાંત જ્ઞાનમાં લે ને પછી મને આમ સમજાવવાની મહેનત લે. હું તારા વીરત્વની કસોટી જોઉં છું. મને શોળે તારા ધરમાં બેસવા મોકલો છે. તો હવે તું કેમ કરે છે ? બરેબર કામગિયાની તકવારનો તને ભય છે. તું જામ નામદં જેવું કેમ બેઠે છે ?

શ્રીના મુખથી છટાં આવાં વજ્રસમાન વચનો મદં પીડાને બીજો કંઈ પણ વિચાર તગતો વેળસને રસજી આપવા ધ્રેરવા માટે પૂરતાં હતાં. સર્વ દાવરા સમક્ષ પીડે દેસ હિતાન્વા પોતાના જન્મે કર લાંબા કર્યાં. ત્યાં તેના હૃદયની કસોટી કાઢવા વેળસ બોલી

"હાજાળુ કાદ પીડા" તે કે પાલટલા :

આ લાખરિયા ધેર લેજો વલચો છે. "

—સાંભળ પીડા, તે તારા જાદુજગથી કેટ મદાન કિત્તા તોડી નાખ્યા. પણ આ શોળની વેળસના દાવરાનો ધેર જાણ જ વસમાં છે. અને રાખતી સહેલાં નથી

મદ પીકા કંઈ કરે તેમ નહોતો, પણ જોગન્દનું નામ મેને ગૂઢ જ
આરું આવતું હતું. ભોજન કરતાં ય કોઈ વખતે સમજેતી સ્ત્રી જે આવતી
મને કહેતી હોય તો હું તેને ઘરમાં રાખું; પછી વેળા લઉં. પણ આ તે
ભોજને મારો મિત્ર. આમ વીરત્વ નગા મિત્રધર્મ પીકાને કંપાવવા લાગ્યાં.
પીકા વળી જરા વિમાસણમાં પડી ગયો. ત્યાં વેળાએ ક્યું:

“વગાડયું વાગે ને, અવળો કરે અવાજ,
કેવે તારું સ્વાજ આજ, પાણી પર ને પીકીઆ!”

—રે પીકા, તારા હૃદયનું વાનું હું ઘણી ક્યારની વગાડ્યા મયું છે.
જતાં અવાજ કાઢતું નથી. તે તો કુંદ ચર્મ ગયું ને જિહ્વાએ ખેંચી અવાજ બહાર
કાઢે છે. અરે, આ હૃદયનું વાનું પથ્થર આગળ જાણે રડતું હોય તેમ લાગે છે.
હવે તો હદ વળી ગઈ. થાય તે ખરું કરી પીકાને દુઃખ બિનારી વેળાને
પોતાને ઘેર મોકલી દીધી.

આમ પીકા પોતાનો સહાર કર્યો. પોતાનું વેણ રાખ્યું, તેથી પીકાનો
ઉપકાર માનતી વેળાએ તેને જિમંગ ચડાવતી બોલી :

“વાઢે કરે વેરી તણા જતાંવજતાં જોમ;
એ કરમ તારાં કોઈ પાણુ ફેડ રે પીકિઆ!”

—રે પીકા, તારાં નસીબ એવાં સારાં છે કે તું જય જ પામે છે.
તારા શત્રુનાં ઘરઆરને તું આવતાંજતાં ખેદાનમેદાન કરે છે; તેના હાથ
કાપી તલવાર તજવે છે. અરે! તારું નસીબ તો કંઈ પથ્થરને પણ તોડી
ચૂર્ણ કરે તેવું છે.

હવે, ભોજ વેળાને ઘરમાંથી કાઢી મૂકતાંયું મૂકી, પણ તેના ગયા
પછી તેને જરા ય સોરચું નહિ. તેણે વેળા તથા પીકાની કસોટી કાઢવાનો
વિચાર કર્યો. હવે વેળા વિના જીવતર મિથ્યા છે; ને તેને રાખનાર પીકાને
આ હાથ જતાવ્યા વિના જીવવું મિથ્યા છે એમ ભોજને માનવા લાગ્યો.
એક વખત ભોજને તલવાર લઈ ઘોડો તૈયાર કરી માળિયે જવા લીપડ્યો.
કામને પણ પોતાની સહાયમાં લીધા વિના એકલા જવાનો સંકલ્પ તેણે
કર્યો હતો. આમ ભોજને જતો જોઈ તેના લાણેજે તેની સાથે જવાની

હતી હતી. ઓળે જણ્યું તેને સંમતિ આપ્યો કે “આજેજ, હું-કર્મ પાળી-
 રીઆણીઆરી સુટવા કે પાળીઆની અગર સુટવા નથી જતો. આ”
 પીડાને આગિરે જાણ્યું પુઃ મરેની સામી જાય છે. ત્યાં નાદ દાખ
 છે.” આજેજે છતાં માન્યું નહિ, ત્યારે તેને સાચે લીધો. ઓળે આગિરે
 ત્યો. મામોભોજેજ અનીનને જેને એક શિવાસપમાં આંગા નાખી પાયા
 તે પીડા દમેશાં મુખાવખતે દર્શને આવતો. ધબો રે વાર આજેજને થઈ
 તુ કે પીડાને દાજી દેવો. પણ મંદ ઓળે તેને અટકાવતો કે દબુ વાર
 આ મરેની મર્યાદ નથા વચન પાગવાની રેક કેપી છે તે તો તું ભેજે
 તે દેખાડીશ તે. આમ કેટલાક દિવસ આપ્યું. એક વખત પીડા રાત્રે
 રા મોડે દર્શને આપ્યો; કારણ કે તેને ધેર જાન આવી હતી. જાનવાને
 માટે જીનારા વમેગની તૈયારી હતી જમવા કીડવાનું હતી પીડા મહારોવને
 દર્શને આપ્યો. તેને રેક હતી કે દર્શન પછી વાળું રરતું. પીડા આપ્યો
 કાગ બદુ જ સારો છે એમ આજેજે જોયું. પીડા માથેથી મોળિયું જીનારી
 દાથમાં લઈ રાંકરતી સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. આ તો અતિ ઉત્તમ લાગ છે
 હતી આજેજ મામા પાસે પેનાની મર્યાદ જતાવવા જીયોનીયો મવા
 લાગ્યો. બોળે તેને દાથ તાળી બેસાડ્યો. ત્યાં પીડા સ્તવન પૂરું હતી માથે
 મોળિયું મૂકી તે બાવાઓ પાસે આપ્યો. પીડા ધૂસપૂમ પરથી જાણી મયો
 કે આ ઓળે છે. ‘ઓળ, સમ સમ,’ હતી પીડે ઓળને નમસ્કાર કર્યા.
 આજેજ તસવાર જીગમવા જાવ છે ત્યાં તેની તસવાર દાયમાંથી મૂંઢી
 લઈ ઓળે પીડાને આપીને કન્યુ ‘હુડી, વેજલમદ રક્ષવો મુરદસ છે.
 લગવા તૈયાર થા.’ ‘ઓળ, તું મને ઝાળખે છે, તેમ હું તને ઝાળખું
 છું. હું તારો અપરાધી છું, માટે પહેલાં બા કર ને પછી તારા બાઈના
 દાય જો.’ આ વચન બોલતા પીડાના હૃદયથી કઈ જોડા નિઃશ્વાસ ધીમેથી
 બહાર આપ્યો. એ જોઈ વીગ ઓળે બોલ્યો, “મરદ હુડી, કાઈ ધરજા
 હોય તો દબુ યે પૂરી કરી આવ. આ બાલુનો બા થયા પછી
 મનની બધી મનમાં રદો જશે, માટે દબુ જા.” “ના, બાઈ, ના, મને
 આ જગતમાં દયાની ઈચ્છા નથી. મન્યુ તો મારે રમકડાસમાન છે. તું તે
 સારી પેઠે જાણે છે. માટે દબુ બા કર, ને પછી આ તારા લાઈનું બજા

હ મને તે આમ રજા આપી. મારા પર ધા કર. હું તો નારા સામે તરવાર નાખ્યા સિવાય નારે હાથે મરવામાં મદાપુણ્ય માનું છું. પણ તું મને તેવા તારા મિત્રને પિછારે મારે જ આ તરવાર છાંયેા છું. ધા કર. " લોભે ભોલ્યો; " હાં બાળુજી, જોયું? એકલો છતાં? વચને આઓનાં? હું કહેતો હતો તે ખરનાં? મદનો કિમત તને ન આવે. દવે જા. "—હતી લોભે હોભે થયો, તરવાર આનમાંથી બહાર હાટી પીકેટ પર તરવાર તાણી, પણ હુઓ, ભોળતા હલખા હર્ષ અકથ્ય ભાવ જીભરી જીડ્યો. જિજ્ઞાસુથી નહવાતો પીકેટ પર ધા કરવાને જણે તે પોતાના વદાતા મિત્રને દંપે દેખું દવાતી બાજી પડ્યો. તેની આંખમાંથી આમુની ધારા ચાલી. " અરે પીકેટ, એક જો મારે હું આવા પીરરતનો નાથ કરું? મંમિત્રને હાલું? ના, નહીં જ. બાઈ. જલે, વેચણ નારે ઘેર રહો. મેં મારે પોતાને હાથે જ તેને તારે ન્યાં માફથી છે. વેચણ સુખી છેનાં? આમ હવે કામગિરો મદમદ થઈ ગયો. પીકેટની મદાહએ તેનું હલખ હલમલાવી દીધું. વેચણના વદાને દેવાને પીકેટની દીધું. પીકેટ પડી પડ્યો. તે એકદમ બેચ પડી જીભના પગમાં પડ્યો. બાઈ તેને હાથ જાણી જાણ્યો. પછી જોઈ પીકેટને ઘેર જતા હતા પણ જો કામગિરો માથે આવે તો જ જવું. નહિ તો આ કદાર ખામ અરે જ કાંઈ પામે મગવાનો મારો હલ કાગર છે એમ પીકેટ હવે દીધું. બાઈ જોના, વેચણ રાંધે ને આપણું જમીએ ' એ જ મારા મનનો અભિપ્રાય છે જોઈ પડેલા તો આનાકાની કરી. પણ અન્ને તે પીકેટની આજીવને તાણે થયો તેનું હલખા આટી મદાઈ તો કપારની નજરે મન દર્શાવે તેનું મધાન દીધું છતાં હવે પીકેટનો હાથ જાણી તે ખુલ્લું દતા તેને પેન આપ્યો.

વેચણે પોતાને જ હાથે એના તેવું કરી અને મિત્રો એક બીજામાં જવાગ મે. પણ વચનથી વેચણના હલખ એના કામગિરો ન દેવાની આખી તેની જાણી કહેવા દેવે ન જમરા ભાંગે. હવે જોઈતો જાન થયું. વેચણનું પોતે અપમાન હતું ન ખાતાં જેને પગલા ભાંગે એ જાણી વેચણ હવે કામગિરોને જાણ મદો. મદાઈ મે. હી.

[૩]

કનૈયાલાલ મુનશી

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૮૮૭]

[શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના જન્મ સ્થળે, અમરનારડીયા ને મુંબઈની જાણ-કારીના ઝોનમાં છે. એ સમયે ધારણશી ને પ્રતાપી હોતો હતો. મુનશી સાહિત્યકાર તરીકે એમણે ધણી કોર્સ પ્રાપ્ત કરી છે. એ એક અત્યંત નવલ-કથાકાર છે. એ ઉપરાંત નવલિકાઓ, નાટક, નિવેદન, વિવેચન, અવનવનિવેદન, સાહિત્યનો ઇતિહાસ વગેરે વગેરે આપણા સાહિત્યના વિવિધ અંગો એમણે સફળતાથી ને સરસતાથી ખીલવ્યા છે.

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની નવલિકાઓ એવી લક્ષણિક તેવી સુખ્ય છે. મુનશી માર્મિક કલાકાર છે. આપણાં જૂનાં ને લેખમાન્ય પાત્રો લઈ એમને આધુનિક પુષ્પમા લાવી, એ એમને નવી જ રીતે આગળે છે અને આપણા સામર્થ્યના અવનવનિવેદન એક ખડી એક ચમત્ક્રમના કલાકારના કરતાં નવ છે. પુરાણ આત્મ આત્મસંસ્કૃત આધુનિક મુનશી જુદી અસરથી કેટલું બધું આત્મસંસ્કૃત થયું છે તે લેખક આ નવલિકામાં વાળ પ્રકારોથી સ્પષ્ટ કરે છે.]

નવી આંખે જૂના તમાસા

હું અને મારા મિત્ર મિ. દેવડીઆ સિધ્ધાનંદ દત્તા; અંતરવેશ અને જોન્સન કદો તો પણ આસે. તેમની રીતસાન. કપડાં, બોલી, બધાંનું હું અનુકરણ કરતો; કારણ કે મારે મન તો ને મદાતમા દત્તા; તેમના અવન-સિદ્ધાંતોમાં મને શ્રદ્ધા હતી; તેમના વાક્યાનુયં પર હું શીદા હતો અને તેમને દુર્લભ માનતો હતો.

મિ. દેવડીઆનો અવનસિદ્ધાંત આજુ જમાનો હતો તે તેના પૂર્વક દત્તા તેની રહેણીકરણીના બહુ દત્તા, અને તેનાથી હર્ષ પણ જુદું ન હોય તેના કદા બેરી દત્તા. પોતે પેમાદાર હોવા ઉપરાંત શુદ્ધ અને અમેરિકા

વગેરેમાં તેમણે મુગાફરી કરી હતી; અને રાખના વચ્ચેમાંને માર્યા તેને સારી રીતે વાંચ્યું હતું. તેમણે વગા જ અનુર, વગા જ નિહાળ, વગા જ નવા અને સુધરેલા, વગા જ ફરતેપણ અને આપણા મનિમેદ પૂરેમેદ કારણથી તરફ મુગ્ધા નિરસ્કાર મરાવનાર હતા. મારી આગિંદ નિમિત્ત અને ભુદ્ધિજન પ્રમાણે તેમનો અનુભવી હું પણ મના મગના.

અમે એ વગા જ હોડા તથા ગરોળા સિગાર પંદરી દડ, ચોક્કસ અને નિષ્પક્ષપાત નિર્ણય પર એકદમ અને નેતરગેર આવી ગયા હતા; અને નિર્ણય એ હતો કે અધું હાથપાયુ, અધી વિદ્યા અને અધી અક્કલ હાલત જમાનામાં જ ટપ દર્શને પેદા થઈ ગયાં છે. અમને ખાનરી અર્થ અર્થ હતી કે અસલ હિંદમાં જંગલી લોકો હતા; તેમની કારણથી અક્કલરીન અને અમારા જેવા હોશિયાર, સુધરેલા, આદોય અને આત્માક સપુતો પેદા થયે સિવાય તેમણે કંઈ પણ વધુ કંઈ નથી.

આ નિર્ણય અને આ ખામી વિષે અમે અનેક વખત વાતો કરતા હાલની સંસ્કૃતિની ખૂબીઓ વખાણતા; પહેલાંની મૂર્ખાઈ પર દસતા. ઘણી વખત મિ. રેવડીઆ સવારના દશ વાગે હોડતા. મોંઢામાં સિગાર અને હાથમાં ચડાનો ખાલો રાખતા અને ટ્રેસિંગ ગાડિનમાં સત્તર રહીને પડયા પડયા અનેક તર્કો ચલાવતા. તેને વખતે હું ત્યાં જઈ ચઢતો. અને હંડગા પૂર્વજોએ બનાવેલી તેમની કાળી ચામડી ચીમરી જઈ તે કેવા મુંદર ફેશનેબલ અને અપ-ટુ-ડેટ છે તે વિષે મનમાં પ્રશંસા કરવા લાગતો. નહીં તો અમે અને ફેશનેબલ કપડાં પહેરી બેન્ડ સ્ટેન્ડની લટાર મારતા. તે વખતે અમે પોતે ઘડીમેઘડી ભૂલી જતા કે અમે જંગલી અને અસંસ્કારી દેશના રહીશ છીએ; માત્ર પંચાત એટલી હતી કે કોઈ મૂર્ખ માણસ મને કે મિ. રેવડીઆને ગોઆનીસ ગૃહસ્થ ધારતા; પણ તેમની અમને પરવા ન હોતી.

મિ. રેવડીઆમાં પ્રશંસાપાત્ર ગુણ એક બીજો હતો. તે માત્ર આત્મ-સંતોષી ન હોતા. તેમનો ઈરાદો તેમના સિદ્ધાંતોને આખી સૃષ્ટિમાં ખૂણે અને ખોચરે પ્રસારવાનો હતો. તે એમ પણ ચોક્કસ માની બેઠા હતા કે ભૂતકાળના હિંદીઓ અક્કલ વગરના હતા એટલું જ નહીં પણ ચાલુ

જમાનાના સિદ્ધાંતો તો ફેટલાક તેમને ચોખવ્યા હોત તો તેઓ ચાકસ માણસાર્ધમાં આવત. એમને પોતાના વાફ્યાતુર્ય ઉપર પણ વિશ્વાસ એટલો બધો હતો કે તે ધણી વખત ક્યવના કે એમના જેવા બાણેશ અને હુદિયાળી નરરતને જનકવિદેહી કે અયોધ્યા સમયમાં જન્મવાની તસ્દી સીધી હોત તો જરૂર હિંદુસ્તાનનો બેડો પાર થઈ જાત-આપણે બધા જંગલી રહેવાને બદલે સુધરી જાત અને છતિદાસકમનું પંડું કઈ જૂદી જ રીતે મળાવા માંડત.

એક દિવસ રાતના આ વિષય પર અમે ઘણો જોડો વિચાર કર્યો. તેને અને મારે કહેવું પડ્યું: "મિ. દેવડોઆ ! તમે આટલા બધા ઉત્સાહી છો અને છેવટે સ્વર્ગે જાઓ તો કઈ તબુનું ત્યાગ."

"કેમ વાર ?"

"સ્વર્ગમાં માર્ગો ડોસાડગરને પણ તમારા અભિપ્રાયોનો લાભ મળે અને તે વિચારો સુધરે."

"બરી વાત છે. Better late than never. સ્વર્ગમાં તો સ્વર્ગમાં પણ ડોસાડગરમાં કઈ અકલ્પ નો આવે."

"એ પણ વાત સાચી. ચાલો, માટેજી," કહી મેં રાત સીધી.

હું મારે મિત્રે ગયો, પણ મારા મગજ આગળથી આ વાત ખસી નહીં. જોડો ને જોડો વિચાર કરતા અનેક તરંગો થવા લાગ્યા અને મિ. દેવડોઆ સ્વર્ગમાં જાય અને મદન મદાતમાગિતે મળતા તેમના પુરાણી જીવનમાં સાચા ફેરફારો થાય ન પણ મનની પાખડી ચાલે. એ વિચારો ઘણો જ સાચો વખત મેં કર્યા અને પછી હું જુના-નૂનો અને પાછો જાણું જાણે. આનો મોંઘેરી હતો કે હાથાડો તેનું અને જાત રક્તું નહીં.

મને એમ લાગ્યું કે હું જુનો હતો ને એક જાણુ ફાઈ બાળો અને મારા મિત્ર અને પૂજ્ય ગુરુ મિ. ગેરડાઓનો પેલામ લાળે.

"બાળે પાચપાચ વુઝ કપા નવો સ્વર્ગમાં સુધારો કરવા મને રજા છે અને આપને તોડે છે."

"મને શું કામ ?"

“તે સુધારો જોવાને આવતું હોય તે વિમાન નૈવાર છે.”

મારી પૂતળાનાની હુદ્દિએ જાગ્યા માર્ગો. મિ. રેવડીઆ તેડે એ કલાક પહેલાં જે થોડા યુગ પહેલાં જાન કરી હતી તે હું જાણો; પણ તેને વિજ્ય નેવા હું એકપણે ચર્ચા નહો. જરૂર હવે કપડાં પહેલી અને વિમાન જે ગડો, અને જોડ્યા મંડ્યા. આખરે મારા સાથીએ કહ્યું કે આ સ્વર્ગ આજ સ્વર્ગ નેઈ મને અસંતોષના પાર નહો નહો. મને કંઈ થોડા રહ્યા હોડી ગટરો, ઊંચાં મકાન, આગળગીયા, મિલનાં બંગલાં વગેરે નેંદરને આશા હતી. ત્યારે આ તો એક વિશાળ ઊંડું વન લાગ્યું.

“આ સ્વર્ગ! ના-સે-ગ!”

“હા! આ તેનો હિંદવિભાગ છે.”

“અહીંયાં પણ લોકોમાં અક્ષર હોય એમ લાગતું નથી!”

“મહારાજ!” મારા સાથીએ કહ્યું. “અહીંયાં હવે નેઈએ તેં સુધારો થયો નથી. આ થોડાએક યુગ થયાં મદાનમા રેવડીઆને પ્રતાપે જોડોની ગણતરી થવા લાગી છે અને પછી કંઈ કંટાળા આપવાનો વિચાર ચાલે છે.”

હું હરખાયો. મારા મિત્ર તો ખરેખરા નવા જમાનાના જ. સાત્રાજ! આનું નામ કેળવણી! “મિ. રેવડીઆએ કેવી રીતે આ સુધારો કરવા માંડ્યો?”

“પહેલાં તો એ સાથે અને એટલો સરસામાન લખને આવ્યા અને ‘ધીમેધીમે’ બધાને સુધારાનો સ્વાદ ચખાડવા લાગ્યા.”

“એમ! વારુ, ચાલો. મને જલદી બધું બતાવો. હું કંઈ અસહનના જેવો આળસુ નથી. વખત ધણો કિમતી છે.”

“જી હા! આ તરફ ચાલો,” કહી મારો સાથી મને લઈ વનમાં દાખલ થયો.

મારા મિત્રે શાશા નવા ફેરફારો કર્યા હશે, હું કોને જોઈશ અને તેઓ કેવા હશે તે મંબંધી મેં વિચાર કરવા માંડ્યો. મુંબઈએવા સુધારેલા શહેરમાં રહ્યા પછી જંગલ કંઈ અકારું લાગવા માંડ્યું; છતાં મારા પૂર્વ મિ. રેવડીઆનો પ્રતાપ નેવા ખાતર હું આગળ ચાલ્યો. ક્યાં સુધી ગયો, કેટલી વાર ચાલ્યો, તેનો હિસાબ રહ્યો નહો.

દુસરી એક બેમરી ફિડલો અવાજ આપ્યો, અને તે તરફ દરતા એક તેજસ્વી વૃદ્ધ અને આપણા અઘાન લોકો જેને અદાતમા કહે છે એવા દેખાતા પુરુષને ફિડલ વગાડતા જોયા. તેમની આંખમાં તેજ દેખાતું હતું; પણ મારા પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઠાઠી આટલી મોટી વધવા હઈતેઓ પોતે અણસુધરેલા છે એમ પુરવાર કરતા હતા. અમારા દેવડીઆપંથ પ્રમાણે સવારના પહોરમાં, અડધી ઘડી સુર્યોદય પહેલાં દરેક મનુષ્યે પોતાની ઠાઠીમૂળ ઠાઠી સ્વચ્છ ચર્મ જતું જોઈએ. ફિડલ વગાડનાર મદદામા મૃગચર્મ ઉપર રૂનો એક મહેસો નાંખી બેઠા હતા. તેમની સામે એ તરફ જુદીજુદી સેંટની ધીસીઓ પડી હતી. પામે તરબાજામાં હઈ આઈસ્ક્રીમ જેવું દેખાયું. હું ચમક્યો; આ વિચિત્ર મૂર્તિ કોણ હશે તે જાણવાની ઉત્કંઠા ચર્મ. હું પાસે ગયો અને નમ્યો. કોસાએ ફિડલ બંધ રાખી.

“મદદારજી! આપ શું કરી રહ્યા છો?”

“બેટા! આટલું સમજતો નથી?”

“અર્થસાક્ષીનો નિયમ છે કે માણુમને પોતાની જાતનીઆતો વધારવી. તે વધારવાથી માણુસ મહેનતુ થાય છે. મહેનતુ થવાથી દુનીઆમાં સુધારો થાય છે.”

મારી અનુવણી વધી. આ તો મિ ફ્રાસેટના અર્થસાક્ષીનું ટાંચણ લાગ્યું. એ વળી અહોઆં! જરૂર આ મારા મિત્રના પ્રનાય હોવા જોઈએ.

“પણ આ શું કંઈ છે?”

“આટલું સમજતો નથી? હું મારી ઈન્દ્રિયો કેગતુ છું વિવેચલાલસા વખા વિના જરૂરીઆતો વધે નહીં રમ કેગવવા આ આઈસ્ક્રીમ છે. મધ માટે આ સેંટ રાખ્યું છે, સ્પર્શસુખ બોચવના શીખાવ માટે આ ચાટી રાખી છે અને આ ફિડલે હર્ષ મૃગીનના સંગકાર મારામા કરવા મદદા છે.”

“માથ કહે રહ્યું કેપજી,” મારાથી કહ્યા વગર જોડેરાયુ નહી

“તે કાંઈ હું ચૂક એમ નથી એ ક્યાં દેશના શિક્ષકોના કટણક નામ જુનગાં બગાળ્યા છે.”

“તે અહોઆં અર્થો?”

“તને ખબર નથી ? તું નવો આવ્યો લાગે છે. હાલ થોડો વખત થયાં એક મહાત્માની પ્રેરણાથી અહીંયાં એક મોટો આશ્રમ નીકળ્યો ! અને તેમાં અનેક જાતનાં સાધનો મળે છે.”

“એ મહાત્મા કોણ ?”

“એક રેવડીઆ કરીને છે.”

“હું !” હું હર્ષિલો થતાં બોલ્યો.

“હા, પહેલાં તો અમને આ બધું લાન ન હોતું; પણ એ ગૃહસ્થ આવવાથી અમારી આંખો ખૂલી ગઈ. હવે અમે સુધરવા લાગ્યા.”

“પણ મહારાજ ! રૂપ, રસ, ગંધ, વગેરેની મોજમજ મેળવવા આટલો તે વળી અભ્યાસ કરવો પડે ! અમને તો એ બધું મહેલાઈથી આવે છે.”

“ભાઈ ! તમે બધા નસીબદાર છો. અમે તો બંગલી છતાં. તેમાં હું તો બધાનો શિરોમણિ. નાંખી દેતાં છ હજાર વર્ષ થયાં મેં એક ધર્મી કાઢ્યું હતું, જેથી હું મૂર્ખો રહ્યો, અને બીજાને રાખ્યા.”

“શું ધર્મી ?” તિરસ્કારથી ડોસા સામે જોતાં મેં પૂછ્યું.

“મારા મૂર્ખ મનને એમ લાગ્યું કે રૂપ, રસ વગેરેનો ત્યાગ કરવો. વિરાગ્ય કેળવે ત્યારે માણસ સુધરેલો ગણાય. ભાઈ, એમ માનતાં છ હજાર વર્ષ ગયાં; અને તેની પીડાએ આ બધી ઇન્દ્રિયો વિરાગી થઈ ગઈ છે. હવે કેળવનાં મુશ્કેલી પડે છે. કોણ જાણે હું સુધરેલો ક્યારે થઈશ ?” નિસાસો નાંખનાં તેણે કહ્યું.

“મહારાજ ! ક્ષમા કરજો; પણ આપ પૂર્વાશ્રમે કોણ હતા ?”

“હું ! ભાગ્યે જ ને. મને બધા વસિષ્ઠને નામે ઓળખતા.

“કોણ મહાત્મા વસિષ્ઠ !” હું બોલી બિડ્યો. “પ્રભુ”—કહીને હું એકાએક મારા સિદ્ધાંતો ખૂલી એ આદિ ઋષિને દેવત્વ પ્રણામ કરવા જતો હતો. પણ તેમણે રોક્યો.

“કોરડા !” તું મૂર્ખો છે. હું એ માનને લાયક નથી મહાત્મા રેવડીઆએ મારી ખાનગી કરી દીધી છે કે હું મૂર્ખો છું—દેવ બહુ થયું—આ એક શિષ્ય ક્રીડા પૂનર્વાસો કર્યો આવ્યો. મારા અભ્યાસમાં ખલેલ પડ્યો છે.”

“હું મૂંઝે મોટા ત્યાંથી ખસ્યો—મને દર્દ થયો. આ પ્રમાણે દેવડીઆ-
પથ વધશે તો ચોક્કસ સ્વર્ગ સુધરશે ખરું. પોતેથીમે દિલ્લનો બેચરો
અરાજ કાન પર પડવા લાગ્યો. હું મારા સાથોને લઈ પાછો મૂમરા અને
મિ. દેવડીઆની સુદિનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. થોડે દૂર જતાં એક મહાનૃસિંહના
શાળા પર એક બીજો ડેસો ટાંટીઆ મરડી નાંખી પલાસને બેઠો હતો.
તેની તેભેમક કાંનિ, સ્ફેદ લાંબી દાદી, માનની લામણી સ્ફુરાવે એવી હતી.
આસપાસ ધણા લોકો લાથમા નાની કોથળાંઓ લઈ બેઠા હતા અને તે
એક કોઈ સિખ જોડે વાનો કરી રહ્યો હતો. હું પાસે ગયો, નમન કર્યું
અને બેઠો રહ્યો. મહાત્માએ મને જોયો અને પૂછ્યું:

“નવો આશ્યો છે?”

“હા! આપના દર્શનનો લાભ મેળવવા અહીંઆં આવ્યો છું.”

“જા! મને પુરસદ નથી. આ બધા લોકો મને મળવા તલસ્પર્ધા કરે
■ એટલે તારી વાત દૂરથી પનાવ.”

“મહારાજ! હું તો માત્ર આ બધાં શું કરી રહ્યાં છે તે જ પૂછવા
આવ્યો છું.” મેં કહ્યું

“એટલી ખબર નથી! આ બધાને ધર્મ અને આચાર વિશે અભિપ્રાય
જોઈએ છે માટે મારી પાસે આવવા મથે છે.”

“તેમાં આ કોથળાંઓ શાની?”

“કેમ? આમાંથી જે વધારે પૈસા આપશે તેના લાભનું ધર્મવચન હું
કહીશ. હું સૃષ્ટિમાં આદિ સ્મૃતિદાતા હતો.”

“કોણ, મહાત્મા મનુ?” મેં ફરીથી પ્રશ્નિપાત કરતાં કહ્યું.

“હા! મેં એક ધમલાલ્ય રચ્યું હતું, પણ તે વખતે હું જરા જગલી
હતો તેથી બધાને માટે શાસ્ત્ર ગયો મથો હતા. હું એમ સમજતો કે બીનસ્વાયે
ધર્મ ખીલવવા તે જ સાધ છે

“ત્યારે હવે આપ તે શાસ્ત્રના નિર્દાનો આમ વેચાતા આવો છો?”

“માડા! પહેલાં હું જગલી હતો તે મહાન ધર્મ શીખવતો, હવે એક
મહાત્માને પ્રતાપિ આમે બધા સુધવાં છોએ અને જે વધારે ડિમન આવે
તેના લાભમા માટે અભિપ્રાય આપુ છું; કારણ કે જ્યાં પૈસો ત્યાં ન્યાય.”

“એ મહાત્મા કોણુ રેવડીઆ ?” હું દરખાઈને બોલી કાઢ્યો.

“હા તે જ ! છોડો. મારો કિમતી વખત નાચ છે.” પણ એ વધુ કહે તે પહેલાં તો હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મારા મિત્ર રેવડીઆની અમર એટલે મુઠ્ઠી પહોંચશે એવો મને જરા પણ ખ્યાલ ન દેતો. શાખાશ મારા વીર ! મુઠ્ઠેલા જમાનાના કિમાયતી તરીકે તારું નામ ઇતિહાસમાં અમર રહી જવાનું.

“ભાઈ !” મને એક મંદાય ચતાં મારા સાથી તરફ દરનાં કહ્યું : “આ બધા આટલા બધા કચવાયલા કેમ રહે છે ?”

“કોણુ જાણે ? આ બધા હિંદવિભાગનાં સ્ત્રીપુરુષો એ જ પ્રમાણે કરે છે. વાસનાઓ છોડી, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરી, એમનો સ્વભાવ એવો વિચિત્ર થઈ ગયો છે કે મહાત્મા રેવડીઆના સિદ્ધાંતો સ્વીકારતાં તેમને બહુ જ કચવાટ લાગે છે.”

“હરકત નહિ ! આખરે મુઠ્ઠયાં વગર ક્યાં જવાના હતા ? મારી ડોહી એમના જૂના જંગલીપણામાંથી બધાને અચાવવા જ નેઈએ.” મેં ઉત્તર દીધો.

હવે શું વધારે કહું ? અમે બહુ રખડ્યા. બહુ નેથું, અને બધે રેવડીઆપંથનો દિગ્વિજય દેખાયો. મારી છાતી વેત ઊંચી આવી. તેમાં એકબે દેખાવ ઘણા રસમય હોવાથી તે ચિતરી મારી સ્વર્ગની મુસાફરીનું વર્ણન હું પૂરું કરીશ.

મેં ભગવાન ચાણક્યને જોયા. મિ. રેવડીઆની શીખ પ્રમાણે તેઓ કાર્યક્ષતા (efficiency) નો પાક કરતા દેખાયા. જે મહાત્મા સમસ્ત ઇતિહાસમાં મુત્સદ્દીના શિરોમણિ હતા, જેમણે એક હંદગીલરમાં આખા ભરતખંડમાં મૈથિની રાજસત્તા જમાવી હતી, તે પણ હાલના જમાનાની રીતે જ કાર્યક્ષતા આવે છે એમ કબૂલ કરતા જોયા. તેમણે મૃગયર્મ છોડી ખુરશીએબસ સ્વીકાર્યાં હતાં : પણ પદાસનની ટેવ હોવાથી ખુરશી પર ચડી પદાસન વાળ્યું હતું. ધોતીઆથી કાર્યક્ષતા ન આવવાથી તેમણે પાટલન અને મોટાં ખૂટ પહેર્યાં હતાં. જટાથી રખેને બેઠકારી પેસી નાચ એમ તેના પર ટોપહટ ચઢાવી હતી ! અહાહા ! શો અમારા સિદ્ધાંતોનો દિગ્વિજય !

કારણ કે જ્યાં સુધી માણસ પુરસ્કૃતિએ બેસે નહીં, પાટલનજૂટ પહેરે નહીં, અને હૈટ માથે લગાવે નહિ ત્યાં સુધી કાર્યદક્ષતા અને મુત્સદ્દીપણું તેનામાં આવે નહીં. જો મદદાત્મા ચાલુકરને આ પહેલાં જમી ખમર હોત તો જરૂર ભરતખંડને બદલે એસીઆખંડ પર ચાલે મદદારાળઓનો વાવટો કરેલા. વળી એથી વધારે અમરકારક પ્રસંગ તો એક જીનો ઠેકાણો મળ્યો. એ એક આકાશ જાણું ટોણું જોયું.

“ભાઈ” મારા સાથીને એ પૂછ્યું, “આ જમી કાણ છે? માન આ અણીઆળી દાદીવાળા જોગખાસ છે.”

“હા! એ તો મુસ્લિમ મૌરવનો લંગ કરનાર મદદારાળ શિરાજી. આ પેલા પાવડીએ ચઢી દામમા ફૂલાદી લઈ ઊભા છે તે મદદાવીર પરશુરામ; પેલા ઝીંક સત્તાને નોડનાર પ્રતાપશાળી અંદ્રયુક્ત ચાલે; જેનો કોઈ દિવસે સંભળાતો હતો તે પેલા કાઠને અદેશી ઊભા છે એ મદદારાળધિરાજ શ્રીદર્શ.”

“ઓહોહો! પણ આ પેલા આપુકો આટલા જોસથી એમને શું કહી રહ્યો છે?”

“આ આપુ જેવો મદદાત્મા છે તે જડભરત. એ પહેલાં કંઈ પણ છુપાવવા દુઃખાય નહીં મારે જમીન પર પગ મૂકતાં પણ કરતા હતા.”

“એમ! તે લંબે શું કહે છે?”

“તે આ ચોકાઓને બાપજી આપે છે.”

“હા ઉપર.”

“આ ભરતે નવો પથ ગ્રહીકાર્યો છે, અને તે આ જમીને કહે છે, કે, ‘આપો બાપજી છે, કાવર છે, કાગળ કે નેઓ બાજીપાલો ખામને રહે છે.’ તે આ જમી વાગને આમાદારી ચલાવું સૂચવે છે, કારણ કે તે વચર કોઈ અને દિવસ અંચ નહીં.” હું સમજ્યો.

“એમ! લાખાયા મારા જેવડીઆ’ શી નમારી સ્તુતિ કરું?” કહી હું રવાના થયો.

આમજ મ જીવવાનું જીવને જોવા. તે પણ સુખર્ષા હતા અને એક માંદા માણસને કહેતા હતા કે “જોય તારા નુ ચાંદિ ચપો તે વિચનિવસ

પ્રમાણે લાયક માણસ જ હતો. ફનીયામાં પ્રમાણથી કોઈએ, મારવાની વેદમંત્રો, અને નળનાં લેખ તેના લેખ.” મને કાર્તિક અંકમાં અને ભરવાન છુદે આ સંખ્ધો મિ. ફેવડીના પાસે જ માંગવા લેખ એમ ચોકસાઈ લાગ્યું.

એમ ફરતાફરતાં છેલ્લા ગાનુભવ પાસે જ નમનાપાક હતો, અને દાસના જમાનાના શિક્ષાના મુર્ખતાકાંકમાં દેવા પ્રસારી ગયા છે તેની ખાતરી આપતો હતો.

એક નળજો માણસ બોંબ પડ્યો હતો; એક વડકત પહેરેલી મંદર પુલદ સ્ત્રી પગમાં ઊંચી એડીનાં બૂટ પહેરી નાક ચરમા ચઢાવી પાસે મુઠ્ઠામાં બિંબી હતી.

“સતી ! મારો હવે જ્યાં જોડો છે. મને જરા પાણી આપો,” મહામહેનતે શ્વાસ લેતાં પુરુષે કહ્યું.

“મરવા પડ્યા તોયે બંધતા નથી ! સત્યવાન ! તમે માંદા હતા તો ચરણ્યા શા માટે ? તમારામાં માંડું પૂરું કરવાની શક્તિ ન હોતી તો શું કામ મોકલ્યો હતો નારદને માણું કરવા ? તમારા જેવાને ઐશીનો અધિકાર શો ?” હાથ પર હાથ પછાડી સાવિત્રીએ કહ્યું.

“સાવિત્રી ! જે થયું તે થયું,” મરણની અણી પર આવી રહેલા સત્યવાને કરગરતાં કહ્યું. “પણ જરા તો મહેરબાની કર. તું કહે તે કરે કરું. ગમે તેવો પણ હું પતિ.”

“તેમાં શું ? હું કંઈ ગુલામ નથી. તમારે માટે મારી છંદગી બગાડવાનો તમને શો હક હતો ? હીક લો પાણી આપું, પણ તમારી જે મિલકત હોય તેનું મારા લાલમાં વિત્ત કરી આપા.”

“આ તેનો વખત છે ? પહેલાં ધનની ચિંતા ! અરેરેરે ! આ વખતે આ શું કહે છે !” સત્યવાને કહ્યું.

એટલામાં ચમરાજ આવ્યા. સત્યવાનને પકડ્યો. સાવિત્રીએ સત્યવાનનો પગ પકડ્યો.

બાઈ, બાઈ, ચમરાજે કહ્યું : “આ શું કરે છે ? આમ મરતા માણસને એવું છે ! શું કામ પગ છોડતી નથી ? તારા પતિનું મૃત્યુ આવી લાગ્યું છે.”

"જવા કેમ દઈ ! ક્યારની કહું છું; પણ એ માનતા નથી. ત્યાં મુઠી મારા સાજમાં એ વિષ નહોતો હોય ત્યાં મુઠી નહોતો હોય. એનો પગ મુઠી હું આવવાની."

"પણ તારે બીજું કંઈ જોઈએ તે માત્ર, હું જાણું. પણ જાને હોય. મારે જીતાવજ છે."

"હીકા ! ત્યારે એક બોલે વધારે મુદર અને સચકત પતિ..."

એક પગમાં ધમરાળ અંતર્ધાન ધયા; સત્વચાન અને સાવિત્રી અદસ્ય ધવા. મારા એરડામાં પધારીમાં હું પડ્યો હતો. હું જમણીને જાગ્યો. સ્વર્ગ મધું. સંજન મદાત્માઓ ધયા; છતાં હું હરખાયો, દેવડીઆપયનો જપજપકાર ત્યારે દિશામાં હતો. મિ. દેવડીઆજેવા સપુતો પૂર્વજો કરતાં સુધરતા જતા હતા.

—નવસિકાઓ

[૪]

રામનારાયણ પાઠક

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૮૮૭]

[શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક તત્ત્વજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્રના વિષયો સાથે ૧૯૦૮ માં બી. એ. ની પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં ફર્સ્ટ થયા હતા. એલ.એલ. બી. થઈ એમણે સાદરા, મહીકાંઠા એનર્સ (હાલ સાબરકાંઠા)માં વકીલાતનો ધંધો આદર્યો પણ તે એનર્સી છૂટી તેઓ અધ્યાપનના ક્ષેત્રમાં આવ્યા. મહાત્માજીની વિદ્યાર્થીકમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે તે દાખલ થયા અને ત્યાર પછી રાજપ્રકરણીય ઊચલપાલિકામાં જોડવાસી થઈ આવ્યા પછી પ્રધાનતાએ એ સાહિત્ય અને અધ્યાપનના ક્ષેત્રો સંકલતાથી ખેડી રહ્યા છે. કાવ્ય, વિવેચન, નવલિકાઓ, નાટકો, હાલક હાસ્ય વગેરે આલેખીને આપણા સાહિત્યકર્મોમાં એમણે યશ મેળવ્યો છે 'પ્રસ્થાન' માસિકના એ તંત્રી છે અને હાલ અધ્યાપક કર્વેની સ્થાપેલ દિંદી ઓળખી યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક છે.

'દિરેક્ટ' એ કૃપનામથી એમણે એમની નવલિકાઓના બે સંગ્રહો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એમની નવલિકાઓમાં એ માનવસ્વભાવનું રસભર અને સુરેખ ચિત્ર આલેખે છે.

નવલિકાકારના સાદરાનિવાસમાં ત્યાંની જડણી ગ્રામદેવીના નામ પરથી એમણે અહીં પસંદ કરાયેલી વાર્તાનું નામ લીધું લાગે છે. એમાં એક લેખકને તેની પત્નીના ગૃહજીવનનું જીવંત ચિત્ર આપ્યું છે. પતિપત્નીના સ્વભાવ બંદુ જ જણાયેલી એમાં આલેખાયા છે. પત્ની નિરર તેમ જ બોલકણી છતાં તેનરની ગૃહિણી છે. પત્ની પરગામ જતાં પતિની સ્થિતિ કેવી થઈ પડે છે તે લેખકે સ્વોદ્યતાથી વર્ણવી છે. જડણી કોણ ? મોતી ફૂંચી ? થોડાકાળની પરદેશી પત્ની ? કે જડણી માતા ? વાચક આ કોયડાને ઉકેલતોગકેલતો વિસ્મયમાં હાલતો બેઠો હાસ્યરસ અનુભવતો નવલિકાને રસભર વાંચી પૂરી કરે છે અને એની સ્થાથી અસરનું મીઠું મનન કરી રહે છે.]

જલ્દી

હું બાતું કરતી હતી, ત્યાં એમનાં પગલાં સંભળાયાં. હું એમના પગ અંધાર વરતું છું. દ્યારે ગમગીન છે, દ્યારે હિસાદમાં હોય છે, દ્યારે વિચાર કરતાકરતા રેણના હોય છે, એ બધું વરતું છું. એમના પગ હિસાદથી ઠીપડ્યા, નજીક સંભળાવા લાગ્યા. અંદર આવીને કહે : “કેમ ?” પણ મને બાતું કરતી જોઈ અચકાઈ ગયા, “કેમ આ શું આદ્ય છે ?”

મેં કહ્યું : “બાતું કરું છું. જપોરની ટ્રેનમાં જઈ છું”

“પણ ક્યાં ? શા માટે જાય છે ?”

“મારા અક્ષર મુધારવા અને તમારા અભ્યાસ વધારવા.” એક વખત હું લાખે વખત મળી, માગ મનમાં એમ કે એ શુંશું કહેશે, ત્યારે ધીમે ધીમે કહે કે ‘જૂદા રહેવાથી હાથેડા થાય છે. સ્ત્રીઓના અક્ષરો સુધરે છે; દારૂ કે સ્ત્રીઓ છે તે પ્રમિયાન હાથેડા લખે છે. તે સિવાય તેમને લખવાનો મદારજો થતો જ નથી.’ અને હું બેગી હોઉં ત્યારે લગભગ દમેશ જ હરિમાદ કરે કે મારે લીધે પોતાનો અભ્યાસ આગળ ચાલી શકતો નથી.

“પણ મારા ખાવાકરવાનો કાંઈ વિચાર કયો ? આ મોની શું કરશે ?” મોની અમારી કૂતરી હતી. મોતી જેવી સફેદ મુંદર મુંદાળી.

મેં કહ્યું : “હિંદુસ્તાનમાં કામ કરનારને ખાવા નથી મળતું પણ કામ નહિ કરનારને મળી રહે છે. માણસને નથી મળતું પણ કૂતરા, કીડીઓ મોંઝા, માછલા, એમને મળી રહે છે. તો મને તમારી કાંઈની ચિંતા થતી નથી.”

“જલે જવાની ના નથી પણ ક્યા જવું છે ?”

પૂરીઆ વણનાવણના મેં કહ્યું “છપી પોલિસો અને મુના પકડવાની વાનો લખો છે ત્યારે એટલું તમારી મેળે જ મોંઘી લેજો.” કદાચ એમના આવ્યા પહેલાં મારે નીચળાવું પડે માટે મ ચિદ્દી લખીને, તેમના જોવામાં આવે તેમ, એમની અધૂરી લખેલી વારના ઉપર, દ્યારીને મૂકી હતી,

“ નારી આંખમાંથી નો ડાંખે એકા—”

“ ગુજરાતીમાં જોડો.”

“ જી-કિરણો નિકળે છે ! ”

મેં પૂરીઓ નળનાં જવાળા આપ્યા : “ હું નહિ, એથી જરા પણ જી-કિરણો નિકળે છે. ”

“ ત્યારે એ જી-કિરણો વડે જરા પ્રેમાનન્દનાં નાટકો રાતાં છે કહોને મારાં સર્વજ્ઞા બાઈ ! જિજ્ઞાસા ‘જી’ વળા વળનથી મહેનત કરે તેમને મદદ થશે. તે દવાડે આખ્યાં પણ વાંચ્યાં કેમ નહિ ? ”

“ ચાલો મેં પીરસ્યું. જમનાંજમનાં વાન કરો. તમે કહેતા ૫૧ પ્રેમાનન્દની કૃતિઓ સ્ત્રીઆવૃદ્ધ સર્વને ગમે તેવી છે. આ નાટકો જ ગમતાં નથી તો એ પ્રેમાનન્દનાં નથી એમ સાબિત થયું કે નહિ ? તમે ખુશીથી કહી શકો કે એ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં નથી. ”

“ હું એમ પ્રસિદ્ધ કંઈ કે મારી પત્નીને એ નાટકો ગમતાં માટે એ પ્રેમાનન્દનાં નથી ! વાહ ! ”

મેં કહ્યું : “ વાહ કેમ ? મારો અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધ કરતાં શરમારો તમે તો એવા ને એવા રહ્યા, અને પેલા ભાઈ એ ગાંધીજીનું મોઢું મને કે નહિ એ પોતાની બેરીને પૂછી ચે લીધું, અને પ્રસિદ્ધ પણ કહ્યું ! તમે તે કોઈ મહાજન વિષે મને પૂછ્યું પણ નહિ ! ”

“ લે હું પણ એક અગત્યના મોઢા વિષે પૂછું. ”

“ પૂછો. ”

“ માઈ મોઢું તને ગમે છે ? ”

“ પણ તમે મહાજન છો ? ” મેં કહ્યું.

એક અંગ્રેજ લેખક એક સ્ત્રીપાત્ર પાસે કહેવારાવે છે કે ઈંગ્લેન્ડ પ્રધાન કોણ છે એ કરતાં મારો ધણી કોણ છે એ મારે અગત્યનો પ્રશ્ન તો મોઢાની બાજતમાં તો કોઈ બીજાના મોઢા કરતા મારા મોઢાનો પ્રવધારે અગત્યનો ખરો કે નહિ ! ”

મેં કહ્યું : “ અને ના પાડીશ તો શું કરશો ? ”

“નુ જે હરીજ તે.”

“ત્યારે નમાઈ મોડું આ પંદર દિવસ નહિ મોકે અને મું મું
મામાની ટિટિટ થઈ આપો.”

એકદમ અબીરે કહ્યું પુત્રાનું : “કેમ કમગાને કીદ નહીં ?”

મું કહ્યું : “કર્મ અબીર નથી પણ અપરેશન કરાવતું પછી એવો
પાર છે. જનાના હરિપનાથ દેવલે એમોગથી મગો પણ નહિ યાચ. હું
એટલા દિવસ કમગા માથે વડીય.”

એમોગપતી અમારાં રનેડી દના.

૨

જગનમા પત્ની વિનાના મનુષ્યની ગિચિત બહુ રિચિત છે, એટલી
બધી રિચિત કે તેને માટે સજ્જ પણ નથી જડતો. સ્ત્રી પરખી ન દોય તો
કુમારિકા, ધણી જીવતો હોય તો આશાગવતી, ધણી પ્રવાસે ગયો દોય તો
પ્રેમિનમર્તુકા, મરી ગયો દોય તો વિધવા. કુમારિકા એ મુખ મોજાગ્ય-
સંગારનું આલમન, આશાગવતી વાતમત્તનું. પ્રેમિનમર્તુકા વિયોગના તુમારનું,
વિધવા કરજનું. પુત્ર પરખે ન દોય તો ? વાડો. પરખવા પછી ? વળી
પછી સું-પરખે, ધણી. સ્ત્રી પ્રવાસ ગઈ હોય તો ? તેનું નામ જ નહિ
ચાંડયા પછી ? વિધુર. જિયાગે કોઈ પણ ગમનુ આલમન નહિ ! વાડો
એટલે જગન બદારનો. પરખવા પછી જે સ્ત્રી નરક આગળ દોય તે
પોમસો, એમ ન દોય તો લાગણી વિનાનો, નિર્દય અને મદાને માટે સ્ત્રીનું
માન્દર્ય, સ્વાતત્ય હરી લેનારો. ધણી એટલે જ મૂર્ખ. વિધુર એટલે બીજી
વાર પરખવાનો કામેદવાર, હાકા મારનાર, સ્ત્રી મળે તો પાછો ધણી અને
ન મળે તો વાડો. સ્ત્રી પ્રવાસે ગઈ હોય તો ‘શુ કર્મ એક દિવસનું છે,
કેતે ધેર જતાય ? અથવા થોડા દિવસ મમે ત્યાં વાડી નાંખ્યા.’ પણ કોઈ
દિલમોજી ધરાવે નહિ. દિલગીર દેખાવા જઈએ પણ કોઈ દિલગીરીનું
કારણ જ સ્વીકારે નહિ !

‘સ્ત્રી ન દોય તો કર્મ શુ મયુ ? શુ તમને ખાવા નથી મળતું ?
પહેરવા નથી મળતું ? પૈસા નથી મળતા ? શું નિરાધાર કર્મ ગયા ? તમને

શી ખોટ છે? જિલકું વિ-ધુર એટલે થોડો વખત ધુરા-ધોંસરી નીકળી ગઈ!' મને લાગે છે કે પુરુષને ધોંસરી જિપાડવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઈ છે કે ધોંસરી વિના તેને અડવું લાગે છે. હું એક વાર ગાડામાં મુસાફરી કરતો હતો ત્યારે એક મકરાણી અધમણીની જામગીરીવાળી દેશી બંદૂક લઈ સાથે આવતો હતો. મેં કહ્યું: “જમાદાર, બંદૂક ગાડામાં મૂકી દો. કંઈ ભોજનું નથી.” જમાદાર કહે: “એ જોજસે ઠીક ચલા જતા હું.” પ્રેમાનંદ કહે છે તેમ ઘણી સુરભિચુત છે. તેને ધોંસરી વિના ખાલી ચાલવું ગમતું નથી.

મંદવાડમાંથી જિલકા પછી ઓઝાનો છોકરો એક દિવસ જમવા બેઠો હતો. જમી રહ્યો, કમળા કહે: ‘જિલ, મોં ધોઈ.’ કીકા જિલો થયો અને રડવા લાગ્યો. કહે: ‘ચલાતું નથી, પગમાં કંક થાય છે, કાંટા વાગે છે.’ એઠેલાં બધાં હસી પડ્યાં. તેને પગે ખાલી ચઢી હતી. સ્ત્રી જાય છે તેથી બીજું કાંઈ થતું નથી: હૃદયને ખાલી ચડે છે, હૃદય ચાલતું નથી, તેને જરાજરા કાંટા વાગે છે, અને આપણાથી ન ચલાય તો લોકો હસે છે.

સ્ત્રીનું પુરુષ ઉપર કેટલું પ્રભુત્વ છે! બધા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની વાતો કરે છે. મને લાગે છે કે પુરુષસ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ બનતો જાય છે.

હવે કરવું શું? શાસ્ત્રકારોએ કુમારિકા, સૌભાગ્યવતી, પ્રોપિતલતી, વિધવા, સર્વનાં કાર્યોનો વિધિ રસના સિદ્ધાન્ત ઉપર દરાવેલો છે, પુરુષને માટે કશું લખ્યું નથી. પુરુષ પ્રોપિતપત્નીક હોય ત્યારે તેણે શું કરવું? શું ન કરવું? નહાવું નહિ? પાણી ગરમ કર્યા વિના ચલાવી લેવું? ચલાવી પીવી? ખરાબ કરીને પીવી? બહાર ખાવું? ઘેર ખાવું? હજમત કરવી? વાળ ન ઓળવા? આફ્રિકામાં વખતસર ન જવું? રાતે દીવો કરવો? ખુરશીમાં બેઠવું? રાતે જંગી દિવસે બેઠવું? શું કરવું ને શું કરવું? ખરેખર, જગતે પુરુષની ઘણી જ ઉપેક્ષા કરી છે.

અંતે જૂખ લાગી. જૂખ એ સારી વસ્તુ છે. કાંઈ ન સૂઝે ત્યારે પશુ એ સૂઝે છે. મેં કપડાં પહેર્યાં, જિલકો, કમાડ વાસવા ગયો ત્યાં પૂંછડી દલાવતી મોતી પાસે આવી. તે પણ અત્યાર મુઠી ગમગીન થઈને બેઠી હતી. વિરંદમાં કાચ સ્ફુરે છે; મને નીચેનું કાચ સ્ફુર્યું:

હર્ષિદ મન્થાઃ સ્મરસિ રણિકે મ્મં હિ તત્ત્વાઃ પ્રિયેતિ *

તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ તરત જ રકુયોઃ

ધણિયાણીને રમરછટ્ટિ તું બ્રાહ્મી તેની હતી તે !

તમને આમાં દોષો લાગશે. પણ મેલી નો આ સમગ્રી ગર્હ. મેં તેને શામળીને ખુરશી ઉપર બેસાડી કમાડ વાસ્તું.

પહેલાં આવે પ્રસંગે એક વીણીની ઝોગખાતુ કરી હતી ત્યાં ગયો. મોઢું થયું હતું પણ દુશ્વળ વીણી ચાલતી હતી. મદારાજ નવો આવેલો હતો, પણ તોણે ધણી વરમથી મને ઝોગખનો દોષ તેમ કહે: "અરો! સાહેબ, ધણે દિવસે આવ્યા. આવ્યા દુનગા કેમ પડી ગયા. અહીં જમના ત્યારે તો મારા હતા સરીકે." હું નેની પ્રગલ્ભનાથી ધણે ખુશ થયો. મને તોણે વિચાર કરવા, મેં મેં એક નવું જ રમકડું મળ્યું.

મેં કહ્યું. "હા મદારાજ, એટલે જ હવે તમારે ત્યાં જમવા આવવાનો છુ. પીરમો."

'જે દી' નવગે દીનોનાથ' તે દી' મદારાજને ધણે કશે. તેનો વર્ણ ધોળો હતો, બટાટાને ખાશીને હાલ કાઢી નાખીએ એવો ધોળો, અને તેની ઉપર કાળા મગા પીળા તરતની ત્રીણી હાંટ હતી. તેનાં લથડખથડ અંગો તોણે ધણી ન પડે એટલા મારે, કાઢિયાં સરખાવટા. ગામડીમાં અંધે ભેંમ, કાળી ત્રીણી પોતડીથી બધા ખાધેલા હતાં. પેટ મોઢું હતું પણ આ બધાથી તેના બે જાન પડી જતા હતા અને ઉપરના ભાગ ઉપર કાળું જતો. પરતેવાથી નાટી નવું હતું મેં મેં ત્યારે વચ્ચેથી પગ જરા વધારે પહોળા, ઝાળાકર મેં મેં અને પગનું સાદું ચિનાતું કીટના જેવું પડ્યું. મોંમાં તોણે નીચામાં જડખામાં એક નહિ પણ દાનની બે કારો જેવું, અથવા આખા જડખામાં તોણે કાઢે જ દોષ તેવું જણાતું હતું, અને બ્રહ્મા મડીને એટલા ખુશ થઈ મેં મેં. હા. કે બાદી કાંઈ કહે એટલામાં જ તેને કપાળે અને બંને કાપડનો દર-કપાળ તરફ મેં મેં એટલું દગલું અને રાંસો એવો જડાગ નીચેનો હતો.

* હર્ષિદ મન્થુઃ સ્મરસિ રણિકે ત્વં હિ તત્ત્વ પ્રિયેતિ । —મેપદન

મહારાજને ધિરજના રત્ન એકાદામાં કે મર્યાદામાં જાણે જાણે બેસી જાય તોયે બાઈ રેવાંશંકરનું આગમનના ન નહીં હજી થયું. એ અચાનકથી કોણે પરાણે ચમકના દેવા. મહારાજને પોરસી કીધે કેવલે એક વાર કહે : “મહારાજનો અવસાન પડે ચાલે.” મહારાજ પોરસી રૂથા હતા. જુ રસોડામાં ગયા, ચીની વાડની થઈ ચાલ્યા અને કહે : જરૂર વિચાર કરો તે ચમકા અને એવાનકરને જે ચમકા પી પોરસું, અને પછી ચમકારી જેની સામે પણ પગ પણ ચડાવી પોરસીને, પગના નરિયાં પણ કોડનામિયાનું એક ફેરવનાફેરવના બોલવા શરૂઆત :

“માને તો છવ મોટા. ગમે તરવારી ‘કાઈ દિ’ કોઈ ન કરીએ. આ શેઠ છે ને શેઠ, એ પંચા, એમનો છવ જરીક ફેરવે. ચમકારી નાતમાં પાંદર નાંખાનું નામ પાડી ચરખા બાર ચોરખા લોટાનું ચાલું છે હતું. અમે તો કોટા સાચવી ગાખ્યા છે; બહે ને ચર્ચી નોકર કાઢીએ, જુ નાતમાં શા સરખા, અમે કોઈની સાડીયાર ન રાખીએ. નાન વચ્ચોવચ્ચ સંભળાવી દઈએ. હું તો શેઠ હોય તોય નજર ચૂકાવી થી પોરસી દઈ બહુ કહે તો આ નારી નોકરી, જા નથી કરતા. આજખુના દીકરા છીએ, હાથમાં કોળી લઈ માગી ખાતાં કાંઈ શરમ એકરી જ લાગવાની હતી કેમ હું ?”

મહારાજને વાતના ટેકાની જરૂર જણાઈ તેથી ગમે તે પ્રશ્ન પૂછી નાંખ્યો : “આ પંચા તમારી નાતના છે ?”

“હા સાહેબ, એ અમારી નાતમાં હલકા ગણાય. એ તો કન્યા કોઈ ન હોતું આપતું તે મેં આપીને મોટા કર્યા. મારી ભાણેજનો આ મને હાથે ચાંદલો કર્યો છે પણ મારા લગ્ન માટે તેણે એ વેણેય કોઈ ને ક્યાં નથી.”

મેં રેવાંશંકર સામું જોઈને કહ્યું : “બિચારા મહારાજ પરણ્યા વિનાના છે ત્યારે ! એમને જલ્લણીની વાત કહું ?” રેવાંશંકરે હા પાડી તે પહેલાં મહારાજ બોલી કહ્યા : “જલ્લણી કોણ ?”

મેં કહ્યું : “મારે ઘેર એક જલ્લણી છે. સાક્ષાત્ મહામાયા જોઈ લ્યો. રાતે અંધારામાં જુઓ તો એ આંખો દીવા જેવી ઝગારા મારે. જે માનતા માનીએ તે ફળે એવાં છે !”

“ત્યારે મને એક વાર દર્શન કરવા લઈ જાઓ ને !”

મેં કહ્યું : “અરે ! અરે ! એ શું બોલ્યા ! એ તો કોઈને મળતા જ નથી. બસ દિવસ આખો ઘરમાં બેસી રહે અને ધ્યાન ધર્યાં કરે. એમ લોકોને મળવા દે તો પછી લોકો એમની માનતા માનીમાનીને એમને લંપવા પજુ દે ? અને આપણા લોકો માગે, તે અકલ્પ વિનાશુ માગે, નસીબમાં ન દોષ એવું માગે. એક બાઈના નસીબમાં હોકરો નહિ ને માગ્યો તે બાઈનો હોકરો આપ્યો બોલો !”

હું બોલતો હતો ને દરમિયાન મદારાજના મુખ ઉપર દર્શ, ચિન્તા, હેંદમ વગેરેની રેખાઓ આવીઆવીને જોડી જતી હતી. હેંદુ વાક્ય માંત્રથી મદારાજનો દુર દર્શક દેહો બેઠો અને બોલ્યા : “પણ મારા નસીબમાં તો છે. મારું મુખપણ તો ભરતો ત્યાં દર્શ મયું છે. પણ કન્યા જરા નાના છે. પણ નાની છે પણ રૂપાળી બદ છે ને ! અને નાની છે પણ મુખ અત્યાર-થી બધું જ સમજે છે. હું ગઈ તો કહેશે મારા મારું શું લાભ્યા ! અને પાણી મગાવુ તો ધમધમ કરતી લાજ કાઢીને આવે !” હેંદુ વાક્યો બોલતાં મદારાજના હૃદયનો રમ મુખમાં આવતો હતો અને દર ક્ષણે તેનાં શોકો હાવાની બીંબો નેત્રોની હતી. મેં સાક માગ્યું. મદારાજ ઝપાટાબંધ જોડી સાક લઈ બોલ્યા અને મને અને સ્વાસ્થ્ય અને પીરમું. સાક અને ઘી મદારાજની પ્રમદાનાના ખાત્ર ચિહ્નો છે.

મેં કહ્યું : “ત્યારે તો તમારે જલજીમાનાનું કાષ્ટ કામ નથી.”

મદારાજ કોઈ વિચારમાં પડી બેઠા : “તમે વેદુ જાણો છો ?”

“ના.”

“હું મહેતા રૂપુડીમાહેજને ત્યાં નોકર હતો. એ તરી બાઈડી પરણ્યા હતા, તેને ગાંધા ન દેવું આવડતું તે મને રાખેલો. માગ ઉપર જાણ, પૂરેપૂરો વિશ્વાસ — નાની બેરીના ધપીને નોકરની પમંદગીમાં જે દીપંદરિ અને ત્રીબુદ રાખવા પડે છે તેને મરે આ અજ્ઞાન ‘રૂપુડી’ તરફ મને પણ માન થયું—” બેરી નાની ને વેંદને પૂડીને તેમણે ટોપક ખરચ્યું. ને બેરી તો મોટી આવડી રહ !” મદારાજે કાંઈ દાયનો

પંખે પોતાને ડાબે ખભે અંગૂઠાને આધારે ટેકવ્યો. “હું એક વાર સાંભળું તો ભૂલું નહિ. મેં ય અવગણવા માંડ્યું છે. પણ હજી કોઈ નથી થઈ. ગોંમ કાઠું કર્યું છે, પણ હજી દોડે નીચી લાગે. ”

મેં કહ્યું : “ ત્યારે ખીજી આઈડી નેઈએ છે ? ”

“ ના, ના, ખીજી આવી ન મળે. જલ્દાણીમાતાને કહીને ઝટ મોડી થાય એમ કરે. અને મારે ઘેર બેરી મુખી થાય હોં. બુઝો કર્યું કામ છે ? રાંધું પણ હું, તેને દાળચોખ્ખા વીણવા પડે, અને હું રસોયો ખરો પણ ખાર વાગે છટ્ટો. ગામમાં નીકળું તો મને કાઠ રસોયો ન વળે. હવેમત તો હેરકટિંગમાં જ કરાવવાનો. આઠ આના તો લે આઠ આના. ને માથામાં તેલ અત્તર પોમેટમ. મહિનામાં એકમે વાર નાટકસિનેમા તો ખરાં જ બેરી દુઃખી ન થાય હોં. ” મહારાજે ધણી તરીકેની સર્વ લાયકાત ગણતરી છેવટે કહ્યું : “ ત્યારે હું જલ્દાણીમાતાનાં દર્શન કરવા આવું ? ”

મેં કહ્યું. “ ના, એમ તો નહિ. એ તો હું ન હોઉં ને તમે જાઓ તો ફૂતરી થઇને વળજે. તમે એમને માટે રોજ ખાવાનું મોકલતા જાઓ. ”

મહારાજ ખુશ થઈ ગયા. હું જમી રહ્યો. મહારાજે તરત જ ભાણું તૈયાર કરી મને ખખર આપી. મેં કહ્યું : “ એ રાત્રે તો જમતાં નથી. સવારે છોકરો મોકલીશ એટલે પહેલાં તેની સાથે મોકલજો. સાંભળો, કદાચ ચાર રોટલી, ભાતદાળ, શાક નહિ. ઘી પણ જરાક જ. હું પૈસા આપીશ. એ મફત ખાતાં નથી. પણ વખતસર કરવું. ”

મહારાજ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયા. અને બીજા દિવસથી મોતીનું કામ ચાલ્યું.

૩

હું પાછી આવી. ધાર્યાં કરતાં એક દિવસ વહેલી નીકળી શકી. ઘર બિલાડ્યું. સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક હોવાથી ઘરની કાંઈએ અમે બંને પાસે રહે છે.

ઘરમાં ગઇ. મોતી પૂંછડી હલાવતીહલાવતી સામી આવી. પણ આખા ઘરમાં માત્ર એ જ ખરાબર હતી. આટી ત્યાં નેઈ ત્યાં ધૂળ. ખુરશીઓ સિવાયની બધી વસ્તુઓ, ચોપડીઓ પણ, એમ ને એમ પડેલી.

ટેન્ક પર પહોં પૂજા અને કામગદાગમિયા નીચે એ ત્રીજો મૂંડો તે એમની એમ ! આ પુરો તો એમવાને દેવા પજા કરો !

એ બધું વાળીને સાફ કર્યું. ટેન્ક પર જઈ કાચમાં બેઠું. રસ્તાનો શાક અને આ પૂજા ! મનમાં થયું સાર માથે નાની કાંડ. માનું ઊંડાં. ત્યાં કમાડ ખખડાયું. મને થયું કે હાથ એ આપ્યા હશે. સાક્ષાત્તો છેડો મળા કરતો હર્ષ એમ ને એમ જઈ કમાડ ઊંડાં. આ કાળ !

એક ઘડી જ કદરો. માણસ, કાંટ પડેડો, તાગ વાજ કપાવો દાનમન કરાવેડો, વાળમાં ખૂજ તેડ અને પોમેડ, ઉપર તેડથી રીડી થઈ મેચી કારવાળી કાળા ફેસ્ટની રોપી, પાતળી ચીપીચીપીને પાટલી વાળેલી મિત્રની ધાતલી, દાથમા દાનય. અને આવીને મને પગે પડવા લાગ્યો. હું ખમી મર્ષ. મેં કહ્યું : "અભ્યા કોણ છે ? કેમ આવ્યો છે ?"

"જલદારીમાના ! ખમા કરો ! મેવકના ઉપર મહેર કરો."

મેં કહ્યું "પણ હું જલદારી કે દાંડાની ?"

"દમેશ નીકળતો પણ ઘડ બદારથી બંધ; આજ તારું નથી એટલે દર્શન કરવા આવ્યો છું મારા મનના મનોરથ એક વાર પાર પાડો. તમે કહેશો એ માનના માનીશ."

"બાઈ, તને કાઈકે જમાવ્યો છે. હું જલદારી નથી," કહી મેં કમાડ બંધ કરવા માંડ્યું તો અંદર આવવા લાગ્યો અને કહે. "માતાજી, આજ દિવસ સુધી તમને ખાવાનું મોકલ્યું તે સામું તો લુઓ !" હું ચીકાઈ મર્ષ. "વળી તું ખાવાનું મોકલનાર કોણ ? ક્યય છે કે નહિ ? આ ધોકલું લમાતું !" અને અંદરથી માની ધૂરડા, મેં લમાતું જ હોત, પણ તેની દીન મુદ્રા જોઈ પાણુ મૂક્યું તે વળી જક્યો : "માતાજી, મારા નસીબમાં ખરી છે. મારે નથી નથી જોઈતી. તે જટ મોટી થાય એટલું કરો." હવે મારા ગુસ્સાનો પાઠ ન રહ્યો. મેં દાથમાં ધોકલું લીધું. "દરામખોર" કહી મારવા જતી હતી ત્યાં "ચંડી, કોપ ન કરો" કહી મને અટકાવી, પેલાને આંગળીની નિશાનીથી રવાના કરી, એ અંદર પેલા; મને ફરી કહ્યું : "ચંડી, પ્રમત્ર થાઓ !"

—દિવસની વાતો : ૧

[૫]

શંકરપ્રસાદ રાવલ

[જન્મ : ઈ. સ. ૧૮૮૭]

[શ્રી. શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવલ, મહીકાંડા એજન્સી (હાલની સાબરકાંઠા એજન્સી)ના હમોડા-વડોદરા ગામના રહીશ, હાલ મુંબઈમાં સાહિત્યકાર, શિક્ષક અને સુપ્રસિદ્ધ 'ગુજરાત' માસિકના સહતંત્રી છે. વિવેચન, કાવ્ય, નવલિકા, જીવનચરિત, જૂનીગુજરાતી ભાષાનું સંશોધન વગેરેવગેરે એમના પ્રિય વિષયો છે. એમના સાહિત્યાદર્શોનું અવિરત સેવન કરવામાં એ વર્ષોથી કર્તવ્યશીલ રહ્યા છે. એમની સાહિત્યકૃતિઓની સંખ્યા મોટી છે. 'રસલીલાના વિધવાશ્રમમાં' એ એક શ્રીમંત આદર્શવિધવાના જીવન ક્ષેત્રની સેવાના દૃગ્દશ્ય વિધવાશ્રમની એક દૃઢ વાર્તા છે. તટસ્થ]

રસલીલાના વિધવાશ્રમમાં

નંદકિશોર અને હું બાલસ્નેહી તેમ સહાધ્યાયી હતા. નંદકિશોરે રજવાડાની સેવાઓ કરીકરી અર્થપ્રાપ્તિ કરવાનું પસંદ કર્યું હતું; મારી વ્યાપાર કરવાની નિષ્કામ રસવૃત્તિને મેં વ્યાપાર કરી પોષવાનું પસંદ કર્યું હતું. ગુજરાતની બદાલી વતનશ્રમિનો ત્યાગ કરી મારી અભિલાષાઓને મેં પૂનાના ક્ષેત્રમાં રાખી. મારી વીસ વર્ષની જિંમરે મારો વ્યાપાર જતમી ગયો, મારું કુટુંબ અને હું ત્યારનાં પૂનામાં જ વસીએ છીએ. પચાસ વર્ષના પૂનાના ગાઢ સહવાસમાં અમે સર્વે પૂરાં પૂનાશાહી બની ગયાં છીએ. પણ મારી આત્મા-વસ્થાની કોડાશ્રમિ-જન્મશ્રમિ-નું લોહી અમારી રંગેરંગમાં જિજાળા મારી રહે છે. ગુજરાતની સુરવાટિકા જેવી શ્રમિની મનોહર મૂર્તિ અમે ઘણી મે વાર હૃદય આગળ ખરી કરીએ છીએ અને પવિત્ર થઇએ છીએ. મહા-સાગરો ઝોળાંથી દુરદુર વસેલા ગુજરાતીઓનાં હૃદયો જન્મશ્રમિના રંગે-પરંપરાથી આમ કેટકેટલાં ખીંચાઈ જતાં હશે? વ્યાપારી મણુના ગુજરાતની

‘‘પાંચ વચની’’ લગ્નની કેટલા કાગળથી રીમાર્ક માર્ક છે? રીમાર્કમાં દેરીની નવ હિપાગના દેરી, એમને દેશ દેશાન્તરમાંથી મનાવો લાગી રહેલમાં નવી પુનઃસ્થાપના કરવી : આ જીવનનું આચરનાંઆચરનાં અમારાથી તરાનમાં આવી જવાનું જવલ્લે જ જની રાકતું. વધતી જતી પ્રશ્નિઓ ડી અમે માત્ર આવડા લાંબા વખતમાં ઉચ્ચેક વાર જ આવી ગયાં દોર્મણ.

પણ મુજરાનમાં આવી જવાનું ખાસ રોડદાર્શન તો મારા મિત્ર દક્ષિણને લીધે હતું. એકનાએક મિત્ર પુત્ર હુગિવલ્લના અદ્યત્ત સ્વર્ગવાસ ડી એમના જીવનની યાદી ગયેલી અને જૂની નોકા સાચી આશાના આશ્રય પર દેશાની કોર્મ એક કિનારા તરફ ધંકમાંની હતી. પણ મારા એ સિધનપ્રગ મંત્રની નિશ્ચિતકાલની સાસ્ત્રિક પ્રશ્નિ અપૂર્વ પ્રકારની હતી. વિધવાપુત્રવધૂ સ્ત્રીધા અને પાત્રી શાશીમંખા સાથે મુજરાનનું જ દિન કરવામાં સદા ાકાવલા હતા મારા ઉપગો મિત્રરોડ એમણે કદી જ વિચાર્યો નથી. મારા ર એમના વારવાર પત્રો આવતા. એક લાંબા પત્રના અંતમાત્રમાંનાં—

‘‘પણ હવે તો એક વાર નિગ્નેજ થતી અંખોને તમારાં મોંમાં દર્શન કરાવો. આ જીવન હવે અસ્તાચલ ઉપર ચડવાની તૈયારીઓ કરે છે. તમારા મેળાપની મારી આ એકજ હંદલી નલસની આશા પૂરી નહોં પાડો? હવે જે હાલમાં મારની ધનાશાને નહોં જંપવા દો? જરૂર એક વાર તો આવો—’’

—આ વાક્યોએ મારા પર લોડી અસર કરી. આશમની અવસ્થાને મિત્રની હંદલી બેટ દગાવવા માં મન લલચાવ્યું. મારા પાત્ર, એની વિધવા મળા અને હું નવાં થયાં.

૨

વધાત્રાત્રુનો આરજ થઈ ચૂક્યો હતો. પૂનાને ફરતો અંતિદાસિક પદાડી પ્રદેશ નવવર્ષાની મટોરથી આનંદપ્રકુલ થઈ પ્રવાસીનાં હૃદયોને મલકાતે મુખે જ્વાલ્યા કરવા માટે નોતરી ગ્લો હતો. સુમ, સીના અને લક્ષ્મણના જેવાં ઉત્તમ અને સચિત્તામય હૃદયોને આર્શ્યનાર, એમની દિવ્ય અંખોને જે તપ્તિ આપનાર એ સૌન્દર્યપ્રદેશ સમાયજ્વળા વાનાવરણમાં પ્રવાસી-ઓને એકાએક લિપાડી જાય છે. મુત્ર-ધમવ પવનોની હડી લહરીઓ ખાતા

ડાલતા કુંગરો પરના કુંગરો, કુંગરોને ગોદવનાં વડો, ગંગાને બેડી રહેલી વેલીઓ, વૃક્ષવેલીની છાયા હેઠળ રમના બાળકો-ગાઓ અને વનસ્પતિઓની રમ્ય લીલાઓ, ખળ ખળ રમનાં-રોડનાં-પ્રવળાં, અને કોડાંકોડાં ડોલર અને ગૂંદાઓ ન્હેતાંન્હેતાં સચારના સાન વાગનાચી બાર વાગનાનો પૂતા-મેલનો વખત ન્હેતન્હેતામાં પીનાચી દમ અમે મુંગાર્થ આવ્યાં. મુંગાર્થ એક દિવસ રહ્યાં. બીજા સવારે ઉત્સાદથી ફરતાં ફર્યો હલાવતી અમારી “કાસ્ટ પેસેન્ડર.” ગુજરાતમાર્ગે વળી. ગુજરાતના પ્રવેશના આનન્દ-પવનો અનુભવ્યા. મુરનહરકાનો બાગાવન પ્રદેશ આવ્યો અને પાછળ રવો. ચાર વાગે ભરૂચ રોડને ઊતર્યાં. અમને લેવા આવેલી ગાડી નંબર હતી રોશનથી પૂર્વ દિશાએ અમારે સાત માર્ગજ ગયાનું હતું; કારણ કે ત્યાંથી ફેટલેક દૂર નર્મદાના કાંડા પર આવેલા એક જનપ્રદેશના એકાન્તમાં નંદકિશોર રહેતા હતા.

ગાડી ઊપડી. ગુલાબરાય અને એની માતા અમ્મણ્યો રમ્ય પ્રદેશ નેવામાં રોકાઈ ગયાં હતાં. મારે મારી જ સાથે જ વાતો કરવાની હતી.

ગુજરાતી અને દક્ષિણીઓનાં જીવનવિધાન મેં ઘણીવાર સરખાવ્યાં હતાં. ગુજરાતની પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રશ્નો મારાં કુટુંબીઓની ચર્ચાનો હમેશ-નો વિષય હતાં. જ્યારે થયેલા ગુજરાતના જીવનપ્રશ્નો મારા મનમાં અનેકવાર ઊઠ્યા હશે એ વાત ખરી; પણ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરતાં જ મારામાં આ વખતે તો નવીન યૌવન આવ્યું. તારી વૃદ્ધ થયેલી કલ્પના જે નવયૌવનાની માફક વિચારસાગરની છેલ્લો ઉપર તરવા ને ફેદકારા મારવા લાગી. મને કે મારા કાઈ બંધુને સંબોધવા લાગી :

“પ્રકૃતિ અને પુરુષ, દેવી અને દેવ, એમની અખંડિત એકીઓ, એમના હિતસાધક સહચારો, એમના જીવનસન્દેશની સફલતા સારુ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિભર્યા પર્યાણો, કહેવાતા આધ્યાત્મિક જીવનની ઉન્નતિમાં છાતી કહાડી ચાલનાર તારા દેશને ભલે સારી પેઠે જાણીતાં હોય. તારી-તારા દેશની-અનેક જાતની અવનતિ છતાં આ ઉન્નતિ માટે જગતના ક્રિસ્તુદે ભલે તને હમેશાં અભિનન્દન આપ્યા કરે. તું એથી કૂલાર્થ હિમાલયનાં શિખરે

સતે બોલે બેસે. પણ તારા સંસાર મારે તું હીપજી મગર ધર્મ કો એવ
 છે ? તારા સંસારના રમિયા ચાણા પેઠાં મુખરુપ ફરી તારા સંસારને
 આમજ વધવા દે છે ? જીવન શું છે એટલું મે સમજાવે એવું સામાન્ય જ્ઞાન
 તારાં જન્મે જાતિનાં પ્રસારીઓના નિવાસના ઉજ્જ્ઞ ખૂબાઓમાં પ્રકાશ લઈ
 મૂકે છે ? સંસારીની સામાન્ય સ્વતંત્રતા તારા સંસારને ક્યારે સચેતન કરશે ?
 આપણા સામાજિક જીવનની એકતાની ને જીવનની સિદ્ધિ ક્યારે સાંપડશે ? ”
 “ અને ઓ મારા પ્રિય મરવા ગુજરાત ! તારું પેરવ શું જૂનકાળની
 ગૂંઘાઓમાં કે કવિઓના કવિપજ્વાલા જ મદાવસી રહેવાનું ? તારા ફીકા મેવાળો
 સંસાર સ્વપ્નામાં મે હી પેઠાં ઉચ્ચ સુખોની ઝાંખી કરી લકશે ? ગુજરાતની
 નરંજનિ કલે મમે તેમ, મમે ત્યાં મદામ્વા કરે. પણ ગુજરાતની ઓ
 સુકમારજાતિ ! તારા ગુજરાતીઓ તારે પુનરુદ્ધાર વિકાસના પડીસમા
 સેકને મે દેખાડમે કે કેમ ? અને કુખી વિધવાઓ ! ગુજરાતમાં ઘેરઘેર
 વધતી જતી વિધવાઓ ! ખરે, તમારાં અસલ કુખો જોઈને દિવ્ય ધૈર્યવાળા
 દેવો પણ દસે તો રડી જતા દસે ! ગુજરાતના હૃદયે શું પાપાખૂનાં છે ?
 ગુજરાતના પુરુષોનું પુરુષાર્થ શું એકલપેટિયુ છે ? વિધવાઓના હૃદયદારક
 આંધો આંખગનાં આંખગનાં શું તેઓ નીરાંતે ધેરી રહી છે ? ક્યાપીના ઓ
 મેમલ સાગજીવાળા ગુજરાત ? ક્યાપીને અવનાર આપ્યા પછી મે તું નિષ્કુર
 રહેવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે ? ક્યારે જલ ધસે તમારાં કરુણ રહેતો અઘાનમાં
 સડતી ઓ બાલવિધવાઓ ! નરપિણાઓની મલિન યુક્તિભળમાં સપડાવલી
 ઓ નિર્દોષ વિધવાઓ ! તમારાં અખરાતોને બંધકર કરતાં રહેતો કથી કામલ-
 તાં મૂકાવશે ? કહેવાના મીઠા મદિવગમા કે સ્વર્ગે મયેલા પતિના ખાવા
 ખાતી ધરમા જીવેનાં તનમહેનતથી ચાકેલા હૃદયનાં કુખો તું ક્યા હૃદય
 આમજ મુકત કંઈ ગઈ ? ધરધરના વાસી દુકડા બીખના તારા નિરર્થક
 સવનો અન્ત પણ ક્યા ? એક પાપ ક્યાં પછી અનેક પાપરાક્ષસોના મુખ-
 માંથી તને બચાવવા તારાં મમાજી ક્યારે તારી વહારે ધારે ? પુનર્લંઘને
 બદોને માર્ગત બા ? દુષ્ટ મારફતીઓએ તારા અનાથ મલિન દેહનો
 નિરંકુશ વ્યાપાર કરતા ક્યારે મુપ્ત સ્થળોમાંથી ભીગુમચરને દાવે અટકાવ-
 વામા આવશે ? તારા સમાજવાહીઓના કે સિંચાળા વહીતોના મગજે શું

મનની વાતો નીકળે તો મનમાં મુશ્કેલી થાય છે. આથી જ મનને સુધારવા માટે મનની વાતો નીકળે તો મનમાં મુશ્કેલી થાય છે. આથી જ મનને સુધારવા માટે મનની વાતો નીકળે તો મનમાં મુશ્કેલી થાય છે.

પણ મનને સુધારવા માટે મનની વાતો નીકળે તો મનમાં મુશ્કેલી થાય છે. આથી જ મનને સુધારવા માટે મનની વાતો નીકળે તો મનમાં મુશ્કેલી થાય છે. આથી જ મનને સુધારવા માટે મનની વાતો નીકળે તો મનમાં મુશ્કેલી થાય છે.

મૈત્રીનામ આશ્રિત થઈ પાસ ભેટના દરેક બંધને આપનાર મુશ્કેલી અને તરસાર વિનામય તુલ્ય પાસ, સ્વપ્ના પદ્ધતિ અને સ્વપ્ના મનની ખેંચાણી નામી પાસી, પાકળી અરણ્ય ખેંચાણી દારૂની દારૂ પાસ નદાની રેખાઓ, કોઈ સુખી જીમીનદારની આગળ સ્થિતિમાં સ્થિતિ આ એ ખીસાની ખેંચી તરફ અને મોં વિનામયી રેખાની આગળ રલાં. એ સુખી જીમીનદારના ભવિષ્યના વિચારો પરનાં કરનાં અને મુશ્કેલી.

આંખ, આસોપાત્ર, લીમડા અને જૂથથી ઝાંઝમ મેઘવર્ષી, આકારના કાપરાવાળી, ગમેથી ખૂટતા એક બેઠકમાં આદ્યમજુરથી બેઠેલા મારા એક મિત્રને મેં દુરથી આગળી કહાડ્યા. મીઝાળનીના દી શાન્ત પ્રકાશ એક શશીમુખી આગાની દેહવંચીને દીવાલી રંગો દેને બાલા શશીલેખા હતી. અમે હોનથી નદી એટલામાં તે નંદનિશાર યર્ષ ગયા. શશીલેખાએ પુસ્તકને ટેગલ પર મૂકી ચાંચવાનું શંક કર્યું. હોળી થઈ ગઈ. મિત્રો મળ્યા અને બેટ્યા. મોટા સોનેરી અક્ષરવાળા પુ “ગુજરાતની વિધવાઓ” નામનું પુસ્તક એક હાથે પકડી લઈ દુખતી શશીલેખા નીચે જોઈ ખૂણામાં જઈ ચોંટી ગઈ, થોડીક વાર લજ્જાની નિદ્રામાંથી જાગી મને પગે લાગી. મેં તેને આશીર્વા આ તરત જ ત્યાંથી હસતે મુખે આવકાર આપી એ એની મુરંગાકાશ અંદર લઈ ગઈ. ગુલાબરાય પણ પાછળપાછળ ગયો.

મૈત્રીના નિર્મળ રનેહથી એકત્રિત થવા લાંબા વખતથી અકબા

જાતિ સુખસંગમ એરં અનુગત અનુભવે છે. નંદકિશોરનું હૃદય મમતાથી ભરેલું છે. ભરપૂર હતું. મારા વ્યાપારીના શુદ્ધ હૃદયને ઘોંટું રાખનાર નહોતું. મદદાહુદય હતું. અમારો સુખસાગર હવે કાઈ ગયો. ઘણી જાતની એ બેનેએ વ્યાપસે કરી.

અસાધરીથી સિધિત થયેલાં અંગેને શાંતિ આપવા હું ખૂબ નાહો. સાથે જીવવાનું કરું. નવાજની ઊંઘેલી. સુવા જતાં રસ્તામાં અર્ધો મોકેલી પેશાબમાલા મગજની સપાટી ઉપર ફરીથી તરી આવી. પુરુષ અને પ્રકૃતિ, અને દેરીઓ, માનવ અને માનવઓએ, રાહીસેખાના પુસ્તક વિશેષ હોઈ કરાવેલી, જીવનની અમૂલ્ય અસિસવેલીઓને સમાજની બેપરવાઈથી કરેમાવતી વિધવાઓ એક પછી એક વિવિધ પ્રકારના દુઃખની દાદ લઈ નિસ્તેજ થઈને મેને ઘેરીને બેસી રહી. ભારત! ગુજરાત! તમે ક્યાં? ક્યાં તમારી સ્વેદનરં ખીંચતી વ્યક્તિઓ? ક્યાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય? આ પ્રશ્નોના વમજોમાં મોઈ અમજ બમવા લાગ્યું. પણ જોઈતી નિદ્રાને હું મેજવી સકતો હતો. કંસારીતમરના અરાજ, દેહના ડેડું ડેડુંના અરાજમાં ભળી કઠોર સંગીતથી રાત્રિની શાન્તિને ચીરતો હતો. પણ હું તો બેઠો ગયો.

૩

પાછલી રાતનો વખત હતો દેવોના દિવ્ય સનાતન સુખોના પાન કરનાં દૃષ્ટીઓ અને મનુષ્યોના કુદ સ્વચ્છની, દુઃખથી ભરપૂર સુખો ભોમવર્ષ ખડિત દૃષ્ટીઓ. મેં કોઈ ગમ્ય ગમ્યામાં જોયાં. મારા હાન પર એટલામાં મુંગીનતો અપરં નાદ પડ્યો. હું અર્ધો જાગતો હોઈશ. હાન મારાં સમગ્ર અવકાશના અર્ધને વોંધી નાખના કોઈ કોમસહસ્ય વાંસગીઓના સ્વરોએ મારા અંગેને વોંધી નાખ્યા. એમની પવિત્ર અસરે હું પવિત્ર થઈ રહ્યો. આ જાનાર કાળુ ' પચનના દડાના ચના મારી આખો બિચડી ગઈ. હું બેઠીને બહાર આવ્યાં. અહમુજ રમચા ન્હાના અમુજને કરેલી ગીનાના અધિવારમા અધ્યાપની પરમાત્માની સ્તુતિ એ મરાળી સામગી. પામેના મહાનમાથી મળને બાજગાવતો એ ગીતમવાદ આવતો હતો આકાશમા જાખા તારા હતા. એક રથે સુન્દર પાદળીઓનું મસ્તાની ટોળું અસ્ત પામવા

“તમે કેમ આવુંઆવું સારું જોવા એકલા બીને આવતા રહ્યા ? કેમ ના જગાડ્યો ?”

“હું બૂધ્યો, બાઈ.”

“પણ આ બધું કેવું મળતું છે ? આપણે રોજ અહીં જ રહેવાનું તો ?”

“એટલામાં તને આ બધું ગમી ગયું ?”

“સારું ગમતાં વાર થી ?”

“હા, તને આમાં શું વધારે માટે લાગ્યું ?”

“આ આખું ચે તપોવન.”

“તપોવન ? તપોવનમાં કશું છે ? કશિપત્નીઓ કે કશિકુમાર-
||રિકાઓ તેં કયા જોયાં ?”

“કેમ ! તમે નથી માનતા કે આ રથગનું બરિષ્ઠ કશિમુનિઓના
કા જુલકાલને પશુ પાણી લગવશે ? અને કાઝ સાદેજને તમે કશિ નહો
હો તો બીજું કોણ કહેશે ? દાદાજી, રમથીલા કાજીને હું તો કાર્મ તપસ્વિની
ધેવા કશિપત્ની ને તપોવનની ફરિયા જોવી કુદકાન મારતી રાણીબહેનને
; તો કશિવન્યા ધાતું છું.”

“પણ આવા પરકલ્પાબુથી આપણું શું કલ્પાન થાય ? બ્યાપાર
મર પેમા ક્યાંથી ?”

“ત્યારે શું આવી ફલદુષ જૂમિને તમે વાઝણી વસુન્ધરા કહેશો ?
આપારનું મૂલ વસુન્ધરા જ હતી ? અને તમે જ કહેો છો કે આપણા બ્યાપારી
રાજ્યકર્તાઓ સાથે આપણી બ્યાપારી રૂપર્યા દરી નથી ને દરો પડી નહીં
એકલી કુદગતથી જ નહીં વિચારવધા બિચાન આપણા મ્વદેસને તો આવી
ખેતી વગર ઉદ્ધાર જ નથી થવાનો.”

અમે મુકામે આવ્યા. નંદકિશોરે લોહ વિષે, કાઠવા પછી તરન જ
ફરી આવતા વિષે અને પ્રશ્નો કલા દુષ પીધુ. દપાત વ.મી.

“હીં, ત્યારે ક્યાક્યા ફરી આવ્યા ?” નંદકિશોરે પૂછ્યું.

“તમારા આ સમજાગ અર્થો તપોવનમાં.”

11

[illegible][illegible]

"I have been thinking of you and your family
very much lately."

“વા, એ જ દુષ્કર્મિનું દુર્લભ અભિવ્યક્તિ જ આ વાતને સાબિત કરવાના નિર્ણય કરનાં વિધવાહરણને પાનાની પાંખમાં લીધાં છે. મારા મારફતે આ વસાઈ એવલા દેવને માત્ર મોઢા જ દિવસોની અત્યંત સિધ્ધિ છે એમ મને લાગે છે. ત્યાર પછી પૂના રહીને અને કામકામ વખતે પ્રત્યક્ષ આવી તમારે આ બાલસંસ્થાને કોઈકથી એટલી મારી તમને વીન છે. મારા વર્તમાન ગિરીશચંદ્ર ઉપરાંત આપણા ગુજરાતના ક્ષીમન્ત અભિવ્યક્તિ અગ્રિયરોની મને મદદ મળતી રહી છે અને ભવિષ્યમાં ઉત્સાહી અને આપણા દેશજનોનો તો એને આશ્રય મળશે જ. તો...”

“કેવી આશા બાંધો?”

“હંશર ઉપરની અન્ન પદા કપર અણાવકું નિષ્પત્તી ને મનસ્વી દુર્વાર્થોનું અનેક ત્યાગમર્મ મદાકાર્ય મલ અડનીને સિખં ૪ ૭૧. અવિધ્ય ઉન્નતવલ ૪ ૭૨.”

“પણ આમર્ષ, નમારી દુર્દશા અને વ્યવસ્થિત લુહિની મૂળના-ગોની અમારે જરૂર છે. આશ્રમનો આશ વિશ્વમ નમે વગર મનને દેખે આપ્યા તેમ આન્ન-વિભાગ અને અવસ્થા નમારે, આજે થાક ન સાગે દેવ તો, જોમ આશવાના છે શાસ્ત્રીજીના નમને ખર્ચ કેવળ નમારે પ્રત્યેક પ્રસન્નો એ ઉત્તર આપ્યો મારોખેન :

પાસેના અંમિતગના ખડમારી શાસ્ત્રીજીના તન્ન ૪ આવી, અગીઆર અને બેની વચ્ચે આશ્રમમા ખર્ચ કરી આશવાનુ નક્કી કરવામા આમ્ય.

મારા અગીઆરે જન્મ પછી પાનનો ખૂમમાં ૨૫ શાસ્ત્રીજીના અમારી પાસે આવી

“જનને” મારી અધિકૃતને લીધે કાકાનાદેવની મગજ નાદે માથે છે. તાગ એ વહિલ અનિશ્ચિતની પૂતળા ખામી ન આવે.” નંદિશોરે, પૌત્રીને મારી હૃદય રંગી

અગીઆર વર્ષની હળા ચાંદેક વર્ષની સાગની શાસ્ત્રીજીના દશ એક બાલાના જ નિર્મલ આરામા રમતી હતી મારી અને ગુલાનગવની એ નાવક હતી. અમે આશ્રમ ખપ્પી પાઠગપાઠગ આવવા દરવાગ ઉપરના મુદ્રાક્ષેખ વચાવા એ બોલી

“લુએ, કાકાનાદેવ” આ “પુણ્યજીવન” જેવું અમારા આશ્રમ-વાસીઓનું જીવન અમે દરવાધારીએ છીએ. આ “જીવનસિદ્ધિ” માણક અમે જીવનસિદ્ધિ કરી આખા આશ્રમના જીવનની મિદ્ધિ દરવા પ્રવેશા શાખીએ છીએ”

“સુન્દર ધારખાઓ, સુન્દર પ્રવેશાઓ, મુખન ચે એ રતા કર્મ વિશેષ પ્રિય નહીં દેવા” શાસ્ત્રીજીના નેજરની મુખ ઉપર અરત્ર ને અંબીર સહદયતા વિસ્તરી હતી

“દાદાજી” ખટ્ટેનને ખાસે તો ખરે, દેવા કૃતગવના ! મનુષ્યો મરી શ્યા દેવ થવાના !” આશાવાદી ગુલાનગવનું દદેવ પણ લિપ્તરી મથુ.

હું કે આપણા વિદ્યાર્થી કર્તવ્યપ્રદેશમાં આપણે અત્યારે દેશભક્તિને અમર સ્થાન અનેક દૃષ્ટિગોચરી આપણું જ જોઈએ.”

“પણ દેશભક્તિને અને આ વિધવાઓને સો ગંજંધ ?”

“દેશના મદાપ્રશ્નો સ્વોપદ્રેશના મદાપ્રશ્નો છે. આ રીતે દેશભક્તિમાં આપણા મમાજની સુધારણાને બીજી સુધારણાઓ જોડતી જ હું તો ઉપયોગી માનું છું. આપણી દાહની બીજી જગ્યા મિથિઓને છોડવાને માટે આપણા પુરુષાર્થમાં હું આપણા મમાજને પ્રથમ માધનરૂપ સરીર ગણું છું.”

“પણ તેમાં વિધવાઓનું શું કામ છે ? ભારતનાં ગારે ભારતનાં પેતાં નિઃશ્વર દેશી દર્શના માટે આપણે એમની અવગણના સામાટે ન કરવી ?”

“અવગણના’ બન્નેમાથી એકની પણ અવગણના આપણા મમાજને —આપણા દેશને—નુશ્વાનદારક છે વિધવાઓ આપણા મમાજનું મોટું વિપત્તિ નથી ? એમની અમરે આપણને ચિન્તાથી સોંપતી નથી ? આપણી સ્ત્રીઓ ઉપર, આપણી લક્ષ્યમંથા ઉપર એમની મિથિની જૂરી અમરે થતી નથી ? સિદ્ધિન વિધુગેન બુદ્ધિથી અકુશાનું માનસિક ભજ અને અમાન વિધવાઓનું ધન્યથી અકુશાનું ભજ આપણા સ્વાધ્યયનક વધારીએ છીએ ? આપણા કરતાં વધારે ઉત્સાહથી આપણમમાજના અવિષ્યને વિચાર કરનાર પુત્રાનોના દાષે થતી વિધવાઓની વાગ્ય પડીકાને આપણે દણ પણ અનુમોદન ન આપણું ?” રજવાડાના મામા અબ્બાની વિધવાઓના પક્ષકાર બન્યા.

“પણ પુત્રાના તા. બની વિધવાઓને પુનર્લેખની નવવધૂઓ કરવા માગે છે. લાંબોના ઉચ્ચ શિષ્યદેશથી વહેતી નિર્ભય રોદમરિતાનાં પાણીને એ લોકો પુનર્લેખના પક્ષે કંઈકો નાખવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. રોદમરિતાને આમ નોની ઉતાવળો એ મારી પાન છે ? અને તમારા જેવા પાકા પાનના અનુમોદનથી એ ઉદન વગ વધે ઉદન નહોં થાય ?” એ મારી માલી સ્ત્રીએ રજૂ કરી

“નહી, અહીં જ નમે આપણા પુત્રાનોની અંધાર નિદા કરે છે. પુનર્લેખમાવથી વિધવાઓના પુનરુદ્ધાર થઈ એમ એ લોકો બિચારા કર્યાં માને છે. વિધવાઓનો—એમના અવતોનો—અભ્યાસ આપણા પક્ષે કરનાં

એમણે વધારે મગીન રીતે કરે છે એ કોણ જાણે, અને એ રીતે નિશ્ચયપણે નિધવાઓ નરીક નહીં સ્ત્રીઓ નરીક નહીં, પણ મનુષ્ય નરીક વિચારે આપણે કરેલા ક્ષેત્રએ પાતાનું મનુષ્યન પીડવું શરૂ એટલું એમને દેવે પોષણ આપે અને પછી એમને પ્રાણન નીરાકરણ કરવાનું એમને જ કહેશે. આપણા પુત્રનો કરતા પુત્રવંશને જેટલી સ્ત્રીઓ હૃદયથી વધારે વળેલે છે તેના આપણાથી પરતા નહીં આપણાવધા એમના હૃદયની મુમ પ્રતિભા આપણે પૂરતી બધારે હૃદયથી જ ક્ષેત્રએ.”

“હા, પણ માગે અભિપ્રાય પ્રમાણે તે ધાર્મિક જ્ઞાન કે વૈરાગ્યનો વૃત્તિઓમાં એમનું જીવન પૂરું કરાવવું. એમના મનુષ્યનની-એમના હૃદયની વૃત્તિઓ-એ રીતે મંપૂર્ણતા પીડવડા. એમના પ્રશ્નોનું આમ આપોઆપ નીરાકરણ થઈ જશે.”

“હા, આપણા જૂના સંપ્રદાયવાળાઓ આમ ‘બડી બડી બાતો’ કરીએ છીએ. સંદારક જેવી આપણી રક્ષક કૃતિઓને આપણે જરૂરન જોવા વળગી રહીએ છીએ, અને જોઈ તરફીએનું કામ ગણી ખરી સ્થિતિ વિષે આપણે આંખમીંચામણું કરીએ છીએ. સ્થિતિ જૂદી ચાલે છે, આપણે જૂદી વાતો કરીએ છીએ. આપણા દેશકાલનું ગૃહ જ્ઞાન આપણે ક્યારે જરા પણ મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ? જૂઠ્ઠા પડી ગયેલા આપણા દેશ-જીવનને આપણે ક્યારે સચેતન ને સજીવન કરવાના? ધર્મ ને વૈરાગ્યની વાતો કરાય છે પણ આપણો સમાજ વિધવાને ક્યાં એવી સ્થિતિની યોગતા કરી આપે છે? હાલ તો કોઈ વિધવા થઈ એટલે ઘરનું એક મૂંઝું પણ વધ્યું. વિધવા થઈ એટલે ઘરમાં એક ચાકરડી વધી. મનુષ્યોનો અવતારહેતુ વિધવાઓ થાય એટલે સમાજે શું અટકાવે?”

“આપણે ક્યાં અટકાવીએ છીએ? એ પ્રભુમંજી અટકાવે છે. એમનાં નસીબ અટકાવે છે.” હું પ્રભુવાદી ને નસીબવાદી બન્યો.

“આપણા લોકોની નિર્બળતા આમ પ્રભુમંજીને બદનામ કરે છે, નસીબવાદી બની નસીબની નિંદા કરે છે. પ્રભુની મંજી તો સર્વે જ જીવોનું કલ્યાણ કરવાની હોય. વિધવાઓ પણ જીવતાં પ્રાણી છે. એમને એ કેમ જ વિસરી શકે?”

“અ. પણ આપણે વિધવાશ્રમના કયાકામમાં હયાં વચમાં ક્યાંથી
હિંમત ?”

“હે નદી ! આ પ્રાચીનમાં તમે એમની કપાળમાં ક્યાંક પાંચાણ
દે. હો ? એ કામનેનિર્ણય કરવાનું ક્યાંક. જ્યાં કાંઈક દેવા નથી ?
હાં એકવચનની પ્રતિભાવના કાળના અને હયા એમની કુતુહાલ મેં હયા
આવ એવી માનવગતને અપમાન કરેલી નિધન”

“હેકવચનની કાળના વિધેના નયના આપણેથી ન્યાયે હું દહ
સુધી અપણે હું ?”

“હા. એ જ મૂલ અપણા આપણે ગદાક કદાલી આપવાની છે.
અ.પણું એ કામાર્થિક પ્રાણ આપણે અપા દેવાનું છે એ અપણને આપણે
પૂજવાની છે. એમની પૂજા નદી કરી આપણે પ્રભુપૂજાથી વિમુખ થયા છીએ.
એ જ પ્રભુમંવા.

“પ્રભુપૂજાથી ?”

“હા અદર્શ વ્યવસ્થા બેઠી નાખેલી સ્ત્રીઓ જમનનું અર્પુ અંગ
નથી ? એ પરમાત્માનું અંગ નથી ? એવું અદર્શથી ગીતાના સ્ત્રીકૃષ્ણે
માથેલા સ્ત્રીમદિમા માળખો:—

“કીર્તિઃ શ્રીવારુ ચ નારીણાં સ્મૃતિર્ધેષાપૃથિઃ સમા ।”*

“આ પ્રભુપૂજા આપણે કેટલી કરી ?”

“આ પ્રભુપૂજાને આપણ નનામ્યા થી ગીત કાતારીએ ? આપણે
તે શુંશું કરીએ ?”

“હું કરીએ એ નિષ્પાળના આપણા અનેક દિનદામ્બાની નિર્ભયતા
થઈ પડી છે ‘હું કરીએ એ’ પ્રશ્નના ખડક ઉપર જ આપણી કેટકેટલી
કવચનનીકામના અદેશના થતા જાય છે ‘આપણે ધણું કરી રાખીએ. સમાજ-
સેવા કે ગમે તે પ્રવૃત્તિય સેવાથી આપણા દેશની ગત કીર્તિને આપણી

* સ્ત્રીધેમા કીર્તિ, સ્ત્રી, વારુ, સ્મૃતિ, ધેષા, પૃથિ અને સમા એ સાત
પદ્ય હું ૧૩-૦૦૧

જાહેરની જેવી એ વિધવાઓ દેશને ખૂણેખૂણે જ્ઞાનની શ્લાઘ્નીઓ કરશે. સાધ્વત્ કોમર્સની અભિલાષાથી બગાડી આર્થિકતાઓનો એ અંગરક્ષિકાઓ. રમે કીલના દેશોને નહો જીતી ચકનાર વિધવાઓ મધવા થશે તો યે દિનેદિને શય પામના આર્થસંભારનો મજલ પ્રગળી જઈ કરી અંગુષ્ઠ જીવનના પ્રગળે એ આશીર્વાદ આપશે. ઓઓનાં ગ્રુમ રહેલાં પ્રબળ સામર્થ્યો આપણુ ધુરંધોથી અગત્યનાં છે. નિષંગનિર વિધવાઓ રાષ્ટ્રનું કેટલું બધું કલ્યાણ કરી શકે ? પણ આપણી બેપરવાઈને લીધે “વિધવાઓના નિવાસમા” માત્ર દેશનાં જ ભવ્ય વિધવાજીવનો છે.”

“ મેં કહ્યું : “ જોયો કયો અને કેટલી વિધવાઓનું જીવન બ્યર્થ બધું ! ”

“ આપણી રૂબ આગળ સમાજના ઇતિહાસ મુકાવા નથી તો વિધવાના તો કોણ જ મૂકે ? પૂર્ણ ખીલાવ પામ્યા વગર કેટલાં કૂત્રો ધૂળમાં રંગોગામને મેળાઈ ગય છે ? કુમુદસુન્દરીની કોડી જીવનકથા ગુજરાતના વિધવાજીવનની મહાકથા નથી ? ગોવધનરામની મનઃસૃષ્ટિની એ મહાકથા નથી ? ગુજરાતની સામાજિક બેપરવાઈની એ કરણકથા છે. કેટલી કુમુદસુન્દરીઓ શ્રીમન્ન કે નિધન ગુજરાતીઓના ઘરમાં લાઘ મડે છે ? કુમુદસુન્દરીથી કયા દેશપ્રશ્નો અગત્યના ગયા છે ? ”

“ ખરૂં, નૅંદિશોન્માર્ગ, આપણું સામાજિક જીવન, રાજકીય, આર્થિક કે ધાર્મિક જીવન જેટલું જ પછાત છે તમારો આ નિષ્કામ આશ્રમ મને ખાતરી છે કે કામધેનુઓનો મઠ થઈ ગુજરાતમાં જોડાતું દિવ્ય જીવન માની મધવાઓ, કુમારિકાઓ કે વિધવાઓ કામધેનુરૂપે દુઝની રહેશે. ”

મેં મારા હૃદયની આંખોઆપ ઝાંઝળની આશીષો બહાર કાઢી.

વખત ઘડેા વીની ગયો હતો. ન્હાવાની-જવાની-વગા થઈ ગઈ હતી.

૬

મારા ગુજરાતમા માગ વીસ દિવસોનો આનંદ હું પૂરો વર્ણવી ચકું એમ નથી. પરમમિત્રની હેલ્થ વખતની મહેમાનખીરીમા મારી ઠપ્ઠક જીવનની અપૂર્ણતાઓ સંપૂર્ણતાઓ થઈ. અરનકાલે કે ઉદયકાલે સૂં જોવા

દીપ્તિમાન નંદકિશોરની એક પરોપકાર જ માટે ઉદારતાપૂર્વક વપરાતી પ્રકારની સમૃદ્ધિ જોઈ મારા જેવા વ્યાપારીની એકલપેટિયા કુદ્ર દુનિયા સમૃદ્ધિ મને પામર લાગી. આર્યાવર્તમાં જન્મ્યા પછી આર્યાવર્ત પ્રાધર્મનું તીવ્ર લાન મને પહેલવહેલું રસલીલાના વિધવાશ્રમે કરાવ્યું. હૃદયે મને પણ ખબર ન પડે એમ એ આશ્રમમાં એ લાખ સ્ત્રીઓ ઉદારતા કરી. મારી કુલવધૂ મુરંગા રસલીલાની દીક્ષા લઈ આશ્રમમાં થઈ. શશીલેખાની શાશ્વત કામારની તીવ્ર અલિલાપા જોઈ મને ને ગુલાબરાયને સ્ત્રીહૃદયના અર્પણની અપૂર્વતાનો ખ્યાલ આવ્યો. શશીલેખા નાનકડી દ્વિદમુદ્ધ હતી. સંસારના કે સ્વર્ગના મહાપ્રશ્નો એને હસ્તામલ થઈ ગયા હતા. એની વાતો, એના વિચારો, એના ઉદ્દેશો, એની લાખાઓ, એની દિવ્ય દેહમૂર્તિને બીજી સરસ્વતી જેવી દીપાવતાં. ગુલાબરાયે પણ નિષ્કામ ને અખંડ રાષ્ટ્રવ્રત લેવાનો નિશ્ચય પાંત્રીસ વયના વયે ગમે તેમ થાય તો યે કરવો એમ નક્કી કર્યું.

કામના દબાણને લીધે અનેક પત્નો પૂનેથી આવવા લાગ્યા. ગાંઠ આલિંગન કરી અમો વૃદ્ધ મિત્રોનાં જર્જર શરીરો હેલી વારનાં મળ્યાં. બેટ્યાં, વિદાય લીધી. હૃદયમાં ભિક્ષાટ અને આંખોમાં પાણીની ધારા ચાલી. એક ખંડમાં બેગું થયેલું સ્ત્રીપુરુષોનું મંડળ એકસામટું કર્ણુરમમાં ફૂલ્યું. મિત્રોવિયોગ પણ ઘણા સાલે છે.

બાહુ ગુજરાત-ગુજરાતની મદાનદી નર્મદા—તેના મુંઢ પ્રદેશમાં આવેલો આશ્રમ—આંતુથી ઝાંખી બનેલી દૃષ્ટિથી અમે ધારીધારીને જોઈ લીધાં. મિત્રના નાનકડા કુટુંબને જોઈ લીધું. મુંઝાઈ મૂક્યું. પૂના આવ્યા. વ્યાપારમાં મનને નાંખ્યું, પણ મનની સ્થિતિ જોર હોય છે. ઘણીઘણી વાર એ લીડીને ગુજરાતમાં કરવા જતું. નંદકિશોર, રસલીલા, શશીલેખા કે મુરંગાની સમગ્રવ્રતિઓ ઉપર એ અમતું ને સંતોષામત પીતું. સાચાં રાષ્ટ્રસેવક કે રાષ્ટ્ર-સેવિકાઓ પ્રત્યે આપણી કેટલી યે નિમિત્ત પ્રાપ્તિ અંધાય છે? પણ મારા હૃદયની દૃઢમુદ્દિ એક પૂજ્ય હૃદય પ્રત્યે વિશ્વલ દગની હતી. વિશુદ્ધિની આશાના મૂર્તિસમી વિધવા રસલીલા મારા હૃદયના ઘણીઘણી માર રમરમવળવળે પામતી.

ભવમૃતિએ આસ્થાનિની વાણીદારા સીતાની કરાવેલી પૂજનું સ્તોત્ર મેં
ધણીવાર ગાયું હતો. પણ રસસીસાને સંભાર્યા પછી તો ધણીધણીવાર
પૂજ્જાવધી પદ્યો બહુ દેહી થે ન સમજી શક્યો હોઉં એમ ગાતો કે :

“ શિશુત્વં સ્ત્રૈણં વા ભવતુ નનુ વન્યાસિ જગતઃ ।

ગુણાઃ પૂજાસ્યાનં ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ ॥ ”x

—શુંદરીમુખેધ : ફેણ્ણઆરી : ૧૯૧૭

卐

■ ગિયું દેા કે કો દેા, પણ તુ જયમા વન્ય સદુની.

ગુણીતા પૂજ્યે ગુણ, ન વય, ભવિ નવ કદી.

—મહિષાસ દિવેદીકૃત ઉત્તરામચરિત્રનું આધાનર

[૬]

ગૌરીશંકર જોષી

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૮૯૨]

[‘ધૂમકેતુ’ એ હપનામથી આપણા અગ્રગણ્ય નવલિકાકાર તરીકે સાહિત્યરસિકોમાં સુપ્રસિદ્ધ શ્રી ગૌરીશંકર ગોવર્ધન જોષી, કાઠિયાવાડમાં ગોંડળ પાસેના વીરપુર ગામના રહીશ છે. ૧૯૨૦ માં બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી, શિક્ષકવૃત્તિ સ્વીકારી, એ આજુ અમદાવાદમાં રહે છે.

શ્રી ધૂમકેતુ એમની નવલિકાઓમાં મોટા ભાગે આપણા લોકજીવનનાં વિવિધ પ્રસંગો અને પાત્રોના રસજ્ઞ આલેખક છે. આ હચિત પ્રસંગો અને પાત્રો એ આપણા ગ્રામજીવન કે નગરજીવનમાંથી પસંદ કરે છે અને તેમને સરસ રીતે આલેખી વાસ્તવિક અને કલામય કરે છે. એમની નવલિકાઓમાં સ્વાભાવિક અને મોહક શૈલી એટલી બધી સચોટ છે કે આપણા સાહિત્યના આ અંગને ખીલવનારાઓમાં એ પ્રથમ અને માનવંતુ પદ ધરાવે છે એમની સુરેખ નવલિકાઓ રાતક વડી ગઈ છે. એ નાટ્યકાર અને લોક ચિન્તક પણ છે. તાલુખા મંડળ ૧ થી ૪ જલબિન્દુ, પ્રદીપ વગેરે એમનાં વાર્તાઓના સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે.

‘પૃથ્વી અને સ્વર્ગ’ એ ધૂમકેતુની એક સુંદર નવલિકા છે. સ્વર્ગ સમી પૃથ્વીના આઘ વાતાવરણને કલ્પી, સુંદર વિચારમાલાઓ ગૂંથતી ગૂંથતા નવલિકાકાર આરણ્યક ને સુકેશી જેવાં તેજસ્વી પાત્રો ધરે છે. પદ અહીં પાત્રસૃષ્ટિ તો ગૌણ સ્થાને જાય છે. એમાં સજીવ ને ભવ્ય વાતાવરણ સર્વવ્યાપક બને છે ને એક પછી બીજી પ્રેરક ભાવનાસૃષ્ટિ રચાતી જાય છે.

પૃથ્વી અને સ્વર્ગ

જ્યાં સતલજનાં ઊતાવળાં વેગભરી પાણી હિમાલયની તળેડીનો ભાગ છોડીને પંજાબના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યાં ગગનચુંબી ડુંગરાઓની

અને નીચી નજર ન પડે એ તેનાં લાખાંયાંમાં મેદાનો મેદાનીય
 છે. દાકષીણ દાક મિથાલી વ્યાજે સુદાનો સર્વાં ધાટી મેંડો ગાંધી રજા છે.

ત્યારે જમન આજવાજમા દનુ ત્યારે એ મેદાનો પઃ ગિર્મર અને
 રંદુશ દગમુઓ રાંસોનરી ચરનાં કર્યા કરનાં. એનેરીમેંડી પાળીઓના
 ડાખવા નીચે અધિમુનિની ગાંધો ત્યાં સર્વાં કરનાં. તેનાં વાહક રૂપાળી-
 પાળી નાની ડોકો આમથી નેમ ફરનાંને ચારે નગક દોડવા કરનાં. અધિમ
 હાને આવનાં અધિમુનિના મેનાનો જલધિજલના નડમજેરા મેંડને દૂગદાઓ
 રંદુમના તોર્ષ મેંડેના : ચારે નગક નંધા પ્રાણુ. અમુનનંધુ જીવન ને
 પેનામર્ષી જીવની અમુક જલજાના.

ન મળી શકાય તેટલા વર્ષો પડેલા સનતજના કિનારા પર એ સુખી
 કુટુંબ મેંડેના દના તેમની મારી મૂપડીમા ચેંડ અને ઉપનિવદનું નત્વજાન
 જખવા વિનાનું રંદે આવ્યા વિનાનું. જાનુંજાનું રેજાવા કરતું દનું

એક કુટુંબનો શુર અને વડીલ ગૌતમ દના. તેની પત્નીનું નામ
 મુનંદા અને પુત્રીનું નામ મુરેશી. ગૌતમ પાસે એ ગાંધો દની, એક
 દિવસમા બેરી શકાય તેવું નાનું ફળદ્રુપ બેનર દનું. અને એક દિવસમાં
 ફરી શકાય તેટલી ગૌતમની જમીન દની. તેના બેનરમા કરેખા દનાં. ને
 ગૌતમની જમીનને સતલજ-જાનકુ-પોતે ચારે માસ જલકાય કરની.

બીજું કુટુંબ શુર શનખર્જના વડીલખજા નીચે દનું. તે કુટુંબમાં ચાર
 માણસો દના : શનખર્જ પોતે, તેની પત્ની વિશાખા, પુત્ર આરવંધ અને
 એક પાલેસો ધર્મપુત્ર સુમંર. શનખર્જ પાસે નગ્રાણું ગાયો દની, ચાર
 માણસને બાગ મામ ગાંધે તેટલી કમોદ જેમાંથી પાકે એટલી જમીન દની
 ને તેની ગાયો ચરાવવા માટે જીરું મેદાન દનું. જલજનાં ફળદ્રુપ લાવવા
 માટે સક્રિય દનીઃ ફરવા માટે ફૂમરા અને સામનો દનાંઃ ગાયો માટે ખૂદકુ
 આકાશ અને ધરતી દના. દવા, પાણી ને તેજ સરીરને પ્રમત રાખનાં.
 સત્ય અને અધિમા આતમાને લીમજાના અને કુટુંબ સુખી દનાં.

મન અધિકારી દોષ ત્યારે કુદરતનું અર્ધું સૌંદર્ય જીવનનો મર્મ કહી
 બતાવે છે. ફૂમરાઓ પર આરામ લેવા બેઠેલા સમુદના તરંગજેરા મેંડને

નિદાનનિદાનનાં સ્વાસ્થ્યનાં, મુરખી અને મુરખી વાંચકને મેલતે એ કરનાં. તેમની મુખે છત્રી ગયાં હતાં. પાણીનાં તેમણે રાતનાં નિદાન વહેતા પ્રસાદને અનિયમ તેમણે ક્રોધ કરતાં. માટી વાંચકનાં નિદાન આવી પાણીનાં મનાદુષ્ટી કરતાં તેમણે મુખનાં નહિ.

આનંદનાં તેમનાં જાનનાં ક્રોધ કે ક્રોધ, ગુણ કે ક્રોધે હજી પ્રવેશ કરી શક્યા ન હતાં. આમ કમલાનાં દેશની મુરખીની દેશના આરખક અને મુરખનાં દિશમાં બિગના નવરંગી આકાશ જેવાં મુખનાં બાંધાં ક્રોધનાં કરતાં. માટે, પછી તે ગમે તેમ હોય, એવાં નિદાન દિશનાં દિનાં સોનેરી શિખરનાં કે પાનથી મેળાં મેળાં ગંધાનાં ફૂલનાં કે મુખનાં પર પહેલાં મોતીનાં જેવાં જાણનાં ને નવક્રમ જેવી જુવાનીનાં, પણ સોદરે એ બાવના છે, કદના છે, વસ્તુ નથી માટે અસ્પર્શ અને અનંદ પવિત્ર છે. એવાંએવાં વિચારનાં પ્રવાદ નીચે રાતનાં મેલાં પર આ વજો જાણનાં કરતાં.

આસપાસ જે ગામડાંઓ વચ્ચે દનાં ત્યાં અંધ આવી જ અદરખા હતી. જે કુટુંબમાં કમોદ વધારે પાકતી તે કુટુંબ, ખીજા કુટુંબમાં જ્યાં જવ વધારે પાકતાં ત્યાંથી કમોદના અદલામાં જવ લાવતું. પાણીના અદલામાં ગાયતું દૂધ મળી શકતું. તે દર્શના અદલામાં નવનીન મળતું. જે ઘેર માટી વધારે હોય તે ખીજાને ઘેર માટીનું પાવ મૂકીને દૂધનું પાવ લઈ આવતું. છોકરાં રમતાંરમતાં ત્યાં થાકી જાય ત્યાં જ જમી લેતાં જુવાનો ત્યાં ચાંદની ખીલી હોય ત્યાં એસતા તે વાતો કરતા મુઠ રહેતા ત્યાં આંસુ આનંદનાં પડતાં. નિત્ય ખીલેલાં ફૂલ ઉપર લમરાઓ ઝુંજરવ કરતા. કોઈ ઘરને આરણું ન હતું; કોઈના ઘરને મર્યાદા ન હતી. નીતિની લીટી ઘરની ચારે તરફ અરફના જેવી પ્રકાશ કરતી. આવી રીતે તે આખો પ્રદેશ મુખી અને શાંત હતો. હરીકાષ્ઠને કનિષ્ઠ પ્રકારનું અનુકરણ માનવાની ત્યાં પ્રથા હતી. એ પ્રદેશમાં વિવાહને કોઈ જાણતું નહિ. પ્રેમને સો પીછાનતાં અને પ્રેમથી અંધાએલા યુગલ મૃત્યુથી પણ છટાં પડતાં નહિ. ત્યાં વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન કોઈ રાજસી પ્રકૃતિના માણસે હજી રજૂ કર્યો

ન હતો; કારણ કે ત્યાં કોઈ બાળવિધવા થતી નહિ અને મોટી વિધવાઓ બધી પવિત્ર રહેતી. ત્યાં કોઈ વિધુર ન હતો; કારણ કે પ્રેમનું બંધન પુરુષની સાથે માન્ય હતું. ત્યાં માણસને મારનાર ડોક્ટર ન હતા; કારણ કે જીવનભર કુદરત હતી. ત્યાં મોટી મોટાઈ, દળભર્યા વિવેક કે અકારખૂ ધમાકા ન હતા. ત્યાં આંખ બોલતી ને જીભ મૂગી રહેતી. ત્યાં વસ્તુ હતી, વસ્તુના ભાવો ન હતા. વ્યાપાર ન હતો, વ્યવહાર ન હતો; મદિરા ન હતાં, કથા ન હતી; રાજ ન હતું, રાજા ન હતો; કાયદો ન હતો, ધેત્ર ન હતાં; દત્તો માત્ર પ્રેમ, પ્રેમથી વસ્તુ મળતી ને અપાતી. ધર્મ ખૂલ્લા મેદાનમાં કુંભરની પુગ કરતો. કથામાત્ર અંતરમાં જ ચાલતી. સૌ પોતે પોતાના રાજા હતા. નીતિ એ કાયદો હતો. સત્ય એ મર્યાદા હતી. અદ્યુષ્ટને સૌ ધર્મ માનતા, સૌને ધેત્ર સમજતા. એવો એ અદ્યુષ્ટ પ્રદેશ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ જેવો પ્રકાશતો.

ધનસ્થામ વાદળાંઓ હિમાલયને ઘેરીને બેસી હતી. ત્યાં જુઓ ત્યાં અદ્યુષ્ટ રંગોની અદ્યુષ્ટ મીઠાવટ ભળી હતી.

એ વખતે સનસજ પાસેના એક સાથી જિંમ કુમરા ઉપર આરપ્પક અને મુકેશી બેઠા હતાં.

બધા મેદાનોમા ધાસ ઉપર ફૂલની ભગ્નમ પથરાઈ ગઈ હતી. કુમરા-ઓ ધાવાધધાવાઈને પમાતાપ પછી બનેલા દૃશ્ય જેવા નિર્ભય થયા હતા. કાંઈ ઉપર નીચો જમ પથરાયો હતો. પક્ષીઓ દોડતા હતા, મેધ બેઠા હતા, કુદરત ખીલી હતી; અને પ્રેમના વિકાસની જગતુ કદી બે ને એ જાતુ હતી.

મુકેશીના સરીર ઉપર તેના છૂટા વાળ બેઠી રહ્યા હતા. તેણે કમળ-પત્રથી સરીરનો નીચેનો ભાગ ઢાંક્યો હતો ને ફૂલનો આદર માથા ઉપર મોટી હતી. તેના હાનમા આરપ્પક ફૂલ પરાણી રહ્યો હતો.

અચાનક સરીરમાં જેમ વિજગીનો સચાર થાય તેમ બનેલ અદ્યુષ્ટ રોમાંચ અનુભવ્યો.

પ્રેમની મૂંઝો જાણા તેમની આંખોમાંથી બોલતી દોષ તેમ ધરીતર અને અનિશ્ચય નેને સામગ્રામે ભેળ્લી રહ્યા.

આરણ્યક કરી તેને પૈરડીએ બેસાડવામાં આવ્યો. આ વખતે તેણે
તેમ મુકેશીને આમના દના, ગમોના ખેતને આમીના દના, વેલેના પાને
વળગી રહી અને જનકા મેલરના પાને વળગી રહેતા હતા રહી.

એટલામાં મુકેશીની દષ્ટિ આરણ્યકને તાક પર પડી. આરણ્યક
પોતાની મુડીમાં કમક માગવી મળ્યું હતું. મદદાર કરીને મુકેશી
પોતાના કામના સાચી આરણ્યકની મુડી બેસાડી.

જેમ વાદળાથી દેવગેરી ચંદની કાન્તિ વાદળ દૂર ચાં ચાલી રહે
તેમ મુડી પાતળા જ પ્રાન્દનીલમણીની હરિયાળી કાન્તિથી આરણ્યકની
જમીન પ્રકાશી રહી.

“આ શું છે આરણ્યક ?” બોલીને મુકેશીએ ધન્દ્રમણિ પોતાના
સાથમાં લીધા.

“આ પથર મને રાત્રીની ખીચમાંથી મળ્યો છે. નીલાકાશ જેવો
એનો ઘેરો રયામ રંગ અત્યંત મોહક છે.”

મુકેશી ધન્દ્રનીલમણિ તરફ જોઈ રહી. મણિ વધારે ને વધારે સુંદર
લાગતો હતો.

સ્ત્રીને સદાજ પ્રેમભર્યા હિમળયથી તેણે મણિને પોતાની છાતી પર
લગાવ્યો. શ્રીકંઠના લાંછન જેવો તે મુકેશીના સુંદર વક્ત્રસ્થળને શોભાવી રહ્યો.

આરણ્યક આ મોહક સૌંદર્ય જોઈ રહ્યો. પોતાની કમળપત્રથી
ઢંકાએલી છાતી પરથી હળવે રહી મુકેશીએ ફૂલની ચાદર દૂર કરી. પ્રભાતમાં
જેમ કમળમંપુટ અર્ધખીલ્યું અર્ધવણુખીલ્યું શોભી રહે તેમ મુકેશીનું
રસયૌવન શોભી રહ્યું. જેમ ભીના શ્વેત બરફના કટકામાં ઘનસ્યામ મેઘને
રંગ સોંસરવો નીકળીને હિમશકલ અવર્ણ્ય જાંબુડા રંગથી રંગી રહે તેમ
એ રસપ્રદેશને ધન્દ્ર ધન્દ્રનીલમણિએ રંગી દીધો.

કિચિત્ હાસ્ય કરીને મુકેશી આરણ્યક તરફ ફરીને બોલી, ‘આરણ્યક,
આ મણિ તો મને શોભે એવો છે.”

આરણ્યકે અત્યંત પ્રેમથી એ મણિને મુકેશીની ફૂલની ચાદરમાં
છુપાવી દીધો.

"એ મહિ નારો જ છે મુઝેરો."

એ વખતે નીચા મેદાન ઉપર ધાને મુઝેર ફૂગર ઉપર ચડેનાં દોનાં તે ચડનાચડનાં થંબી ગયો. મુઝેરોના જામણા દાથને ખેંચીને આરબપક તેનાં મોદળી તોચે નમનાં નેજા મૂકી ગયો દોનાં

મુઝેર આ તોચાને થંબી ગયો.

તે વખતે એ મેદાન પર પદેસવદેલી ધંખાં ઉડવાની.

પામેનો એક ફૂગર મેટા અરાજ માથે નીચે મરી પડ્યો.

તેના અવાજથી વન પ્રજા પત્રીઓ નાકા, પશુઓ ઉડાયા અને પરંતોએ પડ્યા આપ્યા. એ અવાજથી મુઝેરો અને આરબપક માગી બેઠ્યાં અને તેમની નજરે ફૂગર પરથી પડેનાં મેટા પચ્ચર અને ફૂગર પર ધીમે ધીમે ચડેનાં મુઝેર અને દેખાયા.

મુઝેરને ત્યારથી ધંખા થઈ છે તેણે થળીથળી ખીજા ખૂદા ખીજા અનેક સાસપીળા અમકતા પચ્ચર બેસા ક્યાં છે. પોતાની માયોની કોફિ તેણે ફાળા પચ્ચરોની માયા લટકાવી છે પણ તેમા ક્યાંય પેલો હન્દનીસમહિ પચ્ચર નથી

એક દિવસ તુંકે રાજપૂર્ણી પામે જઈને મુઝેરોએ કહ્યું કે મારે હવે અરબપકામ કરવો છે.

અત્યંત મધુર અવાજથી મુર બે.લા. 'કેમ બેટા! તને યાથી એકાંતવાસ પ્રિય બન્યો છે.' મુઝેરોએ કચરાનાં ઉત્તર આપ્યો, 'નુદર પ્રજાન જોયો મુઝેરો આરબપક માથે ફરે છે'

મુઝેર દિવિત દસીને ઉત્તર આપ્યો, 'જે પ્રદેશમા મનુષ્યો પ્રેમની ધંખા હો છે, યોગ્ય યુગલને ધંખાથી જુએ છે ત્યા નરકની ગંધ પેદા થાય છે. ત્યા યોવનના ન્મને બદલે વિકાર પ્રગટે છે; ત્યા પવિત્ર પ્રેમની સૃષ્ટિને બદલે વિલાસની બદલો છટે છે. હે પુત્ર' તુ પણ નારી કોઈ યોગ્ય મદ-ધર્મચારિણી રાધીને સુખી થા'

'મુરદેવ! હું મુઝેરોને જ મેળવીશ. આરબ નિ એક હન્દનીસમહિ

“ એ મુઠિય નહિ જા છે મુઠેડી.”

તે વખતે નોના મોઢાન દુધર થયેને મુઠેડે મુઠેડે દુધર કરતો હતો. તે મુઠેડા-નાં દુધા કરતા, મુઠેડીના દુધરતા દાકને અંગેને મુઠેડા-વક તેના મેલેદારી નોમિ નમતો મેલુ મુખી મેલો હતો.

મુઠેડો આ સંજોગે શું જાણે.

તે વખતે જો આના પર પહેલવહેલી કંઈક દુઢકાની.

પાંતેનો એક મોઢે મેડા અવાજ માંડે નોમિ મળી પાંપા.

તેના અવાજથી વળ મુઠેડા પડીઓ નામાં, પડીઓ દેડાવા અને પડીઓ પડાવા આપવા એ અવાજથી મુઠેડી અને મુઠેડા-વક મળી દુઢકા અને તેમની નજરે દુઢકા પડી પડતે. મોઢો પડકર અને મુઠક પડ પીમે પીમે મુઠેડો મુઠેડો મેલે દેખાવા.

મુઠેડાને ત્યાંથી મંખાં થા છે તેનું પાળીપાળી ખીજા ખૂટી ખીજા અનેક લાગણીમાં અમરતા પડકર એવા ક્યાં છે. પોતાની સાંપાની દેડી તેનું કપાળા પચડેની માગા. લાલકારી છે પણ તેવા ક્યાં પેડો મંદનીપ્રમળિ, પચડે નથી.

એક દિવસ મુઠેડાનું પાળ જર્મને મુઠેડાએ કપુ ૧ મારે હતો અરુણવાસા કંઈ છે.

અવળ મુઠેડા અવાજથી મુઠેડા બેસવા, કમ બેસા! તેને યાથી એકાંતવાસ પ્રિય બન્યો છે. ‘ મુઠેડાએ કચરાના ઉત્તર આપ્યા, ‘ મુઠેડા પ્રજાતિ જેવી મુઠેડા આરુણવાસ નાથે રહે છે. ’

મુઠેડા દિવિગ દર્શને ઉત્તર આપ્યા, ‘ જે પ્રદેશમાં મનુષ્યો પ્રમની મંખાં રહે છે, પોતે યુગલને મંખાંથી જુએ છે ત્યાં નંદની મથ પેલા થાય છે. ત્યાં પાવનતા મેળે બહારે વિહાર પ્રગટે છે. ત્યાં પવિત્ર પ્રમની દ્રષ્ટિને બહારે વિલાસની બહારો છટ છે. ‘ દે પુત્ર ’ તુ પણ તારી કોઈ પોતે મદ-ધર્મઆરિમ્ની કોપીને સુખી થા. ’

‘ મુઠેડા! દુ મુઠેડાને જ મેળવીશ. આરુણવાસ તેને એક મંદનીપ્રમળિ આપ્યો છે, દુ તેને દશ આપીશ. ’

મુમેરુએ માટીના નવા પાત્રથી દૂધ ભરવા માંડ્યું. રજત અને સુવર્ણના કટકા સૌ લેવા લાગ્યા; અંદરઅંદર બેવા લાગ્યા; અરસપરસ દેખાડવા લાગ્યા.

છેટેથી આરણ્યક અને મુકેશી આવતાં હતાં. આખા ટોળામાં મુમેરુ સ્વામી બેવો શોશી રહ્યો હતો તે પેલા બોળા જુવાન તરફ ફર્યો:

“જુવાન માણસ! તારે મારા દાસ થવું છે?”

“દાસ શું?”

“સત્તા ઝોટલે શું એ તેં બોલ્યું?”

“હા.”

“ત્યારે દાસ ઝોટલે શું તે હવે બો; આ બધું એક તરફ મૂક; ત્યાં પત્થર બધા સરખા ગોડવ, પણે કમળપત્રો ગોડવી દે. પેલી જગ્યાએ દર્શાસન નાખી દે.”

બોળો જુવાન તે પ્રમાણે કરવા ગયો.

મુમેરુ ટોળા તરફ ફર્યો, “તમને વાદ રતી જ્ય મારે બોલો:

“સૌ પાત્ર જવના અરાયર ત્રણ સુવર્ણના કટકા.” આખુ ટોળું એક સાથે બોલી ગયું: “સૌ પાત્ર જવના અરાયર ત્રણ સુવર્ણના કટકા!”

“દોઢસો ધણ દૂધના અરાયર દસ રજતના કટકા.” અને એવા પોંધાટથી વિદ્યમાનના વન ગાજ્યા લાગ્યા.

“પાંચસો મળવે એક કાંદવીસમણિ” એના પાંચાથી પદ્મ પાળ જાણ્યા.

“દસ કાંદવીસમણિની એક વરી!” એ વચને મુકેશીઆરણ્યક સ્વર્ણ, મરુત કના પત્રો ધાગ્યાં. ટોળાએ મુમેરુને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો, “દસ કાંદવીસમણિની એક વરી.”

આખરે બિલક દાખથી એ વૃક્ષ સ્વામી આવ્યુ ગયુ.

મુમેરુને આખરે શાંતિ નિદ્રા આવી ગઈ. તબી પાને અનુર મનુદિ દર્શન દેવ દસ મનુ દેવ. બેલે પીત્ત અનેક મવાની મેવારીમા દવા; સર્તી ને સર્તી મનુ સર્તી નીક. દીર્ઘાવન વેદક મુકેશીના મળન મન પાળાત દસ સર્તી દસ.

તે પોતાના અનિર્મૂલ્યવાન પથરાઓ લઈને સર્વાંશ આરંભકને ત્યાં ગયા. પ્રભાતનો સૂર કમળપત્ર પર પડેલાં જળનિંદુનો સોનાનો મુગટ રચી રહ્યો હતો. ખુલના કુલગુલાળી રંગનાં કમળો જરાક પોપમાં બિંધાડીને પ્રભાતને નીરખતાં હતાં. ને મુકેશી ત્યાં જળપાત્ર લઈને બિંધી હતી. છેડનાં મેદાનમાં સારસ ફરતાં હતા.

પોતાના મહામૂલ્યવાન પથરાઓ મુકેશીએ મુકેશીને ચરણે ધર્પાં. સરો-વરથી પાણી ભરીને પાછી ફરતી મુકેશી ઘડીબર ત્યાં ચંમી. વન એને જોવા ચંમીમાં હતાં, અને મુકેશી અત્યંત નૃષ્યાથી એને નિંદાગી રહ્યો હતો.

"મુકેશી," તે બોલ્યો. તેના શબ્દમાં વિક્રમતા હતી અને નસેનસમાં થેન હતું.

"મુકેશી! હું તારી પાછા આવ્યો છું. ઈન્દનીલમણિ કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન અમૃતપથ પથરાઓ હું તારે આપે છું. હું તને જોખનો દૂર કરી આપીશ."

"મુકેશી," મુકેશીએ જવાબ વાળ્યો, "પ્રેમને તે કદી જોયો છે?" અવાક બનીને તે કિંમ્બા ગયો. મુકેશીના પ્રસવ જેવા ઓઠ પર સ્મિત ફરક્યું. તેણે કહી પૂછ્યું, "પ્રેમને તે જોયો છે?"

"ના."

"ત્યાં જો જાનું નામ પ્રેમ, એને તું સંખ્યાથી કે માપથી માપી શકે નહિ, સત્તા અને વૈભવથી ખરીદી શકે નહિ, જે અપ્રમેય છે તે અજ્ઞેય છે."

પોતે પેલા બાળા માખસને મમત્રાધ્યું કે જો જાનું નામ સત્તા. એનો જ પ્રતિધ્વનિ મંત્રગાનાં હોય તેમ મુકેશીના કાનમાં શબ્દો ગુણ રહ્યા.

"જો જાનું નામ પ્રેમ."

"અને જો એ ક્યારેય જન્મે છે ને." મુકેશીએ સામેના દરવ તરફ આગળી ફરી. મુકેશી ન નગ્ન જોઈ ગયો.

ખીલતા કમળના રંગથી પાણી ડવાયુ હતું મેદાનોમાં મધૂરની કળા હતી, મારસમેલડી ધીમી દલહતી ચાલે ફરી ગઈ હતી; રક્ષી, પશુઓ ને પેલીઓ ખખડા ઉપર ઓન્ન તેજ ફેલાઈ ગયું હતું.

“ જો આ પ્રેમની સૃષ્ટિ ! ” એટલું બોલતી મુકેશી ચાલી ગઈ.

સંધ્યાના સૂર્યે રંગો પૂર્યા હતા. આરણ્યક અને મુકેશી નીલાં હરિયાળાં મેદાનો વટાવી દૂરદૂરના કુંગરાઓ પર નજર નાંખી ચાલ્યાં જતાં હતાં. તેમનું આ ગામમાંથી છેલ્લું પ્રયાણ હતું. મુમેરૂએ મુકેશીની આશા છોડી હતી. પણ વિષય જન્ય અને વિષયનો રસ રહી જન્ય તેમ તેની તૃષ્ણા ગઈ હતી તે તૃષ્ણાના કાંટા રહ્યા હતા. મુકેશી ને આરણ્યકને જતાં જોઈને તેમની પાસે આવ્યો.

“ તમે ક્યાં જાઓ છો ? ” તેણે પૂછ્યું.

“ જ્યાં પ્રેમની સૃષ્ટિ છે ત્યાં. જો પેલાં દૂરદૂર સોનેરી રસે રંગેલાં હિમાદ્રિનાં શિખરોની પેલી મેર. ”

“ અને અહીં— ”

“ અને અહીં શું ! અહીં હવે પૃથ્વી રસ નહીં મૂકે, મનુષ્યો નિર્ભય નહીં રહે, કુદરત કળા નહીં ખીલવે. ”

ધૂજતાંધૂજતાં મુમેરૂએ પૂછ્યું : ‘ એમ કેમ ? ’

“ જ્યાં કામ મપાય ત્યાંથી કળા જન્ય, વસ્તુ મપાય ત્યાંથી વૈભવ જન્ય, મનુષ્ય મપાય ત્યાંથી સ્વર્ગ જન્ય. તે પૈસા ઉત્પન્ન કર્યા, હવે મનુષ્યો માંથી પ્રેમ જશે. સાચા પ્રેમને મનુષ્યો ખરીદીની વસ્તુ માનશે. હવે આ જમીનમાં એવું વાતાવરણ આવશે કે મનુષ્યો પ્રેમને નહીં પણ વૈભવને, વિલાસને, વગને, મોટાઈને, સામાજિક મહત્તાને પ્રધાનપદ આપશે. હવે કાર્ષ પ્રેમ ખાતર નહીં પરણે. આ જમીનમાંથી પ્રેમની ઋતુ જશે. આપાદી મેઘ પ્રેમ નહીં પ્રગટાવે; વિરહ અને વિરહનાં આંસુ નહીં હોય; સાન્યુ શૈર્ષ્ય નહીં હોય; કામિની અને પિયુ નહીં હોય, ઋતુ નહીં હોય, ઋતુનો રસ નહીં હોય; ઉત્સવ, ઉલ્લાસ, શૃંગાર, તેજ કાર્ષ નહીં હોય. જીવન નીરસ બનશે; કામના રસને બદલે યંત્રની નિયમિતતા હશે; ઉદારતા એવકુદાર્ષ મનાશે; આતિથ્ય ગાંડપણ ગણાશે; પ્રેમ સગવડતા લેખાશે; પ્રભ બોજે મનાશે; શૃંગાર વિલાસ મનાશે; જાની વિદારવૃત્તિ ચતુરાઈમાં બપશે. અને પ્રેમની સૃષ્ટિ પર જ જગતનું પુનર્વિધાન છે એમ છેકથી રૂપાન્તર કરવાને બદલે માણસો ચારે તરફ ચીંગડાં મારવાનું શરૂ કરશે. ”

મુમેરને મક્કર બાવવા માડ્યાં.

“આ ક્યારે બનશે ? ત્યારે મનુષ્યો કેવાં દશે ?”

“ઓ મુમેર ! તે જો સરૂ હર્ષુ જે તે દેવે બન્યા જ દરેક. બ્યારે આ રિશ્તિ પડત થઈ ત્યારે એ મનુષ્યો મરે જોવાં દશે. બોલ્યા વિના બીજાને દબરે અને દબા વિના શાન્તિ નહીં પામે.”

સોનેરી રમથી દેડાનાં દ્વિમાદિનાં અનેક સિખરો પર ગુલાબી રંગની કલદી ફૂટતી હતી. આરદ્યક અને ગુરુદી તે તરફ, દર—દર—દર ચાલ્યો ગયાં. આજા અંધકારનો પડેડો પૃથ્વીને વોટાવા લાગ્યો. મુમેર થમ દમને નીચે બેઠો ગયો. નેજે પોતાનું મોં બે દાયથી છપાવી દીધું.

“ઓ મદાન પિના !” તેનાથી હેવરે આનંદ સ્વરે બોલાર્મ જવાયું,
“સ્વર્ગને જોવી આ પૃથ્વી આટલી બધી જડ બની જરી, અને તે માત્ર મારા દોષથી ? તો દેવે આ નવા વિચારો શી રીતે નાસ પામે ?—”

અને ચારે તરફના અંધાર બોલનાં દોષ તેમ લાગ્યું :

“ફલાયેલા બોટા વિચારોના કાથ પૃથ્વી પરથી નાજૂદ કરવા માટે સ્વાર્પણના ઊનાકીનાં લોદીનું ખમીર જોઈએ.”

—તજુખા : મંદજ પહેલું

ક્ર

[૭]

નવલરામ ત્રિવેદી

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૮૬૫]

[શ્રી. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી વડવાણ શહેરના રહીશ છે. એમનું જન્મ ૧૮૬૫ માં થયેલું હતું. ૧૯૨૬ માં એમણે એમ. એ. ની પદવી લીધી હતી એ અમદાવાદની લાલશંકર ગુજરાત મહિલા પાઠશાળામાં અધ્યાપકપદ પર છે. એમના પ્રિય વિષયો સાહિત્ય, વિવેચન, સમાજશાસ્ત્ર ને રાજપ્રશ્નો વિષયો છે. થોડીક કવિતાઓ સાથે થોડીક નવલિકાઓના પણ એ લેખક છે. આપણા સંસારનું એક દુઃખદ અને કુટુલુ જીવનચિત્ર આ નવલિકાના ચિત્રકા કુસુમ પૂરું પાડે છે. બી. એ. મુત્રી ભણેલી છતાં એના લગ્નજીવન લાગેલા ધાતક દિમથી એ પકુ'પકુ' કરતું 'માનવ ખંડિયેર' થઈ રહી છે. નવલિકાકાર એક દુઃખે છતાં બહુ જ કુટુલુ ને આપણા ભણેલાનું કળેશલગ્નનું એક સાચું ને વાસ્તવિક ચિત્ર ખડું કરે છે.]

માનવખંડિયેર

એનું નામ કુસુમ. ફૂલના જેવી જ સુકુમાર તેની દેહ હતી. અનિગૌરવર્ણ, અણીદાર નાક, શાન્ત સ્વભાવ, મધુર અવાજ. ગંધી અને પાતળી, પણ પ્રમાણસર, ભણવામાં ઘણી હોશિયાર, માગ્યાપતી એકની એક પુત્રી. અમદાવાદમાં ૧૯૨૧ માં કુંગ્રેસ ભરાઈ ત્યારે મેં તેને છેલ્લી જોઈ હતી. તે સ્વયંસેવિકા થઈ હતી. જપોરે બાર વાગે એલિસબિન પરથી ચાલતી આવતી હતી. તડકાને લીધે મોં લાલ થઈ ગયું હતું. હસી તેણે જયજય કર્યા. શો ઉત્સાહ ! શું સૌદર્ય, માધુર્ય, ઓજસ્ય આરોગ્ય !

પંદર વર્ષે આજે તેને ફરી જોઈ. ખેંસી ગયેલા ગાલ, લયડતી ચાલ, માથા પર ટાલ પડી ગઈ છે. દાંત પણ થોડા ગયા છે. મંદ દર્દશ અવાજથી તેણે જયજય કર્યા. મને તુર્ત ઓળખ્યો. મેં પણ પછી તો તેને ઓળખી.



ત્રણેશ વધેલી આ યુવતી જામત નવેલી જુદીસમી દેખાતી હતી, તેણે કરી હતી એવી આ દેવાલ અવસ્થા ! કોણ જાણતો ! દસ ટકી ગયાં. એ અવસ્થાનાં પુણ્ય : 'તમને અવસર દેવાડે હતો ! મળવા માગુ છું. વાન કરવા આવું છું. તમે મારાં મિત્રપુત્રો.' 'અત્યારે આંત્રા,' તેણે કહ્યું. 'કરી માલે અવસર નહિ જ આવે માટે ત્યાં દાણ કોઈ જ નથી.'

આડિયાની ધોળ, તેમાં પાળ, તેમાં ખરડા. તેમાં ગમી, તેમાં ખાચો, તેના હોડે એનું ધર. નાણુ કાપાડી અંદર ગયા. 'અહા પીંછા !' તેણે પુછ્યું. 'એ બધું પાડી. પટ્ટણા તો તારી વાન દેડે તને થયું છે શું ! તખિયન ખગળ રહે છે કે બીજું કાંઈ ! માગતી મોકાય રાખીશ નહિ. પરમામ ન દોન તો કેટલીયે વાર મળ્યા દોન. તારા પર મને અત્યંત બહાવ હતું. ને દસુ થ છે. તું મારી પુત્રીનુલ્લ છે, નાની બહેનમમી છે.'

'હું બી એ. થઈને બાપુજીને જાગ્યું કે દવે તું જ હમ થતું જોઈએ. નાનમા મુરતીઆ થાડા તેમાં મોટું થાય તો એથીયે જોડા થાય, એટલે તું જ પતાવતુ જોઈએ રાધબાળ અચ્છાની, મારામાં માટું આ પર મળ્યું. હું નિંદા કરવા માગતી નથી. કમ્પી જોઈએ નહિ. કરી સકુ નહિ. પણ સન્ય તો દહેતુ જોઈએ. દસુ કોઈ સાથે આટલી છટમી વાન કરી નથી. તમને કંટું છું તમને બાપુજીને મ્થાને ગણુ છું.'

'હા, બગળા છે ' એ દંડમાં પતાવતુ. તેણે આગળ અચ્છાવું, એ મોટું થયા છે ને પછી બેતલ વર્ષ કોસેગમા અખ્યાસ કર્યો પણ ગણિત ન ફાવવાથી મિત્રિયમ પાસ કરી સક્યા નહિ અત્યારે કાંટમાં કારકુન છે. જગ મળે છે. મોટું કુટુંબ વિધવા નજુ અને સાસુ, તમ્બ નાની નણંદો અને બે નાના દિયરા એ સોથી મોટા. છોકરાઓ બહુતા દના. છોકરીઓ કુવારી હતી આ સોનુ. તે વખતે મળના ત્રીસમાં પુત્રુ શી રીને થઈ શકે ! એટલે મને બોલેલીને પમદ હતી. નહિ તો આ પર તો કૃતવાન, જુના આચારવિચારવાળા તરીકે પ્રખ્યાત છે હું સાળામાં પએનેરના પગારથી દાખલ થઈ, દાણ સો મળે છે '

'એ તો બગળર, પણ હું તો તારી આ દસા સાચી થઈ એ બહુવા

માગું છું. ક્યાં તારું પંદર વર્ષ પહેલાંનું રૂપ, તેજ, પ્રભાવ, પ્રકાશ—એ સ
ક્યાં આદ્યું ગયું ? શાથી આદ્યું ગયું ?’

‘વરસ થયાં ને.’

“શું વરસ થયાં ? હું તારા કરતાં વીસ વર્ષે મોટો છું. પણ તારા
જેવો ઘરડો નથી લાગતો.

‘સ્રીઓની વાત જૂદી અને પુરૂષોની જૂદી !’

‘ખોટી વાત. બધું જ મને કહે.’

‘એથી શો કાયદો ?’

‘ત્યારે મનમાં જ સમઝી રીઆવાથી શો કાયદો ? સ્વજન કને સાથે
વાત કહેવાથી આરામ મળે છે, કાંઈક રસ્તો નીકળે છે.’

‘રસ્તો નીકળશે આવતે ભવે. પણ તમારો આગ્રહ છે તો કહું છું
પણ જોને કાઢને કહેવાનું નથી, અને કાંઈ કરવાનું પણ નથી. અહિં
વાત અહિં જ દાટી દેજો. નહિ તો ઊઘટાનું મારે દુઃખ વધશે.’

‘વા.....ર.’

મોટામાં મોટું દુઃખ મનનું દુઃખ. કોલેજજીવનમાં શાંતાં સ્વપ્નાં મેં
હતાં, અને પછી શું થઈ ગયું ! હું કોઈને દોષ દેતી નથી. બિચારા
બાપુજી તો સ્વર્ગે ગયા. ને બાપુ છૂટી. વાંકે મારા નસીબનો. પણ માં
હૃદયમાં સગડી સળગે છે. શુંશું સંસારું ને કેટલું કહું ! એક તરફથી માં
કમાણી જોઈએ છે; છતાં બીજી તરફથી સામુજીક મન હું લણી એ
મારો મોટો દોષ છે, એ તો લણેલાં, એ મેંલું રોજ સાંભળવાનું. ‘એમના
નહિ રંધાય’ એવા કટાક્ષો કરીને જ મને સર્વ કામો કરવા બિરદાવે. ધ
કરીને તેમની આ યુક્તિ સફળ જ થતી. તેજીને ચામૂક પડે ને જેમ
દોડવા માંડે તેમ હું પણ જરા મેંલું સાંભળું ને તુર્ત જ કામ કરવા માં
જાઉં. રાંધવું, વાસણ માંજવાં, કપડાં ધોવાં, પથારીઓ કરવી વગેરે સ
કામો મારે જ માથે આવી પડ્યાં. બીજાં ઉપરઉપરથી મદદ કરવાનો દેખા
કરે, પણ ખરે બોલે મારા ઉપર. એ બધું કરીને અગિયાર વાગે પરવા
કે સાડા અગિયારે નિશાળે દોડું. પાંચ વાગે આવીને રાંધવાનું વગેરે કર

સાતે પરવારું એટલે બે ફરજે સામે આવી ઊભી રહેઃ એક તો નિરાળની મોટા વગેરે તપાસવાનું અને બાજુવાનું હોય તે વાંચવાનું અને ખીજું—

‘ખીજું પતિસેવા, સતીધર્મ-પતિસેવા.’

‘ખીજું’ એ વર્ષોથી આ પ્રમાણે કહે છે. ઈશ્વરની કૃપા છે કે ભાકરાની જંગલમાં નથી.’

‘આ સ્થિતિમાં તો જંગલમાં પાપ કરતાં પાછું જોઈને દસે એટલે પ્રભુએ એટલી કૃપા કરી છે. નહિ તો અત્યારે તમારી સાથે વાત કરવા છવતી ન હોત.’

કુશુમે વાત પૂરી કરી. બારી તરફ નજર લંબાવી આંગળી ચીંધી હતું, ‘સામે જુઓ. જેવા પેત્રો રાજે છે તેવી દુ છે. વર્ષો પહેલાં કોઈ આદલાહે તે બાધ્યા દત્તો. દહે એની મરામત કરનાર કોઈ નથી. વરસાદ તાપ, બાકાતો, બીખારીઓ, ફફારો, પવન, ધૂળ, ઢોરઃ મન તેને ધસારો આપી રહ્યાં છે. તેની બધી ઈટા દેખાય છે. ધણો બાગ પડી ગયો છે, ખીજે સંદેશ રહ્યાં છે તે પડેલો જાય છે. દુ રાજ એ જોઈ છે. વિચારું છું કે કોણ વહેણ જાય? દુ કે એ રાજે?’

આખાસનના જુદા સખેલા હિચારવાની ખીરજ ન રહેવાથી દુ મૂંગા-મૂંગા જ નમસ્કાર કરી ચાલતો થયો.

[૮]

વિજયરાય વૈદ્ય

[જન્મ : ઈ. સ. ૧૮૯૭]

[શ્રી. વિજયરાય હયાણુરાય વૈદ્ય, ભાવનગરના રહીશ, બાણગામ
મુંબઈમાં વસી ત્યાં ૧૯૨૭ માં બી. એ. થયા. તે પહેલાં એમણે સાહિત્ય
ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી દીધો હતો. આરંભમાં 'વિનોદકાન્ત' હપનામથી એમ
લેખો 'વીસમી સદી'માં લખાયા હતા.

'ચેતન' માસિક, 'હિંદુસ્તાન' સાપ્તાહિક, 'ગુજરાત' અને 'યુગમર્મ'
માસિકના એ—એક પછી એકના—સહતંત્રી થયા. આ પછી એમના 'કોંમલ'
ત્રૈમાસિકના એ તંત્રી થયા. તેને એમણે માસિક બનાવ્યું. તેનો ત્યાગ કરી
એમણે 'માનસી' ત્રૈમાસિક ફાડાડ્યું ને હાલ એ તેના તંત્રી છે. એમ
સાહિત્યસેવા આમ ગુજરાતને છેલ્લાં અઠાસ વર્ષથી સતત ચાલુ છે. ગુજરાત
તેના સાહિત્યકારની દૃષ્ટિ હોત તો આ સાહિત્યકાર એની હજી વધુ ને વધુ
સેવા કરી શકત. સાહિત્યકૃતિઓનાં વિવેચન, રસકલ્પના, દૂંઝી વાર્તાઓ
વિનોદાત્મક કાવ્યો, હસ્ય પ્રકારનું પત્રકારિત્વ : એ એમના પ્રિય વિષયો.

'પ્રભાતના રંગ' (૧૯૨૭)માંથી આ ભાવનાત્મક દૂંઝી વાર્તા લેવા
આવી છે. પુરુષજીવનની પતિતતાને ઉદ્ધારનાર સ્ત્રી છે : એ ભાવનાનો રસિ
સ્ફોટ એમણે આ વાર્તામાં સુંદરતાથી ને રસપૂર્વક કર્યો છે.]

પતિતપાવની

પુણ્યશાળી આત્મા પાપમાં પડે તો તેને પ્રાયશ્ચિત આપીને પુનઃ
પુણ્યપન્થે કોણ વાળશે ?

વિનયકુમાર એક વિશુદ્ધ ને સંસ્કારી યુવાન હતો. સોળ વર્ષની જામ્મર
ખીલતું યૌવન ને જન્મથી જ સૌજન્યના પ્રભાવ—એ તણુનો સુદાગી સંગમ
ચાપ ત્યારે જીવન પન્થ ઉજાવળ ને આલ્હાદક જણાય તો આશ્ચર્ય શું ?

તેને જીવનપન્થ સુઝાંથી પુષ્પોથી ભર્યાંઝર્યા જ લાગતો. તે નિર્ભયનાથી એ પન્થે પગતો અને અગુણ સુખ અનુભવતો.

પરંતુ આત્મન્દ કોના રહી રહ્યા છે કે વિનયના ટો ?

સાંભળવનાં એ સુમન નીચે સર્થો દના. એકદા તેજ એક વિવરના વિવરે વિનયના આત્માને દંત દીધો અને તે દિવસથી તેના જ્યોતિર્ભાં જીવનપ્રદેશે અંધારાં ઘનરથા માંડ્યાં. સરીરને ઝેર ચરે તો તો પથેકમાં રજેરગે વ્યાપે છે; આત્માને એટલી ઝડપથી નથી ચઢનાં. વિનયને તો તેથી ખમરે ન પડી કે પોતે કુમારે જન્મ છે. પણ તેથી શુ ? હૃદયના અટકા નિયમો કોના નિવાર્યા નિવારણ છે ? વિનયની પ્રાપ્તિથી અને દેહકાન્તિ દદાડેદદાડે જખાવા લાગી. તોય નેને પોનાનો વાક વચ્ચે નહીં. તેને કાઈએ કહ્યું દોન કે વિનય નેં રાવનાનને ભગવાન માન્યો છે નો એવાં સાથે એ કાંઈ ભગત. ભરાય જ તે તો નિર્દોષ અને અજાન દતો. તેને જાન ન હોતું કે પોતે આત્માની વિરલ વિશુદ્ધિને કમકિત કરે છે. તે તો માનતો કે હું સાચા સુખો માણું છું

આમ ને આમ બેચાર વરમ ચીતી મયાં એક દિવસ વિનય અગાડીમાં જોમાંજો ક્ષિનિજ પરન્થ અગળા-પીમગળા-વાણને જોઈ રહ્યો દતો. એકાએક તેને કઈ કઈ આગુન્તેને લાગ્યું કે આકાશઅવનીનો જ્યાં મંથમ થતો દનો ત્યાંથી એક જવાનકે દાળો ને કદરૂપી રાજમમમી કોઈ મૂર્તિ જાણી ધીરધીરે ઉપર નીકળતી હતી. જગવાર તો વિનય પથરસરખો ધર્મજો.

બીજી પથે પેટા આકૃતિ આગળી મર્મ તે યોગજનાં જ વિનયને ચકરી આવી તે એ જતીન પર પટકાંચો.

માણુમેએ દોઝાંડ કરી મૂકી દાકારો આવ્યા. વંદો આવ્યા. પરંતુ આત્માના યોગ એમને દાંધે અમાધ્ય છે.

વિનયનાં ઘોર પાપોએ જાણે તે દિન નેને સાગ્રાત દઈન દીધાં. દવે તેને લાગવા માડ્યું કે મલિનના પોનાના અંજેઅંજે ઝરે છે, પણ તેનું મન કહ્યું કરે એમ ન દોન. પોત પાપી છે એ ખ્યાલ જ તેને અમલ ને અસં-જાવિત લાગતો. તે વિમાસનો : " હું પાપી ? વિનય પાપી ? ના ના, મારામાં પાપ ક્યાંથી આવે ?

પાં પ્રાણાં પ્રાણીપદાર્થાં શૂંચાર્થ ને કિંકારીની માથે જાવેથી બારીથી નયને ગતારતાં કુચ્છનનીં તે જલપ્રવાહી જલનિકાર્થથી ક્ષણકાંડે જેને મર્મિક કટે જે ને પ્રથોમની અજલજી મંગલે તેમ ન દોડુ. વિનયને નેત્રો કહે ન દોડી.

જગતપદે જગદે મુક્તી ને ઉજ્જ્વલા જગતને પજ્જતી દોષ તથા જેને રોડી માખી બારીમા અદેશ થાકે જ્ઞાતીને ક્ષિંબ, તે મરખી જ્ઞને મુક્તી ખૂ વિનયને મારી મારક લાંબે. મખી મારતો માર્ગિપ્રક મખો દોષ, પાનવિજીન ધોગીમમા માખીયં જ્ઞાર વિષને અંત્રઅંત્રે પમરતાં દોષ, જનકવૃંદે કશ્ચનં કાંતી જલ, મીનજના છાંટતી જલ-પલ્લુ દેવીતાં કશ્ચ દોષ તેા મારે જે મર્જન જલે ખાયા માનું.

તેવે મમે એ વાટ જ્ઞતા થાકીને કશીક નેત્રી મૂર્તિને કપનો. જાતે, માયો બારીમ, જલે બેસાડે. " નને કેમ વર્ણવું ? — સા મારે વર્ણવું ? — જિવિઓની કશ્ચનામખી, મધુચનાના સત્વમખી, મરિનામખી નિમંબ તેા જે પમંચ-પૈવતથી જલગતી તેા જે મીંગલજરી, તેા જે મુખવતી ને અંબીર; પુરવના જેવા પ્રનાય જેવા નાગે ઓજસ, પાવને પ્રતજનાર, મુક્તિપદે દોગનાર; કિંકારી, નને સા મારે વર્ણવું ? કેમ કરીને વર્ણવું ? રરખું આમ મરજતું ને મરતું. મન્જાનું મજગાખણુ આમગીને જમતને ઉર ધીરે-ધીરે-ધીરે-અંધારા કાતરતાં ત્યાં વિનયના ઉરમા જે મામે નજર પડતા-સુતકાર જવાતા.

અને તપસ્વીના તપમયા કૃણા વિનયની જલેને કિંકારી માથે મદીપખી બાખ્યાં અને અજ્ઞાનમા જ રોડના ધાવમા અમંતપધિ સિંગી. કિંકારી નમને પદારે કાન્તા આગળ આવતી અને નયનમાયથી વિનયના કુખરાજપા દાકર્મા અવનવા હર્મિયા કાપજલીને ચાલી જતી.

ધીમેધીમે ખને જ્ઞા એકમેકે સાથે ખાલવા લાગ્યાં. વખત પહેલા સાથે પરિચય વધ્યા અને વિનયના અનરખે સાતિના સુખદ રંગો ઘેરા થયા; દેશાખની સાંજ પાનુલદરી મીટી લાગે તેવી મીટી એ સાતિ-અને કિમતી આશા તેને લાગતી.

વિનય તેને ચકાનો-પલ્લુ લોહીમાંમની એક લાવણવતી પૂનળી તરીકે

નદી. અખંડ પુણ્યની કા પુણ્યકલિકામરખી કિશોરીને જોઈને ઉદ્ભવી, ઉન્માદ નદી, રમિકતા એ રેલતી તો ય વાસનાને રોકતી. એ ઉદ્ભાસ રેડતી અને તો ય તેનાં મદગુણસુગન્ધ અને શીથ પદેપદે ફારનાં.

તેના શબ્દમાં અને નેત્રમાં વિનયે પોતાના પુનરુદ્ધારના મન્ત્રો વાંચ્યા.

*

એક સાંજે બંને જણાં નિયમ પ્રમાણે સાથે ફરવા ગયાં. તે નિવાસસ્થાન અને પદમંચારને દૂરદૂર છોડીને એકાન્ત સ્થળે પહોંચ્યાં. ઘાસ પર અળેટાઈને પડ્યો અને કિશોરી તેની પાસે બેઠી.

ચારે પાસ અત્યન્ત શાન્તિ પસરતી. એકાદ પાંદડું પણ ફરે તે અગાધ નીરવતાના શત્રુસરખું લાગતું. કાઈ પંખી સહેજ ચીંચે તો આંખમાં કણું પડતાં જેવી અસ્વસ્થતા થાય તેવી શાન્તિના ચલાનારે

આળક માતાના ખોળામાં મૂએ તેમ વિનયે કિશોરીના ખોળામાં મૂક્યું. થોડીથોડી વારે તે આંખો બિઘાડતો ને બંધ કરતો—તે પણ ઘડીકમ તરફ જોતો, ઘડીકમાં ઝાડપાન તરફ, તો ઘડીકમાં અનન્તાનન્ત આકાશ

એટલામાં એક નાનું સોનેરી વાદળું, બ્યોમસાગરમાં સરતા ન નાવ જેવું સાથે આવ્યું, તેની કામળતાને તેના શુક્લસુનેરી રંગને મન્દમન્દ ગતિને કિશોરી થોડીવાર જોઈ રહી. વિનયને એ અતાવવા થયું. તેની મીઝેલી આંખ પર જરા દાય અડકાડ્યો: “વિનય!”

“શું?” સહેજ ચમકી વિનય જાગ્યો.

“પેલું વાદળું જોયું? કેવું સુંદર છે? કેવું ધીમેધીમે સરે વિનયની નજર ત્યાં ફરી. પળવાર એમ જોયું ન જોયું ત્યાં તો તે જો લાગ્યું. જેવું તે ઓસર્યું કે વિનયને જૂતકાળ તાબે ચલ્યો. પેલો અગાસી દિવસ—પેલું પીંગળતું વાદળું—પેલી શક્તી કાળમૂર્તિ—સાચે તેને સ્મર એક પછી એક બિચાં.

બિગતો જ તેના નેત્રોની આંદોના બીડી મર્ઝી. કોમળતા બીડી સીસાજેવી આંખે આ ઓગળતા વાદળાની ઉલ્લી કચ્છીને તે નીરખી ર

૧૬ ચીસ પડાઈ મર્ધ : “ જો કિશોરી ! ” કિશોરી મમત્રી પવ
- ૨૫૨૭ થઈ.

“ શું છે, વિનય ! શું થયું ? ” તેણે વિનયને કપાળે હાથ મૂક્યો.
! થાય છે ? છાતીમાં કુખે છે ? ” આટલું કહેતાં તેણે આમપાસ
નાંખી. કામ એટલામાં ન દોતું. વિનયનું માથું આડે રડીને ધાસ
દી, તે પાસેના ઝરામાં રમાડ બોળવવા ચાલી.

“ કિશોરી કિશોરી ! ”

તે પાછી ફરી વિનયની પાસે આવીને ઘૂંટણુપર બેસી. વિનયે નરત
કિશોરીના હાથમાં મો છપાવ્યું ને આંધુના યોધથી ને કુમળા હાથને
ની મૂકવા.

*

ચૂંકાંરન થરા આંખો ત્યાં મુઠી વિનયે એમ ને એમ પ્રસેદુએ રડવા
કિશોરીએ તેને રડવા દીધો.

આવી અબુકથ ઘડીએ પછી વિનય માંડમાંડ સ્વસ્થ થયો. પવ ફરીને
રથ થવા માટે જ આ વખત આંધુ ન હોતા પડતા—અભિમર્ષા સબ્દ
મા ખરના દતા વર્ષો સગી ઉરવમાં ધૂધવાઈ રહેલા પદ્માતાપનો એ
કા દતો.

“ કિશોરી ! કિશોરી ! મને શું થયું તે તું જાણે છે ! મને માગં પાપ
તર્વા મને મારી શરમ આજરી. જો દેવી, તું પારે છે કે હું દેદનો જ
પી છું, પવ હું તો આત્માનો બધું મારા જીવાને સ્નેહ નથી, શાન્તિ
ને, આનંદ નથી. કિશોરી ! કિશોરી ! હું પાપી છું—પાપી છું, વિપત્તી છું,
તે ને પાખડી છું, મોતને જ હાથે છું. જો દેવી ! દેવી ! તું મારી પાસે
વીર મા. તું અજાતાર્થ નારા તેજ પ્રેમાસે. હું તો અસુર છું હંધર મામે
માં દર્શા છે મારા માનવજન્મુએને સાખ્યા છે, અને પરાબેપરાબં નરક
તર્વા છે, અદેરેરે ! મને કોખુ ઊગાગે ! કોખુ સુધારમે ! ”

*

પાએક કલાક વાંતી નયો.

કિશોરી બીના રમાલથી તેના આંખો લૂછી હતી. પછી થોડી વાર

તેને ક્યારેય સમાજ મરણો. પણ તે માં પીએ અને અનુભવ કરે : "કે
જિજ્ઞાસે ? કોણ સુધારે ?"

કિશોરીએ કહીને તેનું માથું ખાખામાં લીધું અને માથા પર
ફેરવતાફેરવતાં કહ્યું. "વિનય, ચાન્ન ચાન્નો, સૌ સારાં વાતાં થયે."

ચાખક માતાની ચાખ માને તેમ વિનય અનીત થયો. બેઠા
વાંધે ક્યું અને ચાખો મોઝી થયો.

તે નિદ્રામાં પડ્યો હોય તેમ લાગતું હતું. સ્નેહબીનાં માર્દક
નયને કિશોરી તેની નરક ગંદકી મઢી.

દળવેથી ચાખો કિશોરીને વિનયે પૂછ્યું : "કિશોરી, તું મને સુધારીશ ?
ઉનાર મળ્યાં નહીં. કિશોરીની એકાદ દષ્ટિ તેથી તે તેવી જ હતી.

એકદમ એકાદ યર્ષને વિનયે કિશોરીના એક દાઢ પકડીને મોં
ચાખ્યા. "કિશોરી, તારી એ નગરમાં અખંડ અમીઝરણું છે, પુણ્ય
ઉત્તરવળના છે, જગદુદ્ધારના મંત્ર છે. કિશોરી ! તું મને નહીં સુધારે ? કહેને ?

કહીથી વિનયે તેના અને દાઢ જોરથી આંખ સાથે ચાખ્યા એ
કિશોરીની આંખમાંથી ટપકતાં આંસુ વિનયના નીચા નમેલા માથા પર પડ

મહાનયોતિના કો બિન્દુસમો શુક્રનારક પશ્ચિમમાં પ્રકાશ્યો. કિષક
સન્ધ્યાના ફૂલગુલાખી આકાશમાં તે ચક્રવર્તી રાજેન્દ્રજેવા એકસો
ચમકતો હતો. એક દુઃખી છવનો છલ્લોદાર થયાની ખુશાલીમાં તે
નાનકડા વદન પર જાણે તેજસ્વિત ફરકતાં.

અને જણાં બિડીને બિડાં થયાં. ઘર તરફ આઠ્યાં. કિશોરીના શક્તિમં
હાથનો ટેકો લઈને વિનય ચાલતો હતો. તેનાં મોંમન હવે શાન્ત હત
અને મોક્ષમંદિર લણી દોરતા કો શીરસ્તાસમી કિશોરી પણ ધીરાં, અગ
નિશ્ચિત પગલાં ભરતી વિનયને તેના પુનર્જન્મેલા સંસારમાં લઈ જતી.

પુણ્યશાળી આત્મા પાપમાં પડે તો સુન્દરીના સ્નેહપ્રભાવ તેને પ્રાયશ્ચિત
આપીને પુનઃ પુણ્યપન્થે વાળશે.

—પ્રભાતના રંગો

[૬]

વિશ્વનાથ બદ્ધ

[જન્મ : ૩. ૨. ૧૮૯૮]

[શ્રી. વિશ્વનાથ મનભાઈ બદ્ધનો જન્મ ૩. ૨. ૧૮૯૮માં બાવલગર મનભવા કોમરણી ગામમાં થયો હતો. તે શરૂઆત અને અંતે સદિવસે નૈમિષિક વિરધો તરીકે જીવે ૧૯૨૦માં બી. એ. થયા બાદ બાવલગરની મંડળ, 'દેશમુદ્રી' ગેરવાળા વડે સરચાયા એ સ્વચ્છેષ્ઠ થઈને અનુક્રમે સિદ્ધિ અને સાદિચકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠિત આગ્રહ એમના પ્રિય વિરધો સદિવસ, વિવેચન અને તે ખીલવવા એમને પાગલ જાણ્યા મન અને રનેદમ્મ ડાહ્યા છે. આપણું દાહના નરપગી, બદ્ધન અને વાચનવાળા વિવેચકોમાં એમને એક અમરરૂપદ આપી ગયા. એમની સદિવસગતિ અખરિત આલુ ન મળી છે. પરિશ્રાવિક સંસ્કરણ, જીવન વિદ્યાપીઠનો સાર્વજનિકોસ તેમ જ ગોંડળમનભવા નૈવાર મન સંસ્કરણમાં એમને સમીન અને સક્રિય કાળો આપ્યા છે અને એથી સંસ્કરણના વિવિધ અર્થજાણનું એ સમર્થ જ્ઞાન મારે છે. એમના સંપાદનો તેમ જ અનુવાદમયો મોટી સંખ્યામાં છે.

આધુનિક શિક્ષણના માનવજનના નિર્માણમાંના એક પ્રાપ્ત્યક્તિ દીનમધુ કોમરણ સિધા દેશસ્થાપના મેદાન કી, બદ્ધના જીવનની રૂપાન્તરો અદિતિય છે દેશસ્થાપની દ્વારા વાર્તાઓમાંની 'સુરનુ કાવાખાનું' એ એક જોષક છતાં અસરકારક થતો છે. કાવાખાનમાં દેશપરદેશના બુદ્ધાભૂદા મનભવા અનુભવો આપી ત્યાં 'દેશના ધર્મ' એક 'સુર' એ વિવિધ અર્થે છે. જમનના ધર્મોમાં ખરું સુ છે, તેમ જ અનુભવનિએ કે ધર્મના જૂના પથનબદેશ આ મદન ને વ્યાપક વિવિધમાં કાવાખા મુજબ આપી છે તેનું સ્વાર્થ જ્ઞાન વાચનાર્થે આ વાર્તાની અર્થ સમીન રીતે પૂર પડે છે.]

સુરનું કાવાખાનું

સુરન સુરેશમાં એક કાવાખાનું હતું. અનેક પ્રવાસીઓ તથા જમનના બુદ્ધાભૂદા ભાગોમાંથી એકદા ક્યેકા અનેક વિદેશીઓ ત્યાં મળતા અને વાતો કરતા.

આમાં એક છાદ્યજ દનો. મુલામના રાખેદો સાંગજાને તે એના ભણી
કેમો અને બોલેમો :

‘કમજામ દેવાન, નું શું એમ સમજે છે કે હંથરને આદમીના કમરબંધ
નામે રાખી ગ્રાકાવ ? હંથર તો એક જ છે અને તે છાદ્ય. છાદ્ય વિષ કરતાં
એકું છે રમકે તેને વિષને ઉપલ દેવ છે. છાદ્ય એક ને અદિતીય છે,
તે જ પરમ પ્રમય પ્રભુ છે અને તેની ઉપાસનાને અર્થે જ ભાગીરથીને
કિનારે મંદિરો બાંધ્યા છે ને તેમાં તેના સાચા પુરોદિન જાદ્યો તેની પૂજા
કરે છે. સાચા હંથરનું જાન એક તેમને જ છે. અને તેમના સિવાય ખીજન
કોઈને નથી. દળદો રથો વીની જ્યાં અને અનેક જમાના બદલાઈ ગયા,
છતાં આ જાદ્યોની મના એકી થઈ નથી; કેમકે એકના એક સાચા
હંથરકપ છાદ્ય એમનું રક્ષણ કરે છે.’

પોતાના આ રાખેદોથી જાણે સર્વેના મનની એકમ પતીજ થવાની
એવા ભાવથી તે જાદ્યોને આમ કર્યું, પણ ત્યાં એક થાકુદી દલાલ દાગર
દનો તેને એને જવાબ આપ્યો.

‘ના, નાચા હંથરનું મંદિર દિદમા નથી. તેમ હંથર જાદ્યોવર્ગની
રક્ષા કરે છે એ વાત પણ નાચી નથી જાદ્યોને હંથર તે માગે હંથર
નથી. નાચે હંથર તો અજાદ્ય, દલાલ, રે વેકુળનો હંથર તે જ છે.
એના માનીતા હંથરનું લે કા મિવાય ખીજન કોઈનું તે રક્ષણ કરતો નથી.
દુનિવાની ઉત્પત્તિ થા નાચે આમકી જાતિ હંથરની માનીતી છે અને
અમારો મિવાય જાદ્ય કા નાન એની માનીતી નથી. અત્યારે તો અમે
આખી દુનિવાન જાદ્ય મૂળ જાદ્યોમા પરવિષર થઈ ગયા છીએ, પણ તે
તો હંથર અમન દનો જરા મારે છે એટલા માટે; કેમકે હંથરે અમને
કોલ આપ્યા છે કે જાદ્ય નાચે પોતાની માનીતી જાતિના સર્વ માણસોને
વેદમલેમમા અકત નાચે પછી પ્રાચીન જમનમા પરમ અદ્યુત એવું
વેદમલેમનું મંદિર એના પુન જાદ્ય વેમરને પુન પ્રાપ્ત કરશે એટલે હંથરાર્થને
સમગ્ર પ્રાપ્તના નવાદપર આપવામા આવશે.’

આમ બાપનાંય વાતો એ થાકુદી રેડી પડ્યો. હજુ તે આગળ બોલવા
જતો દનો, પણ ત્યાં એક હદાલિવાન પાદરી દનો તેને તેને વધુ બોલનાં અટકાવ્યો.

‘તમારી વાત જોડી છે,’ તેણે ચાહુદીને કહ્યું : ‘એવી વાત કરીને તો તમે ઇશ્વર પર અન્યાયનું આરોપણ કરો છો. ઇશ્વર કંઈ બીજી બધી જાતિઓ છોડી એક તમારી જ જાતિ પર પ્રેમ ન રાખી શકે, બિલકુલ પ્રાચીન કાળમાં ઇઝરાઈલ લોકો એના માનીતા હતા એ વાત સાચી હોય તો પણ એ લોકોએ એને ગુસ્સે કર્યાને આજે ઓગણીસમો વરસ થઈ ગયાં. એટલા બધા વરસથી : તેમણે ઇશ્વરને ગુસ્સે કરેલ છે તેને પરિણામે એ પ્રજાનો નાશ કરવાનું તથા જગતના જુદાજુદા ભાગોમાં તેને વેરણછેરણ કરી નાખવાનું કામ ઇશ્વરને કરવું પડ્યું છે એટલે એમના ધર્મમાં હવે કોઈ આવડું નથી અને અહીંતહીં કયાંક તે છૂટોછવાયો નજરે પડે છે તે સિવાય તે નાબૂદ થઈ ગયેલ છે. ઇશ્વર તો કોઈ પણ જાતિ પ્રત્યે પક્ષપાત રાખતા નથી. એ તો જેમનેજેમને મોક્ષની ઇચ્છા હોય તે સઘળાને રોમન કથોલિક ધર્મનો સ્વીકાર કરવાનું કહે છે; કેમકે એ ધર્મ બદારના કોઈને પણ મોક્ષ મળી શકતો નથી.’

ઈટાલિયને આમ કહ્યું, પણ તાકડે એક પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરી આવ્યો હતો, તે આ સાંભળી લાલપીળો બની ગયો અને તેથી કથોલિક પાદરી ભણી વળીને તે બોલી બિડ્યો :

‘તમારા ધર્મનાને મોક્ષ મળે છે એમ તમારાથી કેમ કહી શકાય ? મોક્ષ તો ફક્ત એ લોકોને જ મળવાનો, જેઓ ભગવાન ઇસુખ્રીસ્ત સાસ્ત્રગ્રંથનો તત્ત્વાર્થ સમજીને તેનું અનુસરણ કરતા હશે.’

એવામાં સૂરતના જઠાતખાતામાં નોકરી કરતો એક તુર્ક ત્યાં બેઠોબેઠો ચૂંગી પીતો હતો તે, જાણે પોતે આ બન્ને બળ કરતાં કોઈ ઉચ્ચ ભૂમિકા પર વસતો હોય એવા ભાવપૂર્વક આ બન્ને પાદરી ભણી વળ્યો.

‘તમારા રોમન ધર્મમાં તમે જે પ્રમાણ રાખો છો તે જોડો છે,’ તેણે કહ્યું. ‘આરમો વરસ પર સાચો દીન ફેલાવીને હજારન અદમ્મદ પેગંબર સાર્દારો તેની જગા લીધી છે. આ સાચો દીન યુરોપ ને એશિયાના દેશોમાં જ નહિ પણ ચીનના સંસ્કારી મુલકમાં ફેલો પ્રસરી રહ્યો છે એ તમે તમારી નજરે દંદર્ઠ શકો એમ છો. તમે તમારી જાણનાથી કહેો છો કે અદલાએ ચાહુદીઓને તો હવે તજ દીધા છે, અને એના પૂરવામાં એ ચાહુદી લોકોનું જે અપમાન થઈ રહ્યું છે અને એમનો ધર્મ જે હવે ફેલાયો કરી શકતો

નથી એ તમે દાંડો છે, તો પછી નમારે દવે કાવાખાનું સ્વયં રસીકારનું જ નોંધાયું; કેમકે તે વિશેષ પામેતો છે અને બહેણા વિચારમાં ફેરારે રહ્યો છે. હુશ્કર મદમદ એ આવાના બેચારમાં બેચાર પેશનર છે. એટલે એમના અનુયાયીઓ સિવાય બીજા કોમનો ઉદાર થવાનો નથી. આમાં એ પાતા અણીના નહિ પણ ઉગમના અનુયાયીઓનો જ ઉદાર થવાનો છે, કેમકે અણીના અનુયાયીઓ દીનને વફાદાર રહ્યા નથી.

પેસો: હરાની માલગી અણીના સામ્રાજ્યનો દર્શાવ, એટલે આ બોલનો જવાબ આપવાની તેને ક્ષમિતા થઈ, પણ વાત આટલે મુખી આવી એટલામાં તો એ કાવાખાનામાં જુદાજુદા પર્ષ તથા સંપ્રદાયોના જે જુદાજુદા માળુઓ દાખરે દતા તેમની વચ્ચે એક મોટી નકરાર જમી ચૂકી હતી. કાવાખાનામાં એ વખતે અંબિસિનિબન ધિન્નીસોરો, દિબેટના લામાઓ, હિમાપ્રસના અનુયાયીઓ અને આનંદપૂજકો દાખરે દતા. તે સૌ, હંધરના રત્નરૂપ વિષે તથા તેની ઉપાસનાના પ્રકારપદ્ધતિ આદિ વિષે વિવાદ કરવા લાગ્યા, અને દરેક જમ્મુ કહેવા લાગ્યા કે હંધરનું આત્મ જ્ઞાન તો કેવળ પોતાના દેહમાં જ પ્રાપ્ત થયેલું છે અને તેની વધાઈ ઉપાસના પણ કેવળ પોતાની પ્રાપ્તમાં જ રહી રહેલી છે.

આ રીતે ત્યા બેહેણ મો મોટામોટા લોકરો પાડીને ચર્ચા કરવા લાગ્યા. આમાં અપવાદરૂપ ફક્ત એક ચીની દતો. તે કોન્ફુસિયસનો અનુયાયી હતો, અને આ ચર્ચામાં કોઈ ભાગ ન લેતા તે કાવાખાનામાં એક ખૂણામાં ધાનિયા બેઠો હતો ત્યા બેહેણબેઠો ચલા પીનોપીનો આ બોલી રહ્યા તે માલગી રહ્યો પણ જાત એ મંજુષમાં રહી બાંધેલો નહો.

પેસો: તુકમ્નાની નંન ત્યા બેહેણે દેખી ગયા, એટલે તેને પોતાના પક્ષ ભળી એવાની પ્રત્યક્ષા બાંધેલો.

'અય દોગ્ન ચીનાઈ, મારી વાત માગી છે એની તું તો જરૂર સાદી પૂરવાનો. અત્યારે તો તું ચૂપચૂકી પકડીને બેઠો છે, પણ જરૂર જમાન બોલે તો મને ખાતરી છે કે તું માગ મળને ટેકા આપવાનો. તારા મુતકના કેટલાક વેપારીઓ મારી મદદ લેવા આવે છે એ લોકો કહે છે કે ચીનમાં અનેક ધર્મો કામચલાવુ થયા છે, છતાં તમે ચીનાઈ લોકો છિલામને જ સર્વોત્તમ

ધર્મ શણ છે અને તેથી એ ધર્મ જ તમે રાજપુત્રીથી સ્વીકારો છો. તો તો પછી મારા અભિપ્રાયને તારો ટેકો આપ અને ખરા ખુદા અને તેના પેગંબર વિષે તારો મત શો છે તે જણાવ.'

‘જરૂર, જરૂર.’ ચીનવાસી લણી વળીને ખીજ સૌ બોલી

‘આ આખતમાં તમારા શા વિચાર છે એ અમને જણાવો જરા.’

એટલે ફાન્ડુશિયસના અનુયાયી એવા એ ચીનવાસીએ પોતાની આંખો મીચીને પગવાર વિચાર કર્યો. પછી તેણે આંખો બિઘાડી, અને પોતાના ઝઝઝાતી પહેાળી આંખોમાંથી પોતાના હાથ બહાર કાઢીને જાતી પર અદ્ય રાણી તે શાન્ત, સ્વસ્થ અવાજે આ પ્રમાણે બોલ્યો :

‘મહેરબાનો, મને લાગે છે કે ધર્મવિપવમાં મનુષ્યો એકમત થઈ શકતા નથી તેનું મુખ્ય કારણ તેમનું અભિમાન છે. મારી વાત સાંભળવાની આપની બને કમળા હેય તો, મારા કહેવાનો મુદ્દો સ્પષ્ટ કરે એવું એક દૃષ્ટાંત તમારી આગળ રજૂ કરું.

દુ જે અંગ્રેજી વદાણમાં બેમીને આંદો આબો તે આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતુકરતુ આદો આવેલું. રસ્તામાં અમે મીઠું પાણી લેવા મુમાના રાપુના પર્વ કિનારા પર વદાણ નાગરેલું. એ વખત મધ્યાહ્ન તપતો હતો, તેથી અમારામાંથી દરેકક આદમી કિનારા પર આવી, એક નાનકડા ગામડાની પડોશમાં આવતા નાગિયરીના ઝાડ નીચે બેઠા. અમારી ટોળીમાં જુદીજુદી પ્રજાના આદમી હતા.

અમે ત્યાં બેઠા હતા એવામાં ત્યાં એક આંધળો અમારી પાસે આવ્યો. જાણવાથી અમને ખબર પડી કે એને સૂર્યપ્રકાશ પકડવો હતા તે તેથી સૂર્યવરપર્વ જન્મના દિવસ નેગરના માટે પ્રાર્થના કરતી સૂર્ય સામે સતત રીતે એકીકડો રહેવા કરેલા હતા અને તેથી જ એ અંધ બન્યો.

પોતાની મુદત જરૂર લાવવા માટે બધું લાંબા વખત સુધી એણે સૂર્ય સામે અંધ રીતે રહેવા કર્યું. પણ એનું પરિણામ એક જ આવ્યું કે સૂર્યપ્રકાશથી એની આંખોને કમળ થઈ, અને એ અંધ બન્યો.

જુદી તે સ્વસ્થ આવી :

‘સૂર્યપ્રકાશ પ્રવાહી નથી, કમલ પ્રવાહિન હોવા તો પાણીની પે ત

એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં રેડી સકાત, અને પાણી જેમ પવનથી દાસે છે તેમ તે પણ દાસી હોત. તેમ એ અમિ પણ નથી, કેમકે અમિ હોત તો પાણીથી તે જુઝારી જાત. એ જ રીતે સૂર્યપ્રકાશ કોઈ સૂક્ષ્મ સત્ત્વ પણ નથી, કેમકે તે આંખ વડે જોઈ શકાય છે; તેમ એ કોઈ સ્પૃશ્ય પદાર્થ પણ નથી, કેમકે તે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે સર્પ સર્પ શકાતો નથી. આ પ્રમાણે સૂર્યપ્રકાશ એ નથી પ્રસારી, નથી સૂક્ષ્મનત્ત્વ, તેમ નથી સ્પૃશ્ય પદાર્થ, એટલે સિદ્ધ થાય છે કે એ કંઈ જ નથી."

તે આવી દલીલ કરતો અને નિરંતર સૂર્યને તાણીને જોવા કરતો તથા તેના જ વિચાર કર્યા કરતો, તેથી એ દષ્ટિ ને શુદ્ધિ બન્ને ગૂમારી બેઠો. અને આમ ત્યારે એ સાત અંધ બની ગયો ત્યારે સૂર્યનું આગ્નિતત્ત્વ જ નથી એ વાતની એને સો યે સો ટકા ખાતરી થઈ.

આ આધગાની સાથે એનો એક ગુલામ આવેસો. તેણે તેને પોતાના નાગિયેરના હાથમાં બેસાડી જમીન પર પડેલું એક નાળીએર બપાટી લીધું અને તેનાથી દીવો પ્રકટાવવા માડ્યો. નાગિયેરની હાથમાંથી એણે વાટ બનાવી, તેના કાપડાને છંદોને એમાંથી તેજ કાઢી નાગિયેરની કાચલીમાં નાખ્યું, અને પેલી વાટ પછી તેણે એ તેજમાં પલાળી.

ગુલામ બેઠોબેઠો આ બધું કરતો હતો ત્યાં એ આધગાએ નિસાસો નાખીને તેને કહ્યું.

"કેમ આવ્યા, હું હવેનાંના સૂર્ય છે જ નહિ એ વાત સાચી કે નહિ! જોયું ને 'પણ કેવું અંધારું થયું છે' તોય આ બધા લોકો દહે છે કે સૂર્ય ફર...પણ જો સૂર્ય હોય તો તે શું છે?"

"સૂર્ય શું છે એની તો મને ખબર નથી," ગુલામે કહ્યું.

"એ નાજનું એ મને કામ પણ નથી. પણ અત્તવાણુ એટલે શું એ હું જાણું છું આ અત્તવારે જ દાંવા પ્રકટાવે છે અને એના અત્તવાગાની મદદથી હું આ પની મરજી ઉઠાવી શકું છું તેમ સૂપડામાંથી કંઈ જોઈતું હોય તો એની મદદથી જાણી પણ શકું છું."

એમ કહીને એ ગુલામ નાગિયેરની કાચલી બપાટી અને ખોલ્યો :

"આ રહ્યા મારો સૂર્ય"

ધોડીને આધારે ચાલતો એક લંગડો ત્યાં બેઠો હતો તે આ સાંભળીને દસી પડ્યો અને બોલ્યો :

“તમે તો જનમથી જ આંધળા લાગો છો,” તેણે પેલા અંધ પુરુષ કહ્યું, “એટલે જ સૂરજ એટલે શું એની તમને ખબર નથી. પણ ચાલો હું તમને કહું સૂરજ એટલે શું. એ સૂરજ એ અગ્નિનો ગોળો છે. રાજ સવારે તે સમુદ્રમાંથી નીકળીને ઊંચે ચડે છે અને રાજ સાંજે આપણા એટના ટુંગરાઓમાં આથમી જાય છે. અમે સૌએ એ જોયું છે અને તમારી આંખો બે સાખૂત હોત તો તમે પણ જોયું હોત.”

ત્યાં એક માછીમાર આ વાત સાંભળી રહ્યો હતો તે બોલ્યો :

“તમે બોલો છો એ ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાઈ આવે છે કે તમે તમારા પોતાના એટની બદાર કદી પગ મૂક્યો નથી. તમે જે લૂકા ન હોત અને હું રાજ મચ્છી પકડવા હોડકામાં બેસીને જાઉં છું એમ તમે જે આ એટ છોડીને બદાર નીકળ્યા હોત તો તમને ખબર પડત કે સૂરજ કંઈ આપણા એટના ટુંગરમાં આથમતો નથી, પણ એ જેમ રાજ સવારે દરિયામાંથી નીકળે છે તેમ રાજ પાછો દરિયામાં જ આથમે છે. હું તમને કહું છું એ જ વાત સાચી છે, કેમકે હું દરરાજ મારી પોતાની નજરે એમ જોઉં છું.”

જોવામાં અમારી ટાળીમાં એક હિંદુ હતો તે આ સાંભળીને વચમાં બોલી પડ્યો :

“કોઈ અકલ્પવાળો આદમી આવું અર્થવિનાતું બોલે એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થાય છે. અગ્નિનો ગોળો પાણીમાં પડે ને છતાંય ખૂબાઈ ન જાય એ કેમ ખતે ખતો ? એટલે સૂર્ય કંઈ અગ્નિનો ગોળો છે જ નહિ, એ તો દેવતા છે, અને પોતાના રથમાં બેસીને સુવર્ણપર્વત એરુ આસપાસ ફરતા હોય છે. કોઈકાઈ વખત સૂર્ય અને કેતુ નામના દુષ્ટ રાસગો એને ગળી જાય છે, અને તેથી એ વખતે પૃથ્વી પર અંધકાર વ્યાપી જાય છે. પણ પછી અમરના મે રહેવાઓ સૂર્યને મુક્ત કરવાની પ્રાર્થનાઓ કરે છે, એટલે એ મુક્ત થાય છે. સૂર્ય એક તમારા એટને જ માટે પ્રકાશ છે એવું તો પોતાના બેઠેલાં છોડીને કદી બદાર પગ ન મૂક્યો હોય એવા તમારા જેવા કોઈ અનુદત મનુષ્ય જ નથી.”

પણી ત્યાં જોઈ મિત્ર રેલનો વદાજુરી દાખર કનો જોયો વરિ
આપનાં તેણે કહ્યું:

"ના, તમારી માને જોડી છે. સુરે કાંઈ રેવ નથી મેં મુઝે કહ્યું
તમારા દિલને તેના મુવજુપરેન મરની આમપાસ જ રહેનો નથી. મેં
બધીવાર કાગા સમુદમાં નેમ અરખસતાનના કિનારા પર કાઢેા કરી છે,
અને આકામારક તથા કિલિપાનિ જોરામાં પણ બધીવાર મથે પુ. એટલે
મેં જોયું છે કે સુરે કાંઈ એકલા દિલને જ પ્રકાશ નથી આપેના, પણ જે
તો આખી પૃથ્વીને પ્રકાશ આપે છે. એ કાંઈ કોઈ એક પરંતુ આમપાસ
રહેતો નથી, પણ એ તો આપાનથી પણ પેલી પાર દુરદુર પૂર્વદિશામાં
કામે છે, વિમાવનની પણ પેલી પાર દુરદુર પશ્ચિમદિશામાં આધમે છે. તેથી
આપાનીએ પોતાના દિલને 'નિષ્પેદને' એટલે 'સુરેન્નમમ્યાન' એવું નામ
આપે છે અને આ પાનની બરાબર ખજર છે, કેમકે મેં બહુ જોયું છે તેમ
વિશ્વમાં દાગવાના કુન્દગના છેલ્લ મુઠી કાઢ કરી આવેલા પાસ દાઢ પાસેથી
પણ મેં બધીબધી વાતો માળગી છે "

એ તો એમ ને એમ આમજા બોલ્યા હવે, પણ અમારા વદાજુમાં
જોકે અંમેજ ખજાનો કનો ને એને અટકાવીને વચ્ચેથી બોલી કીડયો:

"સુવની દિનચાંચ રિયે અમારા ઇન્દ્રિયા સોરા નેટલું નાણે છે
તેટલું દુનિઆના કોઈ દશતા સોકો નજીવા નથી. ઇન્દ્રિયામાં તો સોને ખજર
છે કે સુરે કયા ને અનવા નથી તેમ કયા ને આધમનો પણ નથી. એ તો
પૃથ્વીની આનપાન કયા કો છે. આ વાતની અમને પાડી ખાતરી છે,
કેમકે અમે જાન કમણે જ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી આપ્યા, પણ કયા ને
અમે સુરે સાથે અધકાવા નાંદિ ત્યાંજ્યા ચવા ત્યાં જઈ આઢીની જેમ જ
સુરે સવાગમ દખાનો અને ગતે અદક્ષ થઈ જતો."

આમ કહી એ અંમેજે એક સોટી લીધી અને રેનીમાં જોજા આકૃતિઓ
કાઢી સુરે આકાશમાં ફેલી રીતે કમણુ દગી રહ્યો છે તથા પૃથ્વીની આસપાસ
ફેલી ગીતે ફરી રહ્યો છે તે સમજાવવા તેણે કાલીયા કરી પણ તે બરાબર
સમજાવી શક્યો નહિ, એટલે વદાજુના નાખૂદા બાપી આંમગી કરી તે બોલ્યો:

“મારા કરતાં આમને વધારે માહિતી છે, એટલે એ બરાબર સમજાવી શકશે.

નાખૂદો બુદ્ધિશાળી પુરુષ હતો. તેને પૃથ્વીમાં આવ્યું ત્યાં સુધી તે બધી વાત શાંતિથી સાંભળતો બેઠો હતો. હવે તેને પૂછ્યું એટલે સૌ તેની તરફ જોવા લાગ્યા. તે બોલ્યો:

“તમે સૌ એકબીજાને જીવે માર્ગે ચડાવી મારો છો અને જાતે પણ ખોટી વાત માનીને છેતરાઓ છો. સૂર્ય કંઈ પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો નથી પણ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરતાંફરતાં પોતાની ધરીની આસપાસ પણ ફરે છે, અને દર ચોવીસ કલાકના ગાળામાં કેવળ જાપાન, ફિલિપ્પાઈન ટાપુઓ તેમ સુમાત્રા અને અત્યારે આપણે ત્યાં છીએ તે જ ભાગને નહિ, પણ આફ્રિકા, યુરોપ તે અમેરિકા એ બધા ભાગો પણ સૂર્ય ભણી આણે છે. સૂર્ય કંઈ એક જ પર્વત, કે કોઈ એક જ એક અથવા સમુદ્ર કે કોઈ એક જ પૃથ્વીને માટે પ્રકાશતો નથી, પણ આ આપણી પૃથ્વીની પેઠે અન્ય નક્ષત્રોને માટે પણ તે પ્રકાશે છે. તમે બધા પોતાના પગ તળેની જમીન જોયા કરો છો તેને બદલે જો જીવે આકાશમાં જ જરા જુઓને, તો તમને સૌને આ વાતની સમજ પડે, અને તો પછી તમે કોઈ એમ ધારો નહિ કે સૂર્ય તો ફક્ત તમારા જ કે તમારા દેશને માટે જ પ્રકાશે છે.”

પૃથ્વીનો અનેકવાર પ્રવાસ કરનાર અને જીવે આકાશનું પુષ્કળ નિરીક્ષણ કરનાર એ સમગ્ર સુકાનીએ આમ કહ્યું.

એ જ રીતે ધર્મની બાબતમાં પણ, કોન્ફ્યુશિયસના અનુયાયી પેલા ચીનવાસીએ આગળ વાત કહેવા માંડી. ‘માનવજાતિમાં ભૂલ અને કુસંપેદા કરનાર વસ્તુ અભિમાન જ છે. આ વાતમાં સૂર્ય સંબંધમાં જેવું બન્ને હતું તેવું જ ઈશ્વરના સંબંધમાં બની રહ્યું છે. દરેક માણસને પોતાને માં અથવા એકલા પોતાને માટે નહિ તો છેવટે પોતાના દેશને માટે એક ખાર ઝંઝાવદો ઈશ્વર જોઈએ છે. જેને આખું વિશ્વ પણ સમાવી શકે એમ નથી એવા ઈશ્વરને દરેક પ્રજા તેના પોતાના જ મંદિરોમાં પૂરી રાખવા ઇચ્છે છે.

‘ઈશ્વરે પોતે માનવમાત્રને એક જ ધર્મમાં આણી તેમની એકત

પવનને માટે જે એક દિવ્ય મંદિર જિંમું કર્યું છે તેની તોલે માર્ગ પણ
નિવરૂત મંદિર કદી પણ આવો શકે ખરું ?

‘ ગ્રામળાં માનવમંદિરો ઇશ્વરી સૃષ્ટિરૂપ આ દિવ્ય મંદિરના નમૂના
પર જ આધવામાં આવ્યાં છે. દરેક મંદિરમાં સ્વતંત્ર જગત્કુંડો, ધુમ્મટો,
પ્રાચો, ચિત્રો, તેમ મૂર્તિઓ, શિક્ષાલેખો, સ્મૃતિગ્રંથો, શાસ્ત્રગ્રંથો, નૈવેદ્યો
દાદેદીઓ તેમ પુરોહિતો હોય છે. પણ ક્યાં મંદિરોમાં સાગર જેવો કુંડ
કે; આકાશ જેવો ધુમ્મટ છે; સૂર્ય, ચંદ્ર ને તારા જેવા દીવા છે; અથવા
પરપર ગ્રેમ ગાખનાં, અન્યોન્ય માદાત્મ્ય દરતાં, સચેતન માનવીઓ જેવી
મૂર્તિઓ પણ ક્યાં મંદિરમાં છે ? માનવજાતિના અવને અર્થે ઠરઠર વેરેલી
પ્રસાદીઓ જેવા ઇશ્વરની દયાના સુગમ, સરસ શિક્ષાલેખો પણ ખીજે ક્યાં
મળવાના છે ? માનવીના પોતાના હૃદયમાં અંકગણો છે તેવા એકએક જાણુને
સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેવા શાસ્ત્રગ્રંથ પણ ખીજે ક્યાં છે ? પ્રેમાળ ઓપુરપો
એકખીજાને માટે જે સ્વાયત્ત્યામ કરી રહ્યું છે તેને તોલે આવે એવા યજ્ઞો પણ
ક્યાં છે ? એવા સાધુજનનાં હૃદય જેવી યત્તવેદી પણ ખીજે ક્યાં મળવાની ?

માનવીનો ઇશ્વર વિષેનો ખ્યાલ જોડલો ઊંચો નેટલો એ તેને
વધારે સારી રીતે સમજી શકશે અને જોડલી સારી એની ઇશ્વર વિષેની
સમજ દશે તેટલી તે ઇશ્વરની નજીક પહોંચી શકશે, તેમ તેની બહાર, તેની
દયા, અને માનવ પ્રત્યેના તેના પ્રેમનું નેટલે અંશે તે અનુકરણ કરી શકશે.

માટે જે માનુષ્ય સૂચના સમગ્ર પ્રકાશને વિશ્વમાં બાપી જતો જોતો
હોય તેણે એ પ્રકાશના એક જ કિરણને પોતાની હૃદય મૂર્તિમાં જોનારા
અજ્ઞાની પુરુષોના વાક જ ન દાઢવો, તેમ તેનો નિરરકાર પણ ન કરવો.
પોતાની સમગ્રી શ્રદ્ધા બોધ જોડેલા અને સૂચને બીજાકુલ દેખી જ ન શકતા
નારિનક અંધ પુરુષોના પણ તેણે નિરરકાર ન કરવો.

હાન્કપુશિવમપૂજક ચીનાએ આમ કર્યું એટલે એ વખતે કાવાખાનામાં
એ!! હતા તે ઈ! શાન બની ગયા, અને કોનો ધર્મ ચડિયાતો એ વિશે પછી
મુદ્ધએ તકરાર કરી નહિ.

—ટાઈપ્સ્ટાઈપ અન્યાવલિઃ કથાવલિઃ બામ ખીજે

[૧૦]

તનમનીશંકર શિવ

[જન્મ : ઈ. સ. ૧૮૯૭]

[શ્રી. તનમનીશંકર સાવશંકર શિવ સુરતજિલ્લાના એકાધ્યાપકના વતની છે. ૧૯૨૧ માં એ બી. એ. થયા ને ૧૯૨૫ માં એલએલ. બી. થઈ હાલ સૌલિસિટરની પરીક્ષા માટે અભ્યાસ કરે છે. સાહિત્યક્ષેત્રની એમની પ્રીતિ ઘણી જૂની છે. એ આપણાં શિષ્ય માસિકામાં વિનોદી કાવ્યો, વાર્તાઓ અને શિષ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યસૌન્દર્યોના સફળ અનુવાદો પ્રસિદ્ધ કરતા રહે છે. શૃંગારત્રિવેણી (૧૯૨૭) એ ત્રણ સંસ્કૃત શૃંગારી કાવ્યોનું એમનું લાવવાહી સાપાન્તર છે. 'મૃપદ્ધૃત' એ મેઘદૂતનું બીણું લઘુ એમણે રચેલું મુંબાઈનું ખોદી-હવન ચિત્રનું રમૂજ વિનોદકાવ્ય છે. કવીશ્વર જગન્નાથ પંડિતના ભાગિની વિદ્યાસનું, કાલિદાસકૃત કુમારસંભવના પાંચમા સર્ગનું એ એમનાં સુન્દર ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે. અંગ્રેજીમાંથી પણ એ સુન્દર ભાષાંતર કરી શકે છે.

આ વાર્તા: 'તારો: એક બાલસ્વપ્ન' એ ચાલર્સ ડિકન્સની 'A Child's Dream of a Star' નામની નવલિકાની છાયા છે ને તે સરસ ને મનોહર રીતે ભરી છે.]

તારો : એક બાલસ્વપ્ન

એક હતો બાળક. તે રખડરખડ કરતો ને કંઈકેઈ વસ્તુઓના વિચાર કરતો. તેને એક બહેન હતી. તે પણ બાળક હતી. ચોવીશે કલાક તેઓ સાથે ફરતાંભટકતાં, ફૂલોની સુંદરતાથી તેમને અન્યથા લાગતી. આકાશની ઊંચાઈ, તેનો ભૂરો રંગ અને ચળકતા પાણીનું ઊંડાણ એક-સરખી રીતે તેમને ચકિત કરતાં. આવું સુંદર જગત ઘડનાર પ્રભુની શક્તિ ને લક્ષ્યથી તે મુગ્ધ થઈ જતાં.

કાઈકાઈ વેળા તેઓ એકબીજાને પૂછતાં : કદાચ આ પૃથ્વી પરનાં

બધાં બાળકો મરી જાય તો આ કુલો, પાણી ને બાકાસ દીકરીર થાય
ખરાં ! તેમના મનમાં તો એમ ખાતરી જ હતી કે તે જરૂર દીકરીર થાય
તે કહેતાં : “ કળીઓ ફૂલનાં બાળકો છે; ટેકરીઓ પરથી ફૂલના પહેલાં
રમતીઆળાં બ્રહ્મા પાણીનાં બાળકો છે, ને આકાશમાં આખી રાત મંતા-
ફૂકડી રમતાં તારાઓ તારાઓનાં બાળકો છે. તેથી તેઓ જરૂર પોતાની
રમનનાં સાથીઓ—મનુષ્યનાં બાળકો—ને જોતાં દુઃખી થાય જ. ”

બીજા બધા તારાઓથી પહેલો એક ચળકતો તારો મંદિરના સિખરની
પાસે કબરો ઉપર રોજ હોતો. તેને તેઓ સર્વ તારાઓથી મોટો ને મુંઝ
અણનાં; ને દાયમાં દાય પડી, બારી આગળ જિમાં રહી, દરરોજ રાતે,
તેને જોતાં જોતે એ પહેલો જણાતો તે બોલી કહ્યું : “ મેં તારો જોયો. ” પછી
તે ધીરધીર બનેને ખજર પડી ગઈ કે તારો ક્યારે ને ક્યાં જશે છે. તેથી
ધણી વખત બન્ને જણાં એકસાથે પણ “ મેં તારો જોયો ! ” એમ
બોલી કહ્યું; ને તેઓ એનાં એટલાં બધાં મિત્ર થઈ મયાં કે પમારીમાં મૂતી
વખતે હરીવાર તારાને જોઈ લેતાં, ને બિલકી આંખ ધેરાઈ જતી ત્યારે
વળી ‘ મજા ! તારાનું બધું કશું ! ’ એમ બોલતાં.

હજી તો એ છોકરી નાની હતી—છેક જ નાની હતી—ત્યા તો તે
લથડી પડી. ને એટલી બધી નબળી પડી ગઈ કે બારી પાસે તેનાથી જિમાં
પણ રહેવાનું નહિ. દને ને બાળક એકલો દુઃખમય આખો જોતો. તારો
દેખાનાં તે પમારીવશ થયેલી શીકી બહેનને કહેતો : “ મને તારો દેખાયો ! ”
ને તેના ઝોઢ મસખના. તે મંદ અવાજે બોલતી; “ મજા, એ તારાનું ને
મારા કાર્ણનું કલ્યાણ કરે ! ”

બને પછી તો થોડા જ દિવસોમાં ને બાળકને એકલા તારા બળી
જોવાનો વખત આવી મળ્યો. તે શીકડું મુખ દવે પમારીમાં નથી. સામેની
ચેલી જૂની કબરો વચ્ચે એક ખાલી જગામાં એક નાની કબર કાઢી છે.
આંધુબરી આખે તે બાળક તારા તરફ જુએ છે ત્યારે તે તારો નેના તરફ
લાંબાં કિરણો નાખે છે.

આ કિરણો એવા સરસ ચળકતા ને પૃથ્વીપરથી સ્વપ્ન મુધાને

એવો સુંદર રસ્તો કરતાં દેખાતાં કે જ્યારે આ આળક-એડેલો ને અટ્ટેલો-જીંધી જતો ત્યારે એને તારાનું સ્વપ્ન આવતું ને પેલાં ડિરેલોના રસ્તેથી અસંખ્ય લોકોને લઈ જતા દેવદૂતોને પથારીમાં પડ્યોપડ્યો જોતો. બીજર બોલી તારો પણ પોતામાં રહેલી તેજની વિશાળ દુનિયાનું ને લોકોને આવકાર દેવા બિલા રહેલા ખીજ કટલા એ દેવદૂતોનાં દર્શન કરાવતો.

આ બધા દેવદૂતો તારા પર ચડી આવતા લોકો તરફ એમની તેજની આંખો ઢાળતા, ને કટલાક તો પોતાની હારમાંથી દોડી આવી, કોઈકોઈ લોકોની ડોક પર તૂટી પડતા, ને જ્ઞાતિભર્યા યુગ્મનોથી તેમને નહવડાવી તેજના એકમાં લઈ જતા. આ લોકોના સંગ્રામમાં એ દેવદૂતોને એટલો બધો આનંદ થતો કે એ જોઈને આ આળકથી પથારીમાં પડ્યાપડ્યા પણ હર્ષથી રડી પડાતું.

પણ કટલાક દેવદૂતો લોકો સાથે આમ ભળતા નહિ. તેમાંના એકને એ આળક ઓળખતો હતો. જે મુખરું એક વખત માંદગીભર્યું, શીકરું પથારીમાં ઢળી પડ્યું હતું તે જ મુખ હવે તેજની પ્રભાભર્યું થઈ ગયું હતું. તો પણ આ આળકના હૃદયે એને પોતાની બહેન તરીકે ઓળખી કાઢી.

એની બહેન તારાના દરવાજા આગળ ભમ્યા કરતી. તેણે ખીજ લોકોને લઈ જતા દેવદૂતોના નાયકને પૂછ્યું: “મારો ભાઈ આવ્યો?”

તેણે જવાબ આપ્યો: “ના.”

આ સાંભળી નીરાશ થઈ તે પાછી વળતી હતી, ત્યાં તો એ આળક હાથ પહોળા કરી બોલી બિહયો: “ઓ બહેન, હું આ રહ્યો! મને લઈ જા!” ને તે બાળાએ તેના તરફ ચમકતી આંખે જોયું. આ વખતે રાત હતી. તારો હતો તે આળકની આંસુભરી આંખ પર ને તેના આખા એ ખંડમાં સુંદર લાંબાંલાં ડિરેલો વેરતો હતો.

તે દિવસથી જીંદગીને અંતે જે ઘેર જવાનું છે તે ઘર તરીકે તે તારા તરફ આળક રાજરાજ જોતો; ને તેની બહેન ત્યાં હોવાથી તે એમ પણ માનતો કે આ પૃથ્વી ઉપરાંત પેલા તારામાં પણ એનું ઘર છે.

પછી તેને ઘેર એક ભાઈ આવ્યો. હતો તો તે બોલતાં પણ શીખ્યો ન હતો ત્યાં તો તે અહીંથી બિપડી ગયો.

વળી એને પેલા નાગનું, ત્યાં જના લોકોનું, ને તેમને જેણે રેના રેવડોનું રવડું આપ્યું.

હરી વળી બહેને પેલા દુનોના નાવકને પૂછ્યું:

“ મારો આઈ આપ્યો ? ”

તેણે કહ્યું: “ હા, પણ પેમાં નહિ, બીજાને. ”

આ બાગક, પોતાના બાળને બહેનના હાથમાં લેતો કે એકાએક બોલી કહેતો: “ ઓ બહેન, હું અહીં છું ! મને પણ લઈ જા ! ” ને બહેને એના તરફ જોયું ને દગી ને તારો ચળકી રહ્યો.

હવે એ બાગક જુવાન થયો. તે એપડામાં ગૂંથાયેલા રહેતો. એટલામાં એની એક ઘરડી દારીએ બાળને કહ્યું: “ તારી બા આ દુનિયા છોડી ગઈ, ને તેના બાપા બાગકને આપેલા તેના છેલ્લા આશીર્વાદ કહેવા હું આવી છું. ”

વળી હરી તેણે રાતે પેમાં તારો ને પેલી લોકોની જૂની દંડ લેવાં.

એની બહેને પેલા નાવકને પૂછ્યું: “ મારો આઈ આવ્યો ? ”

તેણે કહ્યું: “ ના, તારી મા આવી. ”

આખા થે તારામડામાં લખેલા પાંચ પાંચ પડી રહ્યો—મા ને તેનાં એ બાળકો એકબીજાને વગળી પડ્યાં. આ જોઈ હરી આ બાગક હાથ પહેળા કરી બોલી કહેતો, “ ઓ બા ! ઓ બહેન ! ઓ આઈ ! હું અહીં છું ! મને લઈ જાઓ ! ” તેમણે જવાબ આપ્યો, “ ધીરજ ધર આઈ, તારો પણ વખત આવશે ને તારો જગડી રહ્યો.

તે પુખ્ત હામરનો થયો. તેના વાળ ધોળા થવા લાગ્યા. એક દિવસ મમડી પાંચ દુઃખમાં ફોંસેલી, આસુભર્યાં તે ખુશી પર પડ્યો હતો ત્યારે તે તારો હરી જગડ્યો.

બહેને પેલા નાવકને પૂછ્યું: “ મારો આઈ આવ્યો ? ”

તેણે જવાબ આપ્યો: “ ના, પણ તેની એક દીકરી આવી છે. ”

તે મરદ-પેલા પહેલાના બાગક-તરતમાં જ ગૂંથાયેલી પોતાની પુત્રીને પેલા તરતમાં દેવરૂપ બનેલી જોઈ, ને તે બોલી કહેતો: “ મારી પુત્રીનું

માથુ મારી પહેનની નજીક પર છે, ને તેના કાંઠા પર અડધી જાણી છે, ને તેના પગ આગળ પહેવાંને આગળ છે, ને તેના કાંઠા પર એકાદ ગિરદ અમી રહી શું! શી પ્રત્યક્ષ જોવાય?”

ને તારો તો આગળ જ રહ્યો.

આવી રીતે એ આગળ પરોઝા થયો. એની પીઠને કપાળી મુજબના પર કમરનોથો પડો ગયો. ને કમરમાંથી નીકળી ગયો, ને કુચ્છને કુચ્છને કમરમાં આગળ. એક મને એનાં એકાંચી નીકળ્યાં ને પગારીમાં પડ્યાં હતો ત્યારે એકાએક પહેવાંની માફક ભાગી બેઠો: “મને તારો રેવાંગો”

એકાંચ અંદરઅંદર બોલ્યાં: “એમનો વખત આગળ પડ્યો.”

ને તેણે કહ્યું: “હા, તમે આજે કહ્યું. મારાં આંધાં પગો વહેલી માફક ચડી પડે છે ને હું આગળની પેટે તારા તરફ જોઈ રહું છું.” એ પ્રત્યક્ષ! મારી રાદ જોઈ રહેતાં પેલાં મારાં જાણાંઓ માટે તે પેલાં તારાં વાંચક અગાધો હતો ને માટે હું તારા જોવાએક પાદ માનું!”

ને પેલાં તારાં તો ત્યારે અગાધો જ હતો. હજી એ તેની કચ્છ પર તે અગાધ છે.

—લખકતા તૈયાર થતા નવલોકનઅગાધો



[૧૬]

લીલાવતી મુનશી

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૮૯૬]

[મી. લીલાવતી કનૈયાલાલ મુનશી આપણા મુકૂળ નવલિકાકારોમાં એક તેજસ્વી તારિકા છે. અને આપણા સંવેષકોમાં તે એમના જોડથી વેગસર સફલતાથી ને જીવનતાથી બીજ કોઈ હેખિકાએ આપણા સાહિત્યના આ અંગને નથી ખીલવ્યું. આરંભમાં કારમીની નોંધપોથી, સુરેખ રેખાચિત્રો, સરસ, મુન્દર, કલાયુક્ત વિવિધ રીઝોની નવલિકાઓ લખી લીલાવતીને મુનશીએ આપણા સાહિત્યની સારી એવી સેવા નિર્વિવાદ રીતે બાંધી છે.

સાહિત્યસેવા સાથેસાથે એમણે લોકસેવાના નૂહાનૂહા ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરવા માંડ્યું ને દાઢ તે એથી એ જાદુ જ બોલ્યું લખે છે. છતાં આપણા સાહિત્યના ઉત્તિષ્ઠાસમાં એમણે એ કાવો નોખાવ્યો છે તે કાલ રીતે બૂલવા જેવો નથી જ.

આ હેખિકા એમની સૌન્દર્યના પદપાતી ને પડકાર છે. એમની વૃત્તિ નવીન મુખના જાડખેર સીંગળની છે. આ વૃત્તિએ લાગણી ને કલાની ધમસ સાથે એમની સાહિત્યકૃતિઓમાં જીવંત આત્માનો આપણ સચાર કર્યો છે.

“ અવસાન. દીવના ને દેદના ” એ એમની એક વાસ્તવિક ને મુન્દર નવલિકા છે. દેદલની એક વિષય એના એકના એક પુત્રની અદિશ્ચેત્તાન માળા છે. એ આપણાની લક્ષી માદસીમાં મસેલેન્મુખ થાય છે ને મળાવતું દેવું ચીરાઈ જાય છે. એક પ્રોફેસર પુરુષમિત્ર આ પુત્રની સારથરમાં સ્થાપી થાય છે ને સુદર્શાવિકાસ થતા લપકારવરણમાં પ્રણવી બને છે. નાદાન છતાં એકદમ એકચક સનાધારી પુત્રને મળાળી આ પ્રજાવદરા રચી નહોતે તેનામાં દમ્બો જળવાઈ જઈને લગણે આવે ને એના માલ મચળ ઉપર તેની માડી અસરમાં જ ને મનપુત્રના થયા. પ્રિમિય ને પ્રણવી મળાળી આ કુટુંબ સ્થિતિમાં એના દીવના ને દેદના કુટુંબ અવસાન થાય છે.]

મારે તો એક ફાટીલો હથ જોઈતો દો. માગ હરવનો રવાખો, પુતો નાથ, એનાં નવને માં સમાવે એવો એશરે ! આ બધું તો વાનાંગોમાં મેલે એ અને દવે બપર છે. પપ્પ ત્યાગે આ મારી માનગમ્નિના દામને મારા મરીન્નાથને આપના જગ વસધું છાગ્યું હતું.

આ તો બધી જૂની વાનાં છે રોા મારે એને મંત્રાર્થમાં ! આ જનમાં આવાં આશાક્રમુખને ખીમરવાનું રથાન નથી.

એ માસનો બાગકપુત્ર મૂળી મારા પનિએ એમની આ લોકની યાત્રા રી કીધી, દીકરે દેખાડવો જોઈએ એટલે અવધાર તો મને આવડનો. ને શોક એવો મેં દો. પપ્પ શિવનમ મરનાં થાય એવો તો નહિ જ.

જગને હથ કે હું દવે નીગધાર ચર્મ. રનેદીએને મન એ હથગી લીધે હતો.

મમાએના દંખમા વ્યર્ધનો છાનો મનોપે બજનો. મારા સંભાગ્ય-વજ્રમરો કિનરાખી નાખ્યા હતા. મારો બાગકપુત્ર એ જ મારી આશાને બેઠામ આશરે મનાનાં.

મારા દુઃખમા દીકાસો દેરા મળ્યા જન્મ આવતાં કોઈ મારા આયુષ્યના અવરેલને બહિમા જ નિર્જમાવવાનું હતેના; કોઈ વસવદ્ધગીનાનો કર્મયોગ ક્ષયવના. કોમ મને જાન પ્રાપ્ત કરવાનું હતેના. કોઈને મન મારા બાગક-પુત્રને લોકેરવામા જ ગાન હતઅની મમામિ આમની.

મારા વિષનાજીવનનું પ્રથમ વર્ષ ૧૬૫૫થી લીટાછને અને મારા પુત્રની સંવામા મેં બનાવ હતું. પનિના મૃત્યુની દીકરીરી તો થતી પણ એમનો વિયોગ બહુ સાક્ષનો ન હતો. એ જીવ્યા હોય તો હું માત્ર એમની વૃત્તિએની દાસી રહેવાને સરગમેલી હતી એમના મૃત્યુથી મને આનંદ તો ન હતો પણ મૃતવત્તાની શાંતિ તો હતી જ પ્રજા એમના આત્માને શાંતિ અપે એ મિત્રાવ એમને મારે હું વધારે શું હતી શકું ?

હસાત વર્ષ આમ ને આમ વધી ગયા. મારો બાગકપુત્ર હં-દુકસાસમે વધતો હતો. એનામા ૩૫ હતુ. હોથીઆરી મેં હતી. એનો દેહ નીરંગી અને આકર્ષક હતો. મારો એના પરનો રનેદ પ્રતિદિન વધતો હતો. માત્ર

પ્રાર્થકેઈ વચન ક્રેન્નમાં પિતાદેવના પદભાવ વર્ણન કરીને દેવતાને મનો મને સ્નેહ પ્રગટ થશે, પણ તે એને મનન નહિ કરી, જે વચન કે મારું મનસ્વ રહે, એને મારે-એના અર્થિ મનસ્વ મારું સ્નેહ કરવા મનસ્વ કરવાનો મારો વિચાર રહે.

એને સ્નેહ મારે મનોમાં એ મારો અભાવ વિનંતીમાં રહે. સ્નેહના મન પ્રતો મને મનના એને જે અભાવ મનના મારી મને મન અનુભવ કરવા તે મનની.

આજક શાન્તનુનો વિનાયક વિરાસ મારી વિનાયક નહિ કરે. માનાનાં શાન્ત એને મનનાં પણ વિનાયક પદેરામનનાં મને પેટ પાત્રી માના પિતાની મરજ સારે પણ વિનાયક અનુભવની વિનંતી એનામાં મની પૂરાની. મનિકાના મરજ પાત્રી નામ વિના પદનાં મની નેમ આજકમાં પિતા વિના કાણ નરોની આમી રહી જ મન છે. તે આ સમજની એને એનો મારો કૃપાકા કરીકરી વિચારો કરતી. શાન્તનુ માનાના સ્નેહમાં પિતાના જાનાથી વચિન ન રહે, માનાની પ્રમથનામાં પિતાના અનુભવની રંગાયા વિનાનો ન રહી મન એ એક મારી મારી પ્રીતર દતી. મનિકાને મને એની વિના થતી.

મારા પિતાનો એક કરનો આર્થ અમારી વળીવાર અમર રાખતો. સમાજમાં એની પ્રનિષા દતી. એનો અભાવ દમણાં જ પૂરો કરી કૃષ્ણમાં પ્રોદેશરની પદવી એણે સ્વીકારી દતી. મારામાં એને વળી આશાએ દતી. એને સમાજ મારે-મન મારે—કર્મકર્મ કરી જવાના ઉપદેશ એ મદા સમજાવતો. મને જે એના પ્રતિ માન એને શ્રદ્ધા દતાં. શાન્તનુ મારે હું વળીવાર એની સલાહ લેતી. લક્ષની ધૂંસરી દરુ એને મને ન હોતી ભેરવાઈ, એટલે એ શાન્તનુને મારે વળો સમય કૃપારી રાકતો.

દિવસેદિવસે દિશોરીલાલ સાથે અમારો સંબંધ એક જ કુટુંબનાં દોષએ તેવો થતો જતો હતો. આજક શાન્તનુનું વ્યાજ એના પર કંઈ અભાવ હતું, શાન્તનુ પર પણ એની સ્નેહની ધારાઓ વર્ષતી.

એટલેક અંશે મારી ચિંતામાં જે મને નિરાંત હતી. દિશોરી પ્રતિ મારી ઉપકારવૃત્તિ સહજ હતી.

પણ વિનાના મારા જીવનના દિવસો સરિતાના સાંત પ્રવાહસમા આમ આમ શાંતિમાં સરી જતા હતા. દષ્ટુ એ સરિતામાં કદી પૂર ન હોતાં. આમાં કદી આવરો એવું સ્વપ્ન પણ ન હોતું. શાન્તનુમાં જ વિશ્વ આપ્યું. સમાર્પ ગયું હતું.

મારા હૃદયમાં કદી વેગ આવતા, પણ ચિરંજીવ ન હોતા બનતા. પાનનુનો મીઠો અવાજ એવાં સર્વ સ્વપ્નોનાં અવસાન તરત આણતો.

૩

શાન્તનુની તળિયત ફેટલાક સમયથી સ્વસ્થ ન હતી. એની અસ્વ-થના કંઈ ન હોવા એમ વગતી જતી હતી. મારા એ મીઠા પોપટનો ૧૨ દમણીદમણું બહુ મદ થતો જતો હતો. એના મુખ પરનાં શુભાગ રમાઈ જતાં હતાં. એનું લાક્ષિત્ય અને રક્તિ દિનપ્રતિદિન અદૃશ્ય થતાં જતાં હતાં.

સંબંધીઓ સોશમાર પાળી ખખર પૂછતા. જુલો હતું કામ કરી પતા. મારા જાગ્રદને હસાથી મે આરામ ન હોતો. કિશોરી એની પુત્રથી અધિકમણી એવા કરતો. એના જ ઉત્માદગ્રંથ બજથી હું મે ટકી શકતી હતી. એની સેવાના દૃશ્યથી હું ઉપશરવસ બનતી.

એક રાત્રિએ શાન્તનુની પ્રકૃતિ વધારે બગડી, આ શંકાથી મારું હૃદય ધ્રુવનું હતું. કિશોરી નિદ્રાવિદીન નેત્રે શાન્તનુ પાસે બેમી રહ્યો હતો. માના કરનાં મે એની શુભયા વધારે અસરકારક હતી. હું બનાસ જેવી કંઈ મુજનું ન હોય તેમ શાન્તનુનો કોમળ દરન લાઈ બેસી ગઈ હતી.

વેળાથી બાળકના મુખની વિકૃતિ અવંકર થતી હતી. એનો મૂંઝ-જાત એની સાથે મને મે અમલ થતો જતો હતો. કાશ્તર આખો પણ એનાથી કંઈ વધારે ધર્મ સહે એમ ન હતું. 'આ દવા ખમર કરે તો મને મોલાવશે, નહિ તો પ્રવળ મિથ્યા છે.' કદી એ મને કિશોરીના પ્રવલો માણુ જ હતા એના દલા પ્રમાણે મવવત હું એ કરનાં પણ મારું મગજ કામ નહિ કરતું. શાન્તનુનો કરજુ સ્વર મારા હૃદયમાં સોતરો જતો. શું આ દીપક દોઝવાઈ જવાનો ?

આખી રાત્રિ શાન્તનુની વેદનાના આર્તસ્વર વચ્ચે સંશયના ટિંકોએ મૂલતાં ફેલાડી. છેક પરાકમાં એને જરા આરામ થતો હોય એમ લાગ્યું. આખી રાત્રિની વેદના પછી વેદના ઓછી થતાં ગાઢ નિદ્રામાં એ પડ્યો.

રાત્રિના જગરણ પછી આખી રાતની આ માનસિક સંશયગ્રસ્ત સ્થિતિએ મારા પર વધારે અસર કરી હશે એમ લાગે છે. શાન્તનુની નિદ્રાના મંદ નિઃશ્વાસ હું સાંભળતી હતી. એવામાં નયનોમાં અંધકાર છવાઈ જતો હોય એમ લાગ્યું. હું મૂર્ચ્છાવશ થઈ હતી તે દો મેં પછીથી જાણ્યું. ભાન છેક જતું રહે તે પહેલાં ક્ષણવાર કાઠની હિમસમી ઠંડી અંગુલીઓનો સ્પર્શ મેં અનુભવ્યો.

આ સ્થિતિમાં હું બહુવાર નહિ હોઉં. પણ દૃષ્ટિ ખૂંસે તે પહેલાં જાગૃતિ તો આવી હતી. કાઠના ઉષ્ણ શ્વાસોચ્છ્વાસ મારા કપોલને સ્પર્શતા હતા. મેં કંઈ ધીરે ગણગણાટ સાંભળ્યો; ‘માણેક! માણેક!’

નયનો ખોલતાં કિશોરીનું દયામણું મુખ મારા પર લટકતું મેં જોયું. એના નયનોમાં એટલી આર્દ્રતા હતી કે એમાં લખાયેલા લાવ એમાંથી વગર કંઈ ટપકી પડતા. અર્થિત્યો ગાઢ અરણ્યમાં વિહુતનો ચમકાર થાય એમ મારા હૃદયવનમાં યે પ્રકાશ પડ્યો. તે એક ક્ષણનો જ હતો પણ એમાં તો યુગોની કથા લખાયેલી હતી.

મને જાગતી જોઈ એણે એકદમ સ્વસ્થ થવાનો યત્ન કર્યો. “બહેન! કેમ છે હવે તમને?”

“મને શું થયું હતું? શાન્તનુ ક્યાં?”

“આરામથી ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો છે. અતિથમે તમને અસર કરી હતી. તમારે હમણાં ઊઠવાની જરૂર નથી. હું શાન્તનુને જોઉં છું.”

“તમે પણ મારા કરતાં ઓછા શ્રમિત નથી. આરામની તો તમને યે એટલી જ જરૂર છે. તમે જાઓ. હું જોઈશ.”

“તમારે હમણાં ઊઠવાનું નથી. શાન્તનુની વ્યવસ્થા હું કરું છું. એ લીધે છે એટલે બીજા કાઠના બેસવાથી ચાલશે. તમે સૂઈ જ જાઓ.” અવાજમાં એક પ્રકારની સત્તા કે દબાણ જે કંઈક તે હતું.

શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે અનેક યુગો અને જન્મોમાં અણુમોલી કાર્મક પળે જીવ જીવતાના અગ્નિનાં પડળાં લીધી જાય છે અને તે પરમાત્માને દેખે છે. મારી આંખની અંધારી એ એક ક્ષણવારમાં જ અચી મર્ધ દતી. પણ એ શું પામવાને હતી? કિશોરીના અંતરમાં એકલો શાન્તનુ ન હતો. પણ એની માતાને એ ત્યાં રચાન હતું. શાન્તનુને લીધે દુઃખ હતી કે મારે લોચિ શાન્તનુ દતો ને એ કાણ કહે? ઓ પ્રભુ, આ કેવી શોધ, અને તે એ કેવી પળે!

કાણ જાણે કેમ-મને આ શોધથી ઊંડું આતર દુઃખ ન હોતું થતું. મારી જાતને એ એ માટે તિરસ્કારી હતી. પાસેના જ ખંડમાં શાન્તનુ નિદ્રામાં મૃત્યુના મુખમાંથી તરતનો જ પાછો આવેલો થતો હતો. દુઃખ એની જાતે એને બદલે આવા વિચાર કરું?

એક જાનો સંતોષ થતો હતો. જીવનમાં હું છેક એકલી નથી પડી. પણ એક હૃદયે મારા માટે તલસે છે. મારે એ સંતોષને આચારમાં ન દોનો આજુબો, પણ એથી મારા સ્ત્રીનું અભિમાન સંતોષાતું. સ્ત્રીના ને પુરુષના સ્વભાવમાં એવા ને શાં નરનો હૃદયે કે એને પરસ્પરના આશ્રય વિના નથી ચાલતું?

પણ કિશોરીની સાથે બેસના હવે સકોચ તો વધરી જ. કર્મ કારણ આત્મા વિના એને અટકાવાય પણ કેમ? શાન્તનુને તો એનું ધેણુ લાગ્યું હતું. શાન્તનુની આ રિચિતિમાં એના વિના ચાલી પણ કેમ શકે?

નિદ્રા દેવે આવે એ અસકચ હતું. જગૃનિદ્રામાં એ વિચારના ભૂતાવળ મને મારે દિશાએથી ધરતા, અને હું વિધવા છું એ જ્ઞાન મને અતિ લીલાવાથી કરાવતા.

મૃત્યુ અને જીવન વચ્ચે શાન્તનુના જીવનનો તાર જરૂર મૂકતો હતો. આવી એક નદિ પણ અનેક ગાંઠો પર્વત દુઃખ અને કિશોરી એની પાસે એમી રહેતાં. શાન્તનુની વેદનાને લીધે કિશોરીની શાન્તનુની માતા પ્રત્યેની અનુકંપા પણ વધતી જતી હતી અને નિઃશબ્દ શાંતિની નીરવતામાં એ અનુકંપાનો પાંથો આગ અંતરમાં પડતો. કિશોરીએ શાન્તનુને જીવાડ્યો

દત્તો અને એકાદા એવી સમજાને જે જગ્યાની હતી, એને અંતરે જે પાદરૂ છે એ એ સમજાને, અને એ પ્રતાપનાની પદ્મ દરકાર પણ નહિ કરેલા કે પારખી હતી. પણ મારા પતિ એ મારા હૃદયના આવી ન હોવા પડ્યા. અચાનક મિત્રને અર્થે એ મને અમનતા અને અજ્ઞાતાના, પણ મારે હૃદય જેવી કોઈ વસ્તુ છે એવો એમને વિચાર મરણો મે ન મેનો આગ્યો. મારી કોઈએ એ જાનુસ નામે નીરખતા. મારા આ-માને અજ્ઞાતાની અંતરે કોઈ દરકાર ન હોતી હતી.

મારા જીવનકાળની વચ્ચેન દલ્લ બિનરી ન હોતી. પ્રત્યેકમનું અધિકાર મેં મારા પર સ્થાપ્યું હતું પણ અંતરનો એક જોડા ખૂલ્યો આવી રહેતા પણ ત્યારે વિધાનાનો દરન મારા એ અમુક્ય થન પર હું લાગાયેલા હતું ત્યારે નિર્ભયતા મારામાં પૂરેપૂરી પ્રકાશતી.

કિશોરી મારી વેદના સમજનો. મારા પર દયાથી એ કાઢતો. કોઈ પણ પ્રસંગે એના હૃદયનાં દ્વાર મારે માટે એણે નહિ કાપાડ્યાં હોત. વિધિત દૂરતાએ હૃદયનાં પડળ કાપાડી નાંખ્યાં હતાં. મારે મેં આશ્વાસનની કેટલી જરૂર હતી? આ કારમા કાળમાં હું હતી જ કેમ થકન?

પણ મારા હૃદયની મૂંઝવણનો પાર ન હોતો. કિશોરી મારા મિત્ર કરતાં કંઈક વધારે દત્તો એ તો મેં ક્યારનું મેં જોયું હતું. પણ એ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારવા હું તત્પર ન હતી. પર પુરુષનો વિચાર કરવો એ મારે મન પાડે હતું. હું વિધવા છું એ કથા મારા કપાળમાં લખાઈ હોય તેમ મારાથી એ સ્વણવાર વીસરાતી ન હોતી. શાન્તનુના મંદવાડમાં એણે મારા સ્વામીન પદવી પૂરી હતી. આજકાના મંદવાડમાં અભિનવહૃદય દંપતીસમાં અમે કંઈક લાગતાં. એ મંદવાડે જ અમને નિષ્ઠ આપ્યાં હતાં. આનો અંત શો હતો એ વિચારે મારે અંતર દંપતું.

તો મેં આ વિચારને દેશવટો દેવા હું તત્પર ન હોતી. લય દત્તો છતાં મનને માર્યા છતાં, હૃદયને એથી એક પ્રકારનું સુખ મળતું. આત્મનિર્ભરતાથી એ આનંદ જતો ન હોતો રહેતો. ઘણી વસ્તુઓ મગજને નહિ ગમતી છતાં અંતર સ્વીકારતું, નાના પ્રસંગોના અને વાક્યોના અર્થ શુદ્ધિ વિધવાએ પ્રમાણે કરતી છતાં હૃદય ન હોતું બોલતું.

કિશોરી મારામાં થયેલો ફેર જ્ઞેતો. મને કોઈ નાના પ્રસંગે કે વાતની મૂલ્યો ન મળ્યા માટે આવ્યેન રેદનાં. પણ એ સાચ્યેનીથી અંતરની વાત પોરે રૂપરૂપથી બિપાટી પડતી.

ક્યાં સુધી આમ ચાલી શકે ? આ મૂંઝવણનો માર્ગ હૃદયવાનો કિશોરીએ જ નિશ્ચય કર્યો દોષ એમ લાગ્યું. અને આવા પ્રસંગોનું ચિત્ર મારે માનસપટ પર દેખાએ કેખાથી અદ્વિત થયેલું છે, પણ એ તો મારા અંતરના સુખ જંઘારનું એક રત્ન છે. એને હું જનન મમત્ર મૂળી એનું મૂલ્ય કીનારવા નથી માગતી પણ મારા અત્યાર સુખીના જીવનપથના માર્ગ બદલનું રથાન પણ એ જ પ્રસંગ છે. એને મંતાડી ચે કેમ રખાય ?

કહું ત્યારે ? એણે મને પુનર્જન્મનું સૂચન કર્યું. પુનર્જન્મ એ નામ એને થઈતું તો નથી. મારા પ્રથમના લગ્ન એ લગ્ન કહી શકાય ?

મારા એકપ્રવાયા જીવનની ક્ષમા માગવા એ પરવાનગી માગતો હતો. મારા પિતા વિનાના પુત્રનો એ પિતા થવા આવતુર હતો. મમાજ્ઞનાં સર્વ સંકટો મરી સેવા એ નાપર દત્તો—જો હું પરવાનગી આપું તો.

એના શબ્દોમાં મારા પ્રાંબની દયા અને રેદન ઝરતાં. એના વાક્યોમાં અશ્રુનદસ ઝરતો. હું પરવાનગી આપુ તો આખા જનનની સામે એ એકલો દાયે મૂંઝવા તંવાર દત્તા. નહિ તો કૃતિવાદનો એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના જીવનભર ફકારી સેવાની એની ધારણા દત્તી. એના જીવંત બાવનાઓ દેખાવથી જ અવિશ્વાસ ક્યાં નાસી જતો એનું, શાન્તનુનું અને મારું જીવિ મારા એક રચનને દોરે લટકી રહ્યું હતું.

તે આખી ઝાંઝિ મે વિચાર કર્યો. શાન્તનુને જરા આરામ હતો એટલે મને યે આરામ મળી શકે તેમ હતું.

કિશોરીના પ્રાંબે મને ગૂંચવી હતી. મારું હૃદય એને ચરણે મૂકી પડ્યું હતું તે તો રૂપરૂપ હતું પણ મારા સંકાર એને સ્વીકારવાને તત્પર ન હોતા.

બુદ્ધિ કહેતી શાને માટે તુ એનો સ્વીકાર ન કરે ? તારા પિતા-પિટોણા બાળકને કિશોરીમો પિતા ક્યાં મગશે ? જનનમાં કોઈ એનું નથી કે તે તારા બાળકના પિતાની ગરજ સારે. કિશોરીના દાયમાં શાન્તનુનું

ભાવિ ઉજ્જવળ અને એમ હતું. નહિ તો પિતા વિનાનો બાળક શ્રીમંતના બાળક કરતાં સારો થવાની આશા ન હતી. મારામાં એટલી શક્તિ કે જ્ઞાન ન હોતાં છતાં જીવનની કાંઈ દિશામાં એને મારાથી ચઢિયાતો નેવાના કોડ હતા. કિશોરીની સહાયતાથી એ કાર્ય સહેલું બનશે ?

છતાં એ હૃદય ના કેમ પાડે છે ? મારા વિધવાવ્રતને કલંક એથી લાગે ખરું ? હું પરણી ત્યારે મને કાણે પૂછ્યું હતું ? સગાંએ મને સ્વાર્થ આપ્યો. મારા ઉરમાં એણે કદી એ વિજય જગાડ્યો હતો ? શા માટે હું કિશોરીને નહિ સ્વીકારું ?

સમાજ શું કહેશે ? જે સમાજમાં કન્યાઓનો અધિકાર મૂંગા પશુઓથી વધારે નથી, તે સમાજની આજ્ઞા માનવી એ ધર્મ છે ? સમાજ પવિત્રતાનો પોકાર પાડે છે ! એ પવિત્રતા સાચવવાની દરજ માત્ર સ્ત્રીની જ છે. દેહ-લગ્નના ગૃહસ્થાશ્રમને ગૃહસ્થાશ્રમ કહી રાકાય ? એથી પવિત્રતાની વ્યાખ્યામાં સમાજને અધુરાપણું નથી લાગતું. પણ સંસાર શું તે પૂરું જાણે ત્યાર પહેલાં વિધવા થાય તેને લગ્નની છૂટ નહિ. સમાજની પ્રતિષ્ઠા ને પવિત્રતા એમાં નષ્ટ થઈ જાય !

પણ હું તો પુત્રવતી વિધવા છું એમ કોઈ કહે ? આ રીતે હું પુત્રવું દિત બગાડું છું ખરી ? કિશોરીસમો સહૃદય પિતા તો ભાગ્યશાળી બાળકને જ મળે. અને હું પુત્રવતી છું એથી શો ફેર પડે ? આર વર્ષે બાળક જન્મે એવા સમાજમાં પુત્રવતી બાળવિધવા એ ન જડે તો ક્યાં જડશે ? પંદર વર્ષે પરણીને સત્તર વર્ષે વિધવા થઈ. મેં લગ્નનો દલાવ શો લીધો ! ક્યો પુરુષ એ વર્ષની પરિણીત જાંદગી પાછળ આખી જાંદગી કુરજાન કરવા તૈયાર છે ? બાળકવયમાં મારા પતિની વાસનાઓની હું દાસી બની હતી; મારા આત્માની જૂખ કદી એ ભાગી હતી ? મારી પોતાની ઈચ્છા કે બળ ન હોતાં. પવિત્રતા એટલે સમાજરૂપી મદારીની ડુગડુગી પર વ્યક્તિવાંદરના નાચ જેવો શાસ્ત્રાર્થ હશે ?

કિશોરીનો સ્વીકાર તો મારા આત્મામાં એ વસે તેથી જ કરું. મને નેનામાં શ્રદ્ધા હતી, અને એ શ્રદ્ધાને પરિણામે સ્નેહ પણ જન્મ્યો હતો.

જીવનના ખોટા પાઠાયા મારે એ જતો કમલ ! શરીરના ધર્મને તથા અમને આ મંબંધ કરવા મન નથી પ્રેરતું કે શરીરના સંબંધમાં મનોવ ન મળે તે તે હું જાણું છું.

જગન એનું નથી કે દિશારીની સાથેનો વધનો પરિચય એને ન ખૂંએ. દેવ વિનાના આત્માના મંબંધમાં કેળુ માનશે ? અને દિશારી એવો ત્યાગ કરવા તત્પર હોય તો એ એટલો ત્યાગ માગવાને અને દક્ષ છે ? મેંમાર શું છે એ મેં તો જાણ્યો છે. એ અનુભવ દૂંકો નીવડ્યો પણ અજાણ્યો રહ્યો. જીવનમુખથી એ સ્ત્રી મનોવ માની શકે : પુત્ર એમ કરી શકે ?

હું સ્વાર્થો બની દિશારીના સદવાસનું સુખ એને મગવાનો સંતોષ શક્ય નહીં. પણ એનાથી એને સતોષ મગશે ? મારે તો ધર્મપાલનનો રીવાજો છે. શાન્તનુ ઉપર મારા પ્રેમ અને લાવનાઓને દોષવાનું સ્થાન છે. શાન્તનુના વિકાસમાં મારા આત્માને એ હું તો વિકાસી શકું પણ દિશારી એના આખા જીવનનું દાન અને એને શાન્તનુને સ્વીકૃત રહેવા' કહે એમાં ન્યાય છે."

મારા વિષવાજીવનની કાળાશ જેવો રજતીનો અંધકાર ચોપાસથી ધરાનો હતો. એ મર્મ મારે અધર્મ, રોદ અને કર્તવ્યતા યુદ્ધમાં મારું મન મથોળે ચડ્યું હતું. મારા પતંગના દોર અત્યારે તો છટા હતા. હું નિર્બુધ મેં તે પહેલાં તો નિઠારીએ એની માતાસમી દુઃશાળી ગોદમાં અને લીધી અને કાણુદારમાં તો ચિત્રવિચિત્ર અનોના સાગરને નાવે અને પૂરી દીધી.

૬

ધણા વિવાદોને અંતે દિશારીને સ્વીકારવાનો નિર્બુધ મેં કીધો. કંઈ પણ નિર્બુધો વિના આશાનીગાથાના પામમાં પ્રિયજનને અકાળવે એમાં અને કૂરતા લાગતી મારે એ નિર્બુધ મેં એને જણાવ્યો પણ ખરો.

આ નિર્બુધથી અમાગ હૃદયના જલધિમાં જરતીઓ આવી જલકાર્થ ન દોની ગર્ભ સરોવરના શાવ જલમમી અમારા હૃદયમાં એ રોદની શાંતિ વિસ્તરી હતી. એ અસુખનામાં અમાગ રોદની નિર્મલતા સચવાતી. વધારે વિશ્વામપૂર્વક એકતા પામેલા હૃદયની એ મિત્રતા હતી. સુવાવસ્થાનો.

કિન્તુ, એમાં ન રહે, નરથના જે ન હતી. એક જ સરખા પ્રતિબિંબમાં
અમે અને એક જ અવસ્થાનાં અક્ષર સરખાં હતાં. મારા હૃદયના મુખેથી
મુખી કિયસ ગળું નો મો જ રહ્યો.

શાન્તનુની પ્રકૃતિ પ્રતિદિવસ સુષરની રહી હતી. પણ અસહિષ્ણુ
શક્તિ જ હતી. એને હજુ વ્હોલો મુકાબ એમ ન હતું.

શાન્તનુનું સાધારણ એ અમારું કેવળુદ હતું. બીજાને નકારી લાગે
એવી ક્ષાએ અમે એ રથએ જ કરી હતી. એના સંભારણના પદિત
અવસ્થા હજુ જે મેં સાચવી રાખ્યા છે.

પણ કોણ જાણે કેમ, શાન્તનુની પ્રકૃતિ કરનાં જે એના સ્વભાવમાં
પડેલા ફેર એ કંઈ નવીન લાગે. કિશોરીની નરક એ પ્રથમ જોરું જે
નદિ લાખવતો. કિશોરી એને મારે ઘેસા બનતો. શાન્તનુ એના તરફ
હમણાંથી કંઈક અભાવ બતાવતો હતો. મંદ્યાડના ચીટીઆપણાનું એ પરિચય
દશે એમ અમે માન્યું.

અને મારા પરતો એનો માલગીતો ભાવ પણ વધ્યો હતો. દ્વાઓ
મારા જ હાથે લેતો. પામું બદલનાં જે મારા વિના બીજે હાથ એને ન
ગમતો. કોઈની જે સાથે અને તેમાં જે કિશોરીની સાથે હું વાત કરું તો તે
ચીકાતો. કિશોરી એને મનાવવા કંઈકંઈ યત્ન કરતો પણ તેથી એ વધારે
ચીકાતો. એની પ્રકૃતિ પર એની અસર થતી.

ક્યાં મુંઘી આ સવેનું કારણ ન કળાયું. એક સમયે એને નિદ્રાવશ
બાળી કિશોરી સાથે હું ધીરે સાદે વાત કરતી હતી. સાદી શાન્તનુની
પ્રકૃતિના વાર્તાલાપમાંથી એનો પ્રવાહ કંઈ જૂદી જ દિશાએ વળ્યો. ભાવિ
જીવનનો એક સુંદર પ્રસંગ કહી અમે એમાં કલ્પનાના રંગ પૂરવાનો હાથ
લેતાં હતાં. કિશોરીના મુખ પર એક પ્રકારની સુરખી પથરાઈ હતી.
ઓચિન્તી એક તીણી ચીસે અમને ચમકાવ્યાં.

શાન્તનુ ભેરથી બિધરસ ખાતો હતો, અને કાટેલી આંખે એ અમારા
પ્રતિ ભેતો હતો. એમાં દુઃખ હતું અને અદેખાઈ જે હતી. એ સમયે હું
તે તવા તૈયાર ન હતી, પણ ઘણા પ્રસંગોએ એ મનાવ્યું છે અને એના પર
તનાં અશ્રુએ હું રહી છું. આજ એ વૃથા છે. હાથ હાથ!

બહેલાણીએવાં હું અને કિશોરી ત્યાં દોડી ગયાં. કિશોરીના સ્પર્શથી
માગક ચમકતો દોષ તેમ જીછળતો. હડીલાઈથી એની એક પજુ વીનવણી
સાંભળવા ના પાડતો. એના પર દષ્ટિ પડતાંયે પાપ લાગતું દોષ તેમ
ખસાં બદલતો. હું અને કિશોરી આનું કારણ ત્યારે મમત્રી ન સક્યાં.
માગકના સ્વભાવનો એ એક હોટો દત્તો એમ માની લીધું. પજુ તે
ખી ગતિ મારી અસ્વસ્થતાનો પાર ન હતો.

ધણીવાર કિશોરી નહિ દોષ ત્યારે બાળક વધારે મુખી દેખાતો.
પ્રતિદિન એના આ તરફે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પકડવા માંડ્યું હતું.

બાળક ધણીવાર પ્રેરણાથી પરખે છે. કિશોરી પ્રતિનો મારો પ્રશ્નપાત્ર
તે પારખ્યો. ત્યારથી કિશોરી ઉપર એને અભાવ વધતો હતો. બાળકની
કાંઈ બાવ હોઈકોઈવાર પતિ કરતાંયે વધી જાય છે. અને તેમાંયે
વેલમન સ્નેહને માત્ર થયેલા પિતાવિદોષના બાળકમાં એ બાવ વધારે
હો. આ મુરં મે પરખ્યું પજુ મોઢું, ધાડું મોઢું. જૂલ મુધારવાના
લાઈ રહે તો પછી.

એક વાર સંયોગવશાત્ કિશોરી એકલો જ શાન્તનુ પાસે હતો. બાળકની
માઠ હડી મોટાની પજુ જૂલાંવા અવરાવે છે. ધણે દિવસે શાન્તનુએ પજુ
દોરી તરફ રિમન ફેંક્યું. કિશોરીના મૂંઝાતા આત્મામાં એથી પ્રકાશ
હો. શાન્તનુને પૂરવણી કરીકરી વિનોદ કરી રીજવવાનો ચલ એણે આદર્યો.

"હાહા! અને એક વચન આપશો?" શાન્તનુએ રિમનપૂર્વક
ધ્યાન પ્રશ્ન કર્યો.

"બાહ! તું કંઈ ને"

"એમને દો' ફની જશી."

"ના, નહિ ફરી જાઉં. કહે તો ખરો."

"વચન?" "હા વચન."

"ત્યારે મારો બાળ તમે એવી નહિ જાણો એવું વચન આપો. આ
માર્ગે મારું વાળ કંઈ છે ત્યારે તમે અને જરા સમજા નહીં અને એમ
જ છે કે તમે એને દોરી જશો. કહે કે નહિ એવી જાણ."

બાળકના આ પ્રશ્ને આલ દ્રષ્ટે તો એ ન ચમકે એટલો કિશોરી ચમક્યો. બાળકદ્વયની ગૂંચાઓ એ ઘણીવાર ગહન હોય છે. આ બાલુકાના ચિત્તમાં આ વિચારે ક્યાંથી વાસો કર્યો એ એક ન કહેલાય એવો પ્રશ્ન હતો. વદનને શાંત રાખી કિશોરીએ ઉત્તર આપ્યો:

“ગાંડો છે. હું તારી બાને શા માટે ચોરી જાઉં?”

“પણ તમે મને વચન આપોને કાકા.”

“આલ, નહિ ચોરી જાઉં. હવે કાલો થશે ને? તું જલદી સાંજે થઈ જા. પછી મારી સાથે ઘોડોઘોડો રમવું છે ને?” કિશોરીએ આ વાત મને કરી ત્યારે માંદા બાળકના મનની આ ધૂન હશે એમ મને વધારે લાગ્યું. પણ એ હોય ત્યારે અમે બહુ સંભાળપૂર્વક વાત કરતાં.

શાન્તનુની પ્રકૃતિ પણ આ પછી સુધરતી જતી હતી. કિશોરી પર પણ એની રીસ ઊતરી ગઈ લાગતી. કંઈ દિવસો આમ વીતી ગયા.

આ શાન્તિને લીધે અમારી સાવચેતી એ ઓછી થતી હતી. શાન્તનુનો મરોડ કાઢવાર દેખાતો પણ મને દુઃખી કરવા માટે તે એ ખસ્તાતો હોય તેમ એ તરત શમી જતો.

શાન્તનુ એકવાર ખૂબ આનંદમાં હતો. એના મુખ પર તંદુરસ્તીની મુરખી પથરાતી જતી હતી. એના એ મુખી દેખાવે પ્રભુનો પાડ માનતાં હોઈએ તેમ હું ને કિશોરી પરસ્પર સ્નેહલય્યાં નયને જોઈ રહ્યાં. શાન્તનુ એની નવી રમત સાથે રમતો અમારી પાસે જ બેઠો હતો.

ઓ તે અભાગી પગ! કોઈ અને ઈર્ષ્યાથી નિરૂણી પડતાં નયને શાન્તનુ વારાફરતી કિશોરી અને મારા સામું જોતો. અમે તરત સાવધ થયાં. શાન્તનુને મનાવ્યાના સર્વ પ્રયત્નો સામે એ હકીકાઈથી થતો.

આપદ કે અજ એણે તે દિવસે નહિ લીધું. એના નિર્બંધ દેદ પર એની અસર ખૂબ થઈ. એ રાત્રે એને સખત તાવ આગ્યો. મારા અભાગી હૃદયનાં પાનાં વાંચતી હું એની પાસે બસી રહી.

કિશોરીના સ્વીકારમાં શાન્તનુનું દિન એ મારો પ્રથમ વિચાર હતો. શાન્તનુના વિરોધની મને કલ્પના ન હોતી આવી. માનવીની યોગના એ

મુનિના કે જગભાવના એક ફોટા જ્યાગળ એના પિતાની છે. શાન્તનુનો મેં એક વિશેષ હતા એ દરખાસ એવો હતો ?

કિશોરી કે આગ જ્વાળાનું અધિભાવ અને પૂરક બન્નેનાં દરેક શાન્તનુ એ મારા દીપનો જ્વાળામ જ્યને જ્વાળાની ટાણનીકય હતો. માટે જ્યોત્ કિશોરીમાં એક જ અધિભાવ જ્વાળામ હતું. માટે માનવ આગ જ્વાળામ પિતાના પૂજ્ય જગમુને રિશ્તાર કરવા ના પાડતું. હપનીના દીવ જ્વાળામ એકદની માંથી ન તો એવાં એકાય છે. શાન્તનુ છા મારે એવો નદિ જ્યને ? કિશોરી એવો જનક નથી. પણ જનક કરનાં એ એના પિતૃજનો જ્વાળા જ્યને એ જનકનો છે ?

કિશોરીનો ત્યાગ એ દવે જ્વાળામક બન્નેના છે. એના પિતા મારી જેવ દવે મુકાવાની જ. જ્વાળામક જ્વાળામક દોષ છે. મુદર બની શકે ?

અંદરીમાં મુખ એ કેટલાંકને કપાલે લખાયેલું જ નથી હોતું. મારા હીલા લેખમાં મુખનો જ્વાળામક પડ્યો જ ન હતો મારા અવનતા ખારા પટમાં મોટી વીરદીગેશા દિતો એ માત્ર મારા જાત્યકાગ હતો. પિતાજ્ના પુનિત છત્ર નીચે માતાની માવાતા એ દિન, જૂમિના મુદર દરશમમા ચિત્રવત્, એવરતા એક જાગ પર હવાઈ ગયા હતા. પણ જૂતકાગના એ મુદર રમજામમાંથી જ્યવિનું એક જ્વાળામકિજ્ય પણ નીકળી શકે તેમ ન હતું.

પત્ની ધર્મ મેં એસાર નથી માખ્યો. માતા ધર્મ હું પ્રેરજા નથી પામી. મેં પત્ની ધર્મ જ્યમે જ્વાળામકમાં મેં વિષ રેડ્યું. મારા દોષલા અવનને મેં દવે દવામણું મેં બનાવ્યું.

શાન્તનુનું શરીર અંગાર માફક બળતું હતું. એને સમિપાનનાં ચિદ્ધો સ્પષ્ટ જ્વાળાનાં. એની લવરીમા મેં એ લવતો, " જા ! તમને કાકા ચોરી જ્ય છે. શાન્તનુને મુદ્દાને તમે જ્યો નદિ, હો. જા, કાકાને ન બોલાવતો. હું તમને બ્લાસો છું ને ? "

એના બોલેબોલે માટે જ્યેતર ચોરાઈ જતું. મારા જ્યુની ધાર મેં એના મસ્તક પર વહેવડાવી હતી. માટે હોય તેટલું બળ એકું કરી હું કહેતી :

" જાઈ ! તું સાચે ધર્મ જ્ય. હું ધર્મ જ્યવાની નથી. "

નાટક શરૂ થયો. પ્રવેશો પર પ્રવેશો પગાર ચર્ચ ગયા. પણ પેસ્તનજી આવતે કાંઈ રસ પડતો હોય એમ લાગ્યું નહિ. આખરે એમનાથી ન રહેવાયું તે મને પૂછવા માંડ્યું ને અમારો સંવાદ નાટક પૂરો થયો ત્યાં મુઠી આલ્યો. આસપાસ એકેલા દેટલીકવાર દસના ને ઘણીવાર દેટાળો કે તિરસ્કાર વ્યક્ત કરતા, પણ તેથી કંઈ અમારો સંવાદ અટક્યો નહિ. અમે રંગમૂમિ પર આવીને એ સંવાદ ભજવ્યો હોત તો નાટકના દ્રશ્યે કરતાં અમારો સંવાદ વધારે દીપ્તિ નિકળે એવો હતો. એ આખો સંવાદ અહીં જિનારવો અશક્ય છે. પણ અને તેટલો ક્રમ સાચવી અહીં જિનારવા પ્રયત્ન કરું છું.

મત્સ્યગંધાએ પ્રવેશ કર્યો. પેસ્તનજીએ નાકને ટેરવે આંગળી અડકાડી પૂછ્યું :

“ એવન કોન છે ? ”

“ મત્સ્યગંધા. ”

“ હોંગ બહુ ખાતી હોસે ! ”

“ શું ? ”

“ એમ કહેલું કે હોંગ બહુ ખાતી હોસે. ”

“ કેમ ? ”

“ તમે કહેલોયને કે એવનનું નામ મત્સ્યગંધા છે. ”

“ નહીં, નહીં. એનું નામ તો મત્સ્યગંધા-માછલી જેવી ગંધાતી. ”

“ માછલી જેવી ? નહીં, નહીં, એ કંઈ મનાતું નહીં બા. માછલી તે ગંધાટીઓ હોસે કે ? માછલીની તો મોનાંમાં પાની છૂતે તેવી મુગંદ આવે. ”

“ તે તો કાણ જાણે પણ એનું નામ તો મત્સ્યગંધા છે. ”

“ વારુ, હોસે, પણ એવને આવો ફેન્સી દરેસ કાંય કરીઓય. ”

“ ફેન્સી ડ્રેસ વળી ક્યાં છે ? ”

“ આય મું ! કાને ફૂલ ખોસીઆંય ને આવો ગંદો-મસ-મેલો દરેસ પહેરીઓય તે મું એવનના માતીકાને સોજાઈ કપડાંઓ નહીં મલકાં હોસે કે ? ”

“ આ તો અસલના જમાનાનો ડ્રેસ છે. ”

“ એ મું બકાચ ? ટમારાં ને મારાં સમ્માઈ જૂના જમાનાનાં છે. પન એવન વળી કારે કાને ફૂલ ખોસેય ? ને આવો હંબગ જેવો દરેસ પહેરેય ? ”

“અરે, આનો જૂના જમાનાની વાત છે—જહુ વર્ષો પહેલાંની. અસલ ધરેણેને બદલે કૃષ્ણ ખોસતાં.”

“અરે, ટમે ટો કહેવોય ને કે તમે અમલગી સુધરેલા જ છાટા ને કંઈ વેંચી લખીયા છાટા ? તો મું ગરેનોય ટમને બનાવટાં નહિ આવરતાં ? હું નહિ સમજતો હોય ટો ના કરે, પન બાવા ! ફેંકે ના.”

“વાર, ત્યારે સમજતો હોય તેને પૂછજે. મને ક્ષેથી પૂછતો નહિ.”

“નહિ રીકરી, આમ હેરાઈ મું પરેય ? ક્ષેથી પૂછમખી નહિ ને આતું દરીમ જોવસખી નહીં ?”

થોડીવાર પેસતનજી મૂઝા રહ્યા. ધણુ પ્રવેગી સમજયા વગર પસાર થયા દીધાથી એમનો જીવ તાળવે આવી ઓઠ બદાર નિકળી જતા તલપી રહ્યો હોય એમ એના બર્થ બિપડીને તરન બોડાઇ જતા ઓઠો પરથી લાગતું હતું. પાંડવોએ રટજી પર પ્રવેશ કર્યો ને એમના ઓઠો બિપડી ગયા.

“અરે વક્ષી આય કાન ?”

“એ પાંડુરાજના પુત્રો, પાંડવો કહેવાય છે.”

“પાંડવો કાનનું નામ છે ? એ ઘાટાઓ હોસે !”

“ના રે ! એ ઘાટાઓ નથી, પણ પાંડુરાજના પાંચ પુત્રો છે ને એ બધાનું નામ પાંડવો છે.”

“સરનેર્મ (અટક) કે હિમિશી નેર્મ છે ?”

“એ તો પાંડુના પુત્રો એટલે પાંડવો એ સરનેર્મ કે ‘હિમિશી નેર્મ’ નથી, મમજયા કે.”

“પન એ બધાનાં એક જ નામ કેમ દોઈ મોકે ? તમે પન મુ ફરી ફેંકાય કે ?”

“બાવા, અમારા પુરાણની વાતમાં તમે નહીં સમજો.” મેં કહ્યું.”

“હુંખી કાંય બાવા, નકામો બેગનું દહીં કરેય ? ટમારી ફાંઓખી કંઈ કમઅકલ લાગેય ? એ પાંચ માળખાના પાંચ નામ પારનાંખી મૂંઝાય !”

“એ તો પાંડુના છોડરા ને પાંડવ, ધૃતરાષ્ટ્રના તે ધાનરાષ્ટ્ર એમ કહેવાય. પણ બધાનાં પોતાનાં નામ તો જૂદા છે.”

“આય વેસા જરીઆએ દાધમા બિપો ટેજુરો કાંય રાખીવોય !

“એ તંજુરો નથી. એ તો ગદા છે. એ જાડોઆનું નામ ભીમમેન.”

"લેવન મહાભારતનો મું ગાય ?"

"મહાભારત તે નાટકનું નામ છે."

"તે તો નાનકડું પાંચમી જન્મેજ, પન એ નાટકની કઈ મહાભારત કોન છે ? મેં આપ પાંચે મહાભારતનું મું ગાય ?"

"મહાભારત કેમ મહાભારત નામ મળે છે તે કહ્યું નાટકનું નામ છે."

"તમે લેવો નામની નિષ્ઠા પાડોગ ! આપ પાંચે જન્મેનું નામ પાંચ ને આપના નાટકમાં મહાભારત કોન મળે જ નહીં એ પ્રશ્નમાં નામનું નાવિષ્ટ કેટલા બાધા, કેટલા ?"

દ્રોપદીએ પ્રશ્ન કર્યો. પિતૃવચનથી પૂછ્યું: "આપ કોન ?"

"સતી દ્રોપદી—પાંડવોની સ્ત્રી."

"પન નાનકાની કે મોટાની ?"

"પાંચ ભાઈઓની."

"મું ?"

"હા, એ પાંચે ભાઈઓની આ એક સ્ત્રી છે."

"મું બોલીઓ ? પાંચ માનીરા વચ્ચે એક એક ! તેથી જાંતેમાની લીલાં દેખું. દનેથી રાટ પરી નાખ બોલવાનો આદર છે મું ?"

"એ તો અમારા શાસ્ત્રની વાત છે."

"મું તમારા શાસ્ત્રમાંથી બધા આવા ગાટારા જ બરીઆય કે ?"

"અરે, એમ ના બોલ ! એ તો સતી છે."

"સતી ! આપ પાંચ માતીરાનું એક સતી ! તમારો મારેલિતીનો સ્તેન્દ્રથી ઘનો ઉચો દેખું ! અમારામાં તો આવા ધૈર્યની સાબ્જેથી કોઈ ના જોય." થેલો રૂસ્તમ કરકરીઓ છેતી તેની સાથે અમારા સર અદેરામણ જંગવારીની ઠીકરી ગુલાં અદરાર્થ જીટી. અને સાથે રૂસ્તમ જટાં, સિનેમાનાટક જોવા જટાં, રૂસ્તમણ કરકરીઓ ગુલાંને દર અકવાડીએ એ પ્રેક્ષક આપતો ને આર લવલેતર લખતો; ને તેણી એ પ્રેક્ષક લેતી ને લવલેતરના જવાબમાં ચકરદા-ભમરદા જેવા અકસર ટાડી ટાગજોથી લખતી. પછી નયરવાનણ નાકકટુનો દુકતો લંદન જઈ દાકતર ચર્ચ આયો ને ગુલાંઆપને એ ચીચોરાવાળો આદમી ગમી ગયો, તે બીચારા રૂસ્તમને નાપાસ કરીઓ ને એ દાકટર જોરે બતીઓ

રથ. પન અમારી કામમાં ગુસ્સાની જાડીથી આપણ નહો. આપ હશે પતીની મંદાઈ તમારા વાનીઆમાં તો એ મુદી કહેવાય કેમ ? ' નિરા-મેરેજ 'ની સમે દાઓય ને એકલામટા પાંચ માનીરાઓ કરે તેજીને મરી કહેઓય ! તમે દિલ્લીની જાગરા ઇન્કન્સીરતન હોઓ ને. "

મેં હર્ષ જવાબ દીધો નહો. થોડી વાર એમણે તિરસ્કારથી રંગમુખિ સામે જોયા હવું. પછી શ્રીકૃષ્ણે રંગમુખિ પર પ્રવેશ કરીયા. રાધા તથા અન્ય યોધીઓએ આવીને રાસ એકલા માંડ્યો. ધેરનનજી બોલી ઊઠ્યા. " આપ આમીને ઝેરબેર ચરિયુંય કે મું ? "

" કેમ ? "

" જોટો નહો બિચારો. બુદ્ધિમંત્ર થઈ ગીઓય ? "

" બરે ! એ તો શ્રીકૃષ્ણ. "

" હોસે. પન તે બુદ્ધિ કાપ બનિયોય ? "

" એમના શરીરનો ગમ એવો જ દનો. "

" બિચારો તકુન અગતી દેલ જોવો સામેય, નહો વાર ? "

" અગતી ! બદસુગન ? અરે એ તો ખૂબસુરતીનો અવતાર ગણાય છે. "

" આપ ખૂબસુરતીનો અવતાર ? કુંગી બિચારાને બનાવેય હાંય ? એને જોધને તો હલેજીથી ટાઈટ થઈ જાયય. પન આટલાં બદાં બેરામાં એકલો માનીરો કરેય મું ? "

" આ બધી યોધીઓ છે. ને એની જોડે શ્રીકૃષ્ણ રાસ રમે છે. "

" રાસની યોધી તો મેં સાંજરીની નહી. "

" રાસ એટલે નાચ—ડન્સ. "

" આપ એવન એકલા ડન્સ કરવાનાય આટલાં બદાં બેરાં જોડે ? "

" હા. "

" બરે બરે નહો દોય એટલે ફીકર નહો. નહો ટો થેરે જતાં વારને જોડુ દાગમ ઊઠાવે કેમ ફીકરી ! કું ટો બરાબર જાનેયને, કું આડું કરે ટો 'ટારી થેગવાલી ટારા કેવા દાગ કરે ટે ? પન એવન તો પતેલા નહો હોસે. એવનને પોતાની મુજાજેવી ફીકરી કોન આપે ? "

" અરે ! એને તો સોળ દાગર ઊઠો છે ! "

[૧૩]

ચંદ્રવદન મહેતા

[જન્મ : ઈ. સ. ૧૯૦૧]

[શ્રી. ચંદ્રવદન શ્રીમનભાઈ મહેતા, મુસ્લિમ ધર્મી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી અભિયાન વિષયે ઇ. ૧૯૨૪માં બી. એ. થયા. હોટેલન્ટરવનમાં જ કુટુંબ નહીં અને ડાકના કાલે તરીકે એમણે મુન્દર આશા આપી હતી. એ હવે પ્રતિના અભિનેતા છે તે જંગમભિની રચના ને તે પર બળવવાની ચોક્કસ નાટ્યકૃતિના આયોજનનું હવે પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવે છે. કેટલાકે પ્રસિદ્ધ નાટ્યપ્રયોગોમાં એમણે સરકારી પ્રભને એમના અભિનયની કલાનો પરિચય સારી રીતે અને વારંવાર કરાવ્યો છે.

શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાએ આપણા સાહિત્યનાં અંગેમાંથી કાવ્ય, નાટક નાટિકા, નવલિકા અને કલાકને ખસડ કરી પોતાના પ્રિય વિષયો બનાવ્યા છે. આપણા નવીન કવિઓમાં અમેસર કવિ અને નાટ્યકારોમાં અમેસર નાટ્યકાર તરીકે એ ગુજરાતી સાહિત્યસંસિકાની આવડમમાં મુખ્યસિદ્ધ છે.

‘નૃસીમ્હન’ એ પત્રોદ્ધારા ધણેવંતી નવલિકાઓની એક મુન્દર શૈલી છે. એક દેશભક્ત નવયુવક એક કેવલ યુવતી નૃસીમ્હનનો કેમ પ્રેમપાત્ર બને ■ ને તે તેની કેમ સદ્ધર્મશાસિની થાય છે તે નવલિકાકારે વાસ્તવિકતા ને કલાની સરસતાથી આગ્રેષ્યુ છે. હૃદય અને ભુદિના હવે ગુણોના સામ્યથી આંતરરાષ્ટ્રીય લાગણી યાજ્ય છે કે કેમ તથા આપણા દેશ વિશે સરકારી પાશ્ચાત્યો કેવો પ્રેમભર્યો પૂજ્યભાવ રાખે છે તે વિશે પણ નવલિકામાંથી પુષ્કળ નમૂના મળશે.]

નવલોક

[કેસાક પવો : પદ્ય ૧ લો]

વા.

રા. રા.

મારો આ કામળ પાંચી નમે પદ્યા અમળ્યા નહ મને ક્યો એમ
હું માનું છું. પરેપર, મનુષ્યનું નરીય પાંચા નમે દેહાવ મેંહું દેહા એ
એ વાન દેહી સાચી છે એ મારા આ કિરમા પરપો તમને જરૂર મમ-
જાશે. મુંગધથી મારે એકાએક નિષ્કાચાનું મયું એટલે મુંગધથી તમને
કામળમાં હું અધું વિગતથી જળ્યાતી શક્યો નહતો. અને એ બિનાવ્યતે લીં
મારાથી તમને એ દિવસ મુંગધ છોડી મળ્યા પણ શવાયું નહીં; પરંતુ અતી
સ્તીમરમાં તો સમય ફાડાડવાનો એટલે જરા વિસ્તારથી લખી શકીશ ખરો.

મારો સ્વભાવ તો નમે જળો છે. કાંતો હું માન્યોને શોધતો જઈ
છું કે માણસો મને શોધનાં આવે છે; ગમે તેમ પણ જેનેજેને હું મળું છું
તેની સાથે સારી ઓળખાણ પડનાં મને વાર નથી લાગતી, અને એમ
માફ મિત્રમંડળ વિશાળ ને વિશાળ થતું જ જાય છે. મારા મળા પત્રમાં જ
મેં તમને જે જર્મન બાઈ વિષે લખ્યું હતું એ જ બાઈ અત્યારે મારી
સાથે સ્તીમર પર છે, અને એની જ દૃપાયત્રી હું આ પ્રવાસે જઈ શક્યો
છું. છેલ્લા બેત્રણ મહિનાથી હું એને ગુજરાતી બોલાવતો, અને ત્યારે મેં
જાણ્યું હતું કે એ તો જર્મનીમાં સંસ્કૃતની શિક્ષિકા છે અને હિંદુસ્તાન દૂકે
સમય માટે ફરવા આવી હતી. એણે મુંગધમાં સ્તીને ગુજરાતીનો તેમ
ખીજી લાપાઓનો પણ બનતો અભ્યાસ કર્યો હતો. મારે ને એને તો દૂકે
સુદતમાં કંઈ એવી જ માયા બંધાર્થ ગઈ કે એણે મને માફ વાચન વધારવા
અત્યંત મદદ કરી, અને ફક્ત ત્રણ મહિનાના સહચારના પરિણામે મને
પોતાની સાથે જર્મની લઈ જવાને પણ તૈયાર થઈ. એક દિવસ ચડા પીતાં
એણે મને સપ્ટેમ્બર મહિનામાં ભરાનાર પ્રેસ કૉંગ્રેસ વિષે વાત કરી, અને
એ પણ ત્યાં જનાર છે તો મને પણ સાથે લઈ જવાની એણે ઇચ્છા બતાવી.

જાની પ્રેસ કૌશલમાં તે હું ક્યા દિશાએ જઈ શકું એ વિશે મારી અશક્તિ-
તે મને વિચાર તો આપ્યો, પણ એણે મારી મુશ્કેલીએ; મહેજમાં જીંદગી
ખી. એનો મગો સાર્થ વિદ્વેષ જર્મનીના એક પ્રખ્યાત દૈનિકનો તંત્રી છે
તે એનોદારા અને એ કૌશલમાં હાજર થવા માટે જનતી મદદ અપાવવા
તે આપ્યું. અને હું પણ એનો અન્યન ઉદારતાથી અને માયાભાવથી
આકર્ષિત અને દુનીયાની પ્રેસ કૌશલમાં હાજર રહેવાનો અવકાશ લાભ
પાવના વિચારે જરા તૈયાર થયો.

૧૪ મી સપ્ટેમ્બર જીનોવામાં એ કૌશલ જરાયે. ત્યાંના કુન્નરપુલમાં
રા જેવું કોઈ તો ક્યાંય કચ્છાઈ મરે, એ હું જાણતો હતો. અને વળી
તે કોણે કૌશલમાં કે આજુ ભણતર દરમિયાનમાં કોઈ વર્ગે પણ પહેલા
તે આવવાની ધાઃ આપણે નયો મારી કે નયી વિદ્યાભૂષણના આંદોલના
મળ્યા, કે કઈક આપણે રાખીએ; અને વળી આપણે જાણેલા તે કમ-
ગમ હાજા દિ-દમા, એટલે આપણે માટે જઈ જ દરવાજા ખંધ, જ્યાં
મય આવે જોઈ વર્તી લેઈશ, એવી આશામાં અત્યારે નો પ્રેમ કૌશલમાં
મારાને છાજે એવા દોગે હરી લપડ્યો છુ. તમારા જવાબના આ વાંચના-
યાં દોહાં મગ્યા જેવા લિયા થઈ જશે. અને એકમેકના મામું દગર-
દર જેવા દરમ્યાં, અને માગ પ્રત્યેની તમારા મવંની મમતાને કામને
મારી છાતી વેનવેન કૌશલે પણ ખરી અને મારી સાથે હવે નો સંમત
પુ થયો હદાય કે માનવીનું નસીબ, ખરે જ, પાદ્યા તથા જ દોષ છે.

ત્યારે અમે લપડ્યા લપડ્યા અમાઉ તૈયારી કરવામાં પિસા મુંબઈ
દેગરાઈની અટપટ મારે નસીબે મારે સાથે ન હોતી એટલે મારે તો કપડાં
મને એવો બધો મામલો, મગમ, સુતરાઈ, રેશમી; મવારનાં, માંદગા, જમ-
નાનાં; આપણામા મુશ્કેલી કે અપોદિયુ તેમ એક ચકલીપીછીએ કાટ-તેમ
જ જનનનતની ટેપી જૂટ, ટાઈ, મેડે જાએ ગુજરાતી ચોપડીઓનો દમઃ
ગીતા દિગાંતી, મન-વૈચર્ય આગવિલાસ, જવાબન, સરનામાદિવનું
ધામનર, કપીરવાળી અપ્યા, એક કાબોદાન, કાશ કાલેજકરના લેખો,
ને બીજા 'નવજીવન' પ્રકાશનના કેટલાક નાના પુસ્તકો; 'સુમધન' ને

‘કુમાર’ની બધી કાર્પલ વગેરે, બેચારેક સંસ્કૃતનાં થોથાં, બાકીની થોડીક અંગ્રેજી; એક કેમેરા, એક દૂરબીન, કેટલાંક સુખડનાં રમડાં વગેરે ને દેશી કપડાં વગેરે ઘણો નાનો પરચૂરણ કચરો: એ પાછળ જ ઘણો સમય ગયો. અને વળી ‘પરદેશ’ જવાનું એટલે ચાર મોટાઓની ઠાવકે મોડે સવાર પંણુ લેવી પડી.

આન્ડીની-પેલાં જર્મન બાઇની-એને હું આન્ડી કહું છું; કાકી-એની-ભિમ્મર-એ જાણવાને તમે કદાચ ક્યારનાં ચે ઉત્કંઠિત થઈ ગયાં હશે-લગભગ ૪૦ એક વર્ષની છે, છતાં હજી ત્રીસીમાં ન હોય એમ લાગે છે. માફ પહેલા વર્ગનું કેબિન છે, અને સ્ટીમર પર બુજરાતીઓમાં તો ખાસ નથી જણાતા. બાકી બધા લાગે છે તો કીક, પણ એ તો વખત જતાં અબર પડશે.

સુખદ છોડતાં તો માતાની કૂખથી અળગા થતા ન હોઇએ એવું લાગે છે. જ્યાં સુધી દેખાયા કરી ત્યાંસુધી સુખદની પાલવા પરની ઈમારતો જોયા કરી, છેલ્લી દીવાદાંડી પણ જોઈ, અને છેવટે તો દૂરબીન વડે અશ્રુભીની આંખે જે કંઈ ઝાંખું જણાયું તે જોયા કર્યું. મનપિંજરથી કંઈકંઈ કલ્પનાઓ હવામાં ઊરાડ્યા કરી. ઉપર આલ, નીચે પાણી; કેવા રંગનું કહું? પાણી, અમર્યાદ પાણી અને એનાં આ આલમાં ઊડતાં પક્ષીઓના પડછાયા, પેલાં ઘોળાં ઊડતાં પંખીઓ, ક્યાં રહેતાં હશે, કેમ ઊડતાં હશે, એના અનેક વિચારો આવે છે. આમ અચાનક જવાનું થવાથી જે રતેલીઓને નથી મળી શક્યો એમના વિચારો, એમની એક પછી એક જાગિ નજર સામે આવતી જાય છે. એની હારમાળા પણ નથી રચાતી. ટોળે મળી બધી નજર સામે ઊભરાય છે. તમારી ત્રગડી સાંભરે છે; પાછું બાલાર્ડ પીઅર સાંભરે છે, લોકોનું ટોળું, કૂલદાર, લાયલલામણાં, ઊડતી નાનીમોટી રમાલવાવડીઓ, અને એ બધામાં નજર સામે ચમકતી હેતાળ આંસુભરો કાક આંખો; અને મેઘ-ધનુષ્યના સાત રંગ જેવી મારી સાત-

વળી લાગણીવશ કહેશે. પણ લાગણીવશ થઈને અહીંથી આ લખાણ અધુરું રાખી સ્ટીમર બહાર નજર કરે છું તો આ સુંદર ઉત્તરથી દક્ષિણમાં

કરીએ. અને સારા સમુદયમાંથી જેમારે મનમાં મહેનત રહી પાંચે પાંચી, તે સિવાય વધારે ફેરફાર ખતમ ન થયેલો નથી. અને મુલકદારીનાં પાંચે પાંચે વિષે તે મેં નવિ જાણવા નહીં હતું એ એટલે વર્તમાનમાં મેં નહીં જાણેલું. પણ એક જાણવાલાયક કિસ્સો મને કાંઈ જાણે અને બાકીનાં મને નોંધવાનીય. સ્ટીમર પર પણ મને એટલા મારે કેવાઈક કાર્કિમ જોવાય છે એ મેં જુઓ. મને કાંઈ દેશની દેશની સરસામરમી નહીં અને એને મારે એક જ નીમી દેશમાં કાલવામાં આવ્યાં હતાં. એમાં પ્રથમ તેમ જ બાગ ન હોતો લેવાનો; કારણ કે આપણે તે જો કંઈ લેવ કરીએ તે બરાબર કરીએ, અને અહીં કંઈ પૂરતા સામન મળે નહિ, એટલે માંડી પાછાં જવું. પણ છેલ્લી થીએ આન્ડીને એક મર્ચ આવી, અને એણે એક રસ્તો બનાવ્યો એટલે તે તમારે મર્ચ ગયો. કાંઈ તે સ્ટીમરના કામ કરનારા પાસે જ પોપાક માગી લાવેલા અને એ કામમાં તે આ અંગ્રેજ એટલે વળા પોટાઓ બહુ જાણના તે ખજાનો કે કંપન કે બટલર વગેરે બની આવેલા, પણ તે નાન્સીનો કાઢ જુદો જ હતો. નાન્સી એ એક કેન્સ બાળા છે, હિંદુસ્તાનથી ક્રાન્સ આવે છે. અમારે એની સાથે કીક જોળખાણુ થઈ છે. એને વિષે વધારે પછી લખીશ. આન્ડી પાસે હિંદુસ્તાનથી ખરીદેલા બેવજુ મારવાડી પોપાક હતા. એ ત્યાં જર્મનીમાં કાંઈને એટ આપનાર હતા. તે એણે નાન્સીને પહેરવા આપ્યા. મારવાડી વાધરા, અને જરીમરતની ચોળી કે કમખો, તે ઝીણી રેશમી માટી, ઉપર સોનેરી ડોર, એકાદ બે મોતીની કંઠી, કાનમાં એરિંગ. તે નાન્સી તે એવી લાગે ! કપાળે ચાંદીનો ન હતો, તે આન્ડીનું પણ બેઝનું તો, તે લાલ ઝીણો કાગળ લાવી, ગોળ કાપી એવો તો ચોડ્યો કે નાન્સીનો બધો દેખાવ જ ફરી ગયો. અને મેં જરા હમકામક ચાલતાં શીખવ્યું. એટલે નાન્સીમાર્થ તો નરી ગણે શુદ્ધ મારવાડણુ જ !

મેં મારી સાથે ત્રણ બંગાળી ધોતીઆં અને ત્રણ લાંબા સફેદ કોટ, હું જેવા મુંબઈમાં પહેરતો તેવા જ, અને એક લાલ કાયસ્થઈ પાંચડી લીધાં હતાં. કાંઈ વખતે હિન્દી પોપાકની જરૂર પડે એમ ધારી રાખ્યા હતા. હા,

તમે તો દમરો, પાપડી, ત્યાં તો કદી પહેરન નહિ પણ આ આજુ તો
કાચ એનું વધારે વજન પડે, અને વજન કરતાં ચે નવીનતા એટલે પાપડી
પેડી, અને ધાનિયું તો એનું ગ્રીષ્મીની વાલિયામ્મર પાટલી પાડીને
પેડે. અને ખીન રમતી દિનાગના ધરીબંધ ધોનોઆનો એથ બનાવી
વોડાઓ, દાઢમાં નાની લાકરી રાખી અને અને ત્યાં ખંડમાં મિથાબ્બા.

હિનામ પેડેનું નાન્સીને ને બીજુ મને. તમે તો અગ્નયમ થશો,
નન્સીને તો મળે, પણ મને કમી અને નાદરતા માટે. પાછળથી જાણ્યું
હતું કે જાજ માટેને મને રામ મુરખીઆન પાડેલો, અને આ પોપાકમાં
એમને અજબ ચાતુર્ય જણાયેલું; એટલે બીજુ હિનામ મને આપેલું. એ
એટ રાત્રે બોજનવખને જ થયેલો.

પણ એથી પણ મુસાફરોની મારા પર આંખ ફરી ગઈ હતી. કેટલાક
તે હિંદીથી ચે બળતા દરે. અથવા તો આપણે હિંદુઓ એમ જ મારી
બેઠાએ છીએ. મને તો જેની સાથે ગાદ દોસ્તી બધાવા માંડી તે તો નાન્સી.
એ મને બધાં કરતાં સૌથી વધારે માનની લાગણીથી જુએ છે. મને એના
વર્તનમાં કુલીનતા તરવરતી જણાય છે. એની માથે મેં થોડુંથોડું ફ્રેન્ચ
શીખવા માંડ્યું છે, એટલે હું હવે ફ્રેન્ચમાં જ વાંકચે રાખું છું. આજ
મજુરાર કલાકમાં તો એટલું બધું હિંદુસ્તાન વિષે પૂછે છે, એવાએવા સવાલ,
કે ધરૂવાર મને માગ અગ્નય પર દયા આવે છે.

આજ એ મને નથી મળો. સાંઝે ફક્ત તૂળક પર જ મળશે. આજે
એ આખો દિવસ આગમ લેવાની છે. પણ ગર્ભ કાલે તો એણે મને કઈકઈ
પૂછ્યું. ચન્દ્રગ્રહ, અગ્રોક, વૈદિક દેવ, ખાદ્ય ધર્મ, મંદરૂતિથી મંદરૂતિ પર
જૂદા, એક મુગ પગથી બીજા પર કુદકા. જેજે ઈનિદાસ જાણું એટલો
હટું. હટું એમાં ચે મનબદ ચોક્કસ ક્ષમ નહો. પૂરી તવારીખ નહો. અને
વળી એમાં મારું જ્ઞાનઝડોળ કેટલું ૨ વળી વિશ્વવિદ્યાલયોનો પાઠ્યક્રમ પૂછે,
તો એમાં ચે કમજખની એ પૂછે એ ઈનિદાસના કોઈ અભ્યાસને ક્યાં ચે
સ્થાન ન જાણના વળી એ મૂંચવી નાંખે. મારાં એકાં ખાતા જાનને જમન
કરનાર આ બાગાની ઉત્કંઠા હું ચીરીને વથાર્ય સનોતી સહું ! મેમ કોઈએ-

માં જનારો પોતાના દેશના જનકામનાં કામનાં પણ મુજબ
 ભલેસો, મજાસો, એક પરદેશી બાળાની પરચુરમથી મારી પ્રતાપ
 સર્વ પ્રતાપભાવનાઓ વિષેની ઉત્કંઠાના કિમિત ઉત્તર થી ગીર
 "કુમાર" મારી ગીર લક્ષ્મીનાથનું ચિત્ર જનાવ્યું. અને એણે તો
 એમાં એમાં સાથે સરખાવવા માંડ્યું. નેપોલીયન તો મોટે ભાગે
 એ તો ફ્રેન્ચમાં શશાં કરી જડપત્રે જોણી મર્મ હતી. પ્રતાપ
 પૃથ્વીરાજ જેવા પોદાઓ હિંદમાં હોય તો પરણું છું તો એવા કામ
 હું તો ન સમજતો એનું ફ્રેન્ચ. પણ આન્ડીએ અંગ્રેજીમાં સમજાવ્યું.
 સાંભળી હું તો આવો જ મર્મ મળ્યો હતો. એ સાંભળી મેં એક નિ
 પણ નાંખ્યો હતો.

[ચાર દિવસ પછી]

આ કાગળ પોટ સમઢથી પોસ્ટ કરવાનો હતો, પણ રહી ગયો.
 હવે જરા સાહેબ બનવા માંડ્યા કેની, એટલે આ બૂલવાનું શીખ્યાં.
 તો ધિવિસીથી જ પોસ્ટ કરવો પડ્યો. આજે આખી રાત આ
 લખીશ. ખીલુ દંધ ખાસ કામ નથી, અને મગજ એટલું હળવું થાગે
 કે આ કાગળ એકાએક લખ્યા જ છે. સાંજે નાન્સી જોડે ખૂબ જ
 કરી. આન્ડીએ એને હતું હશે કે મેં કવિતાઓ પણ રચી છે, એટલે
 તો મારો પીછો જ ન જ મૂકે. એને 'અધી સાંભળતી'તી, લેવી
 સમજતી હતી. કેવળ જ્ઞાન મારેની એની થેલછા ઉપરાંત આવી રસિકતા
 એના હૃદયમાં ભરી હશે એ જાણી મને વધારે અનવખી થયું. અનવખી
 સાથે અનકાનેક વિચારો ધૂમવા લાગ્યા. ક્યાં આપણા પડિતો, ક્યાં આપણ
 વિદ્યાર્થીઓનો ઉત્સાહ, ક્યાં આપણી અરસિક શિક્ષણપ્રણાલિકાઓ
 ક્યાં હું-કાણું હું, ક્યાં મારી આનંદ ખાતર નવરાશે આમતેમ જોડે
 નિર્જીવ કવિતાઓ ! ક્યાં આ બાળાની જ્ઞાનલક્ષિ ?

ફ્રાન્સની છોકરીઓ વિષે કેટકેટલું સાંભળ્યું હતું. એમની અધોગતિ
 વિષે તો ઘણું જ સાંભળ્યું હતું. પણ નાન્સી જેવી વિરલ બાળકીઓ પણ
 ક્યાં જન્મે છે એ જાણી આનંદ થયો. નાન્સીજેવાં નિર્દોષ બાળકીઓ

ધનાં દેવ તો પાડી કેન્દ્ર જેનું મુંદક અને મુંદક મમ્દક અને વિપત્તિ,
મદિય પત્ત પાડે જ કેમ ?

પત્ત નાન્નીએ તો મમત જ કીધો. મારે મારી કે કે દુનિઓ વાંચરી
પરી એમાં આન્દીને સાત થઈ. હું વાંચુ ને એ મમતાવે. નાન્ની ચાંદુ-
પત્ત મમતે ને રહે. વળી વચ્ચેવચ્ચે હું એ કેન્દ્ર બાકતો જાઉં ને આન્દીને
દાય લપેટી બેસનાર નાન્ની વળી ખડખડાટ દસે વળી નાન્ની દર્ધ પ્રજો
જા પૂળી જાય ને હું ચથાસદિ ઉત્તર આપતો જાઉં. આખી માંત્ર, તે
જાની દયાં ચાલી મર્ધ એનું જ્ઞાન જ ન રહ્યું. અને હું એ નાન્ની પાસે
દર્ધ જોઈ નથી કીધો. ચિદર દ્યુગોની દવિતા વિશે એની પાસેથી જ
એ તો પડેલાં માંત્રજ્યું. અને એ દવિતુદવની સાચી જોગખ પત્ત નાન્નીએ
જ કરાવી. ધણી એ વાર એ દ્યુગોના દાવ્યો વાંચી સમજાવે છે, ને મને
નર્ધ આંદોસનોતો અનુભવ કરાવે છે. ક્રાન્સ ! આપણે ત્યાં દાસિદાસ ને
જનજીન ને બાળ ને આપ ને દર્ધ ને..... દાસોર ને દર્ધજાથ ને બંદિમ
ને વિદ્યામાગર ને.....પત્ત ક્રાન્સ ' તારી રત્નાવલિ પત્ત દર્ધ જોર જ છે,
તારા સાદિન્યમર્ધકો નો તારા બાગવિધાતા નિવડ્યા છે. દુમા, ને દ્યુગો,
ને દેસાઈન, ને મીરોનો ને રૂમા, ને સલી પ્રધોમ, ને રોમેરોલા, ને
આંતોસ, ને

દિદના સાદિન્યમર્ધકો દિદના બાગવિધાતા ક્યારે થશે ?

જસ ત્યારે. ત્રોજો પત્ત તો ત્યારે લખાવ ત્યારે. આ તો કાલે અમે
કંદાલી પદોંચવાના. આ સામે દૂરદૂર ક્ષિનિજમાં જાણનાં મીસ અને કંદાલીની
જન્ય મંદુનિઓ ચૂસીચૂસી માનજર બનેલા આ જનમખ સમુદ્રને દેવે જોલા
ખાના, આન્દી, નાન્ની અને દુ, વળે તૂલકને આ નાંકેથી પેમે નાંકે એમ
મુંદકમુંદક—આ જોવે દેખાતા આકાશ જેવાં મુંદકાં—આંટા મારનાં; કે
કો એ જન્ય મંદુનિની વાતો કરતાં, શુદ્ધાસિસ, ધંરિસ, દેવન, અલેક-
કાન્દર, કિલએપેટ્ટા, જુદમ, સીઝર, કમકર્ધ અદ્ધાતુની ચારિત્રોનાં
દેવંગમ ચિત્રો આલેખતા, નીચે દરિયામા જલજલ કરતાં મોર્ધ જેનાં કે
આસપાસમાં જાણી દોલવાની કાઈ આદર સેવિકાસમી દિવાદાંડીની

અલપઝલપ રોશની જોતાં, માનવહૃદયમાં ઊલ્લસાતા તરંગશુદ્ધિ, આ નીચે ઉદ્ધિજલમાં ડૂબકીઓ ખાતાં મિનમંડળો માફક હૈયામાં જ સમાવી આ લાંબી દરિઆઈ સફરને અંગે સહેજસાજ જણાતા શ્રમને ઇંટાલીના અનેક કીર્તિસ્થંભ જોવાના ઉત્સાહથી સંહારી આ અહીં પથરાયલી અનહદ શાંતિમાં તલલીન થઈ, ભવિષ્યમાં અનેક સુંદર સ્વપ્નાં રચવાની આશામાં આજની છેલ્લી રાત્રિ પ્રભુને પ્રાર્થો વારંવાર એ જગનિયંતાનો ઉપકાર માની, વીતાવશું.

લિ. _____

* * *

[પત્ર ૩ જે]

તા. _____

રા. રા. _____

પરખીડીઆ પરની કાળી લીટીઓ જોઈને તમને ટ્રાસ્ટો જ પડ્યો હશે. ખરેખર, મારા જીવનમાં જેજે ખતાવ ખનતા જાય છે, એ હું જાતે જ એ કેમ બને છે તે સમજી શકતો નથી. અત્યંત શોઢભર હૈયે વહી રહીને આ કાગળ લખું છું. અહીંની અશાંતિ છોડી એક નિર્જન સ્થળે બેસીને શાંત ચિત્તે આ લખવા બેઠો છું ખરો, પણ એટલી બધી વિચારપરંપરાઓ મગજને ગૂંચવે છે કે કેમે ફરી મનની વ્યગ્રતા સમતી નથી. હું શા માટે અહીં આવ્યો ! ભાવિ હજી મને ક્યાં ધકેલશે ! વગેરે વિવિધ દશાઓ કલ્પનામાં સર્જાય છે, અને એવી સ્થિતિમાં તમને સંભારી આ લખવામાં કંઈક આત્માસન શોધું છું. લોએનમાં ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે કૉગ્રેસ મળી. હું ૧૬ મી અને ૧૭ મી બે દિવસ હાજર રહી શક્યો. ત્રીજે દિવસે મારે એકાએક જવું પડ્યું.

ગ્રિપ્પિસીથી હવે બર્લિન કેમ પહોંચ્યાં, ઇંટાલીનાં સુંદર દૃશ્યો જોઈને હું કેટલો પ્રસન્ન થયો, એ વિશે લખવા માટે મન જરાયે સ્વસ્થ નથી; કારણ આજે આન્ડી નથી. તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરે સાંજે એ આ.

ફરીયા છોડી દેવલોક પામી છે. બર્થોન આવ્યા પછી મને તો એના બાઈ સાથે થઈ દોસ્તી થઈ ગઈ હતી, અને એને મને લોકોનામાં કૌંસમાં જવાને બધી સગવડ કરી આપી હતી, પણ બીજે દિવસે રાત્રે જ તાર આવ્યો અને હું કૌંસ પડતી મુઠી બર્થોન આવ્યો. આન્ડીની તબિયત અહીં આવ્યા પછી જરા થે નરમનરમ ચાલતી ન હોતી, પણ અમે કૌંસમાં જવાને કિપાયા તેના ચાર દિવસ અગાઉ એને તાર આવવો શરૂ થયેલો ને તે જુઓનીઆ નિકળ્યો, અને એમાં જ એ ઝડપાઈ ગઈ. એને તારમાં મૂકીને જવાને માફ મન તો માનતું જ નહોતું, પણ આન્ડીએ મમત લઈ ખાત્ર આપી હતી અને મોહલાવ્યો, અને હું ગયો. અને એ દિવસ પછી તાર મળ્યો અને પાછો ફર્યો. બર્થોન આવી મેં તરત જ એના જાઈને નિકળી આવવા તાર ફર્યો, પણ એને આવવા મોકું થયું, અને એ દરમિયાનમાં તો આન્ડી દેહ ત્યાગી ગઈ હતી. એ રિથિતમાં મારી મલમલજીનો પાર ન હતો. ત્યાર પછી જે થોડો સમય મને મુશ્કેલીઓ પડી છે એનો નમને હું શ્રી ખ્યાલ આપી શકું. આન્ડી તો ગઈ. એની સ્નેહાળુ દૃષ્ટિ જતાં હું નવન એકલચાયો, હું કરવું એ વિચારમાં મૂકાયો. એની આપણી નજરે તો અલગક લાગે એટલી દોષતની યોગ્ય વ્યવસ્થા તો થઈ ગઈ, અને બધું રીતમરનું થઈ રહ્યું, પછી મારી રિથિતનું મને મપૂર્ણ જ્ઞાન થયું. આશીશાન દોરેલામાં દાકતરી જામનારો હું, મારે દૂકડો પાઉ ને ગ્રાસ, એ ગ્રાસ બીજાર પર પણ એક દિવસ કાઢવો પડ્યો આન્ડી ૧૦,૦૦૦ રૂપિયાનો એક એક મને આપવાનું હતું ગઈ હતી, એનું હિંદુસ્તાનમાં યોગ્ય સમારક મારી મુનસફી પ્રમાણે કરવાનું હતું પણ મારે મળવાખર્ચ તો પૂરો જ થઈ ગયેલો અને મારી વિમાનજી હું જ મમત. એનો જાઈ ત્યાં આવ્યો ત્યારે મેં એને મારી દાકતર કરી અને દાકતરનને માટે એ પ્રેમમયમાં જ રિપોર્ટ તરીકે કામ કરવા માગણી કરી.

આ કાગળમાં નન્મો વિષ કે કૌંસમાં પડેલે દિવસે સાંજે જુવાનીઆમાં મમલ હિંદુસ્તાનના આદર્શો ઉપર એક દૃષ્ટિ જાણતું મેં આપ્યું હતું એ વિષે લખવાનું મન થતું નથી નન્મો એ જણ દિવસ અમારી સાથે કંટાળીમાં ફરી દરો અને પછી એકલો ફોન્સ ચાલી ગઈ. ત્યાર

આદ એના પેલાનું કામગીરી સ્વાસ્થ્ય છે, અને પેલાને પણ આન્ડાઈ મને નિમંત્રિ છે, એ તે નાં જતાં જતાં નામે, પણ નેન્ટીને એ આન્ડાઈ દુઃખદ સમાચાર આપી દીધા છે, એ નામી જેને મેં સ્વપ્નમાં મને એ હું જતાં છું, અને આપણાં ને આપણાં આપણાં એટલે છું, એના પેલાને આપણાં આપણાં, નીનિમાં, ગારિગમાં, ગાનવામાં, ગાનિમાં, એનામાં, સ્વાર્થમાં, સામાનિક છપનથી માંડી એનિયાપિદ છપન ને પાર્થિક છપન સુધીમાં; કેટકેટલા ઉચ્ચનર અને ગચનર છે એ એ વિચારથી મમજાઓ, અને આદરેનું સ્વાર્થનું શિક્ષ કરના જતાં આપણું આપણું મનોભાવ અર્થીન દશાને અંજે ક્યાં જકડ આપી દારી અપ છે એ આપણી પણ વળગારી, અને હજી વિધિના પ્રગલ વેગ સામે એ આદરે નવું એનના ભાવિમાં મે આપ્યા જ કરશે, એવાં આદરાગચન પણ ક્યાં. એ આપણું જેનું મનું અને એની શી અસર થઈ એ ને આ સાથે આદરેલાં એકમે એકેછ અને કેન્ય છાપાની કાપડીમાંથી થાંચી લેન્ડ.

પણ એવાં ટાલણાં લખવા એસીશ, તે મારે હનિદાસ રહી જશે. આન્ડીના ભાઈની ચીટીઓ લઈ હું મારી પાસે ને કંઈ હતું તે વેચી, લોએનની ટીકીટ લઈ હું ત્યાં આવ્યો, ને કોએસના સેક્ટરી જેન્સ કપડાં આકિતને મળ્યા. એણે મારે માટે મારી કાગળી ખતાવી, અને તે જ દિવસે કોએસના ઉપપ્રમુખ ડા. રેટનલી લુઅર્ટ પાસે મને લઈ ગયો. તે રાત્રે ડા. લુઅર્ટ અધાને જમવા નોતર્યા હતા, અને મને પણ નિમંત્રણ પાઠવવામાં આવ્યું. ત્યાંના પેલેસ હોટેલમાં એ બોજન લેતી વખતે મારી ખુરશી ખીજા વિભાગમાં હતી. એમાં કેટલાક વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનો વેનિટિયલ બોજન લેવાના હતા. હું એ હજી તે 'શાકાહારી' જ રહ્યો છું, એટલે મારે માટે ખીજે વિભાગ હતો, અને ત્યાં એકલા વિદ્વાનો 'શાકાહારી' કહેવડાવવામાં જરાયે નાનપ માનતા ન હતા. બોજન દરમિયાન મારી જરાબર સામે એકેલી એક સુંદર છોકરી-હશે કદાચ ૧૮, ૧૯, ૨૦ વર્ષની-મારા સામું વારંવાર ધારીધારીને બેસા કરતી હતી, અને એના બેસા પરથી મને એ કદાચ ઓળખતી હોય એમ પણ મને લાગ્યું.

“બોમ્બે પૂરી થતાં જ કાંઈ ક્ષર્ષ એક નોકર મારી સાથે આવ્યો. હું કુપી અને મગવા માંડના. હું મગ્યો, અને મારી સાથે બેરોલી પેલી બેઠી પણ મારી પાછળપાછળ આવી. હું જુનું મારી સાથે દમનધૂનન મૂકી લાવું જ પેલી બાળાએ મારી આગળ આવવા માંડી. ” પાપા ! એ જ મુદ્દતએ એને વિષે જ હું કહેતી હતી. જરૂર ! તે દિવસે એમનું શાવણ અત્યંત રસિક અને વિદ્વાજનું હતું. ”

“એને દુકામાં મારી બુદ્ધીબળો જળાવી, અને એમ અને તેમ વહેતા પાણી દ્વિત દરવા માટે થોડા જવરયા થાવ એટલા માટે વિનંતિ પણ કરી. એ માંધાણ મુદ્દતએ અને એક નીકળુ નજરથી બગાવેર એક ક્ષર્ષ કાવકાર્થી એટલું જ હતું, “ તમે બાળથી મારા મહેમાન હો, અને અમે ઇંગ્લેન્ડ થઈ અમેરિકા જઈએ ત્યાં સુધી—એક એ તો દુઃસ્વસ્થ સુધી—ફરજે, ને ત્યાંથી દ્વિત જાએ. ”

ત્રેસ દાયકા વિષે એ સોડનો કાંઈકમ કઈ દિન પહેલાં મુંબઈમાં ‘સાંકરનમાન’ માં કે ‘કુંભર્ષમાચાર’ માં મેં વાંચ્યો હતો. ધણે ભાગે જુલાઈની સરખાતમાં, તે જોઈ લેજો. તથા દિવસની દૈનિકની બેઠક પછી જા અમેરિકન પત્રકારની ટાળી મુકાવના ક્ષણકલા રથજે ફરવાની છે, અને કેરા કાઠી ફરવાની છે, એ બધું વિચનવાર આપણાં ત્યાંનાં છાપામાં હતું. તમને યાદ હતો કદાચ. મારે એ પ્રમાણે હવે એમની સાથે ફરવાનું વહી થનાં, વળી એટલા મારા આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો, પણ જે ઉદાર અને માંધાણ આનંદની કૃપા વડે આજે આજે જે આનંદ બોગવી રહ્યો છું, એની ખાત તો સદાસર્વદા સાથે જ એ નિઃશંક છે.

મારી સર્વ જવરયા હું હુમમટના પુત્ર એડવિનને માથે આવી હતી, એટલે એ મારી બધી સમજડો પર ખાન રાખતો હતો. એ બોળાદિલના એડવિનની મંત્રો પણ પ્રજાએ થોડા સમયે મેજવી આપી. આજે અમે સામેન હોડી જનાર છીએ, અમારી આખી મંડળી ધણે રથજે તો સાથે જ રખાશે. આજે સવારે હું હજી જાગ્યો ન હતો એટલામાં એડવિને બારણું મોકી અને જાગાડ્યો. જગાડી માથે માગી અને એની સાથે આવેલી એની

જાણેનની મને જાણવાય કરતી. 'જુહીઅન' નામ મળેલું છે. મને એને માટે કંઈક વિચારે જાણી જાય. મને એ ને મારી મને જોઈને લેનાં બેઠેલી જાણા. એ જુહીઅન નિર્મ પૂર્વવત્ કૌશલ્ય દર્શાવેલા સાંભળ્યું હતું. એ જ ના જુહીઅન કાળે જાણેલું જોયું.

દેવે અમારે નિકળવાનો સમય રહે. એટલે આ કારણ અમારેથી જાણ્યું હતું. મારી કયો ગિતા કરેલો નહીં. પરમ કૃપાળુ પ્રભુની કૃપાએ જોડે આપણે માનવસજેકાં કર્યાં ન હતા. મારે જાણા કરી કાળનાં નથી, હજી મારા બાવિમાં મુંડું કાળ્યું હશે તે તો જાણી જાણે, પણ મને પેલી અંગ્રેજી કાવ્યની પ્રખ્યાત લીટી જાણેલોતે વાદ આંખે છે કે દરેક વાદજાને રૂપેરી કિનારે જોય છે ન.

સિ.

* * *

[પત્ર ૪ થા]

તા.

રા. રા.

આ પત્ર ખર્જોનની ટપાલમાં પડશે ત્યાં હું અને જુહીઅન એક અક્ષાયદી સ્ટીમલોચમાં અમારી આખી મંડળી સહિત તરનાં હમ્મયું, અને આ પત્ર લખ મેહલ ટ્રિપ્લિસી તરફ હોડતો હશે. ત્યાં અમે એ, જુહીઅન અને હું, લૌચના એક મુંદર કૃમિનમાં એકલાં કાથમાં કાથ ગૂંથી બેસી હોવર તરફ હોડતાં હમ્મયું, અથવા તો હું ને મુંદર જુહીઅન, હા હું, નિર્મળ જુહીઅન અને એડવિન ત્રણે આનંદભેર વાર્તાલાપ કરતાં હમ્મયું.

આ કારણ હું તમને ખર્જોનની એક મુંદર હોડેલમાં બેસી લખી રહ્યો છું. અહીં નિરાંત છે, શાંતિ છે, છતાં લોજેન હોડ્યા પછી આજ સુધીનો ઇતિહાસ એટલા ગ્રીણા, મુંદર, રમ્ય પ્રસંગોથી ભરપૂર છે કે એમાંથી કયું છોડી મારે શું લખવું, એની ગૂંચવણમાંથી જ કોમરી શરૂતો નથી. આજે અહીંની નિરાંત મળી ન હોત તો કદાચ આ પત્ર લખતે પણ નહીં.

જીવન અને હું અહીં એકલાં-દા, એકલાં, આજના દિવસ માટે
અહીં આજ્યાં છીએ, આજ સોગમે દિવસે આનંદોની કબર પર બેસાર બેસાર
આંસુ સારવા. સવારે એની શાંત સમાધિનાં દર્શન કરી આજ્યાં દતાં, અને
અંતે જીવન અને હું આજ્યાં બર્ણામાં મળી શક્યાં એટલાં સારામાં
સારાં હૃદયો દગલો લઈને પાછાં ગયાં દતાં અને આનંદોની કબર સમીપ
પરેશનાં તો એ હૃદયો મધમધાટ બૂલી ગયાં, અને આનંદોની સૌમ્ય,
શાંત, દસમુખી મૂર્તિ કબરમાંથી બેઠી ચતી જતાવા લાગી. હૃદયો એ
કાલે જોરાદતાં તો આંખમાંથી ખગખગ અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. સગી
જનેના અહીં પોદી હોય એવી લાગણી થઈ આવી, અને આપણે
મૃત્યુવાનું સાચું રહસ્ય તો ક્યારે સમજવાના દના, પણ કાણ જાણે કેમ,
આપણા જ મારા પગ ચાર વખત એની આસપાસ ફર્યા, સાષ્ટાંગ ફર્યા,
જુમિ જુમી અને હું કેટલો પોચા હૃદયનો છું એ તો તમે જાણો છો ને ?
રસો, ખૂબ જ રસો. અને દિગ્મુદ જની જીવન અને બધું જોવા કરે, અને
પછી તો એ પાણી રહે, ને હું રહું, ને એ મને બાગી પડી, કંઈક શાંત
પિય, અને મૂર્ખામૂર્ખાં પ્રાર્થના કરનાં ત્યાંથી અહીં એક પણ અક્ષર
જોવા વિના આજ્યાં છીએ.

અમારી મુસાફરીનો આજો ખ્યાલ પણ આપવા બનતો પ્રયાસ હું
કરીશ, પણ મુખ્યત્વે તો હું મારી અને જીવનની વાતોથી જ કામગી
કરીશ. મુસાફરીનાં વખતો તો તમને મને ત્યાંથી મળી રહેશે, પણ જે
આનંદ અને ઉત્સાહથી હું અને જીવન પ્રકૃતિના સુદર દરમિયાન નિદ્રાળીએ
છીએ એનો ખ્યાલ તમને આપવાનું અત્યવશ મન છતાં શી રીતે
બધાં સહીશ ?

સાંજેની શુભેચ્છા થઈ તા. ૨૦, ૨૧, ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે અમારું
કામગીરનીમ, આગવલ-૭, દિલ્હી, અને દિલ્હીનાં વગેરે રમણે રખડી
૨૩ માંએ પેન્સિ પેન્સિ પેન્સિ પેન્સિ અમારી મડળીનાં બે બાગ દયા. એક
મળ વડીલોનું, તે ત્યાં જ હતું, અને જીવનની આમગી પરિસની આસપાસ
રેવા નીકળ્યું. અને વળી જોઈને એક દેહાંચો જીવન અને

એડવિન, અમે ત્રણે નૅન્સીના આમંત્રણને માન આપી એને ગામ ગયાં. ત્યાંથી અમે પાછાં પૅરિસ આવી ૩૦ મીએ બુર્જોન આવ્યાં છીએ. એડવિન વડીલો સાથે ગયો છે. અમે કાલે ઊપડીશું. અને ગમે તેમ ઠરી ૨ છએ અમારું આખું મંડળ પાછું લંડનમાં એકઠું થઈ જશે. આ અમારો કાર્યક્રમ.

સ્વિટ્ઝરલૅન્ડના પ્રત્યેક સ્થળનું વર્ણન ક્યાં કરું ? ફ્રોટાચાફ તો અનેક પાડ્યા છે, તે જોળે, પણ ખેચાર ઈચના કેદખાનામાં કુદરત કદી કેદ થઈ શકે ખરી ? પ્રકૃતિદેવીનું શાંત અને સક્રિય શક્તિઓનું દૈવી મિલન જોઈ આંખ અને હૃયું બંને હરે છે. ત્યાં વાતાવરણમાં ચૈતન્ય છે, અને એ ચૈતન્ય સોંસરું હૈયામાં ઊતરી જાય છે. એવું બેનમૂત સ્થળ હિંદમાં નથી એમ નહીં, પણ આપણા લખપતિઓ ત્યાં એવે સ્થળે ધર્મશાળા કે મંદિર નહિ બંધાવતાં, ગંદાં અને ગીચ ગામોમાં જ બંધાવ્યા કરશે. એ લોકો ત્યારે કુદરતને જોતા થશે ત્યારે જ રમણીયતાની ખરી કિંમત અંકાશે.

પણ એવી આડકથાઓથી આ કાગળ નહીં ભરું. છુનોવા છોડ્યા પછીના અમારા પ્રવાસમાં સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ કે ઇટાલીની રમણીય ખીણોમાંથી, સુંદર અને આનંદદાયક અનેક દૃશ્યો જોતાં, કે શિરજટાઓ એકમેકમાં ગૂંથવી મંજુલ વાર્તાલાપ કરનાં, મુરેખ ઘટાવાળાં તરૂં નીચેથી જતાંઆવતાં, કે રોહસમાં ઊડનાં; કે કે લીલે પાટલે તડકે મૂકવવા મૂકેલી ચોખાની વડીઓ જેવી વનવીંટેલ સુંદર શ્વેતશૃંગી ટેકરીઓ ચઢતાંઊતરતાં; નંદન-વનસમા ફૂલઊભરાઉ લતામંડપોમાં એકાંતે બેસી વિચિંતિ લેતાં; કે ગહન ગરવી શીતળ ગિરિગન્ધરોમાંથી પસાર થતાં, મારી પડખે રહી, જાનના નિર્ભજ વહેતા ઝરામાંથી ગૌરવભરી ટશરો ઊરાડી મને વારંવાર એ મીઠાં વારિ પાનાર જુલીઅને જે આનંદ અને આશ્વાસન આપ્યાં છે, એ સંબંધી કંઈક વધારે વિગતથી કહાય લખીશ. શા માટે હું એ સંબંધી લખવા પ્રેરાઉ છું તે તો પ્રભુ જાણે, પરંતુ મારા અનદદ આનંદની અનુભવકથા આલેખતાં મારા દીલનો હોંસઊભરો કંઈક સમશે એવી આશામાં એ લખવાનો મારો ધર્મ સમજું છું.

જુલીઅન હિંદુ છે. ચોંકશો નહીં, ડૉ. છુબર્ટ સ્ટેન્ડીનની એ પુત્રી

જીવિતીઆન એક સાચી હિંદુભાષા જ છે. એને થયું માત્ર સંસ્કૃત આપડે છે. હિંદુ ધર્મનો ઘરો અભ્યાસ છે, વૈદિક માદિત્યની આછી રૂપરેખાનું જાન છે. અને એટલા માટે જ કેવલ એને હિંદુ ગણ્યો નથી, પરંતુ આટલા મહત્ત્વ પાડી દું જોઈ શક્યો છું. કે એણે આખી હિંદુ મરફતિ પચાવી છે, એટલું જ નહીં પણ એ આખી મરફતિ એણે પોતાને વચરતી બનાવી દીધી છે. એની દગલમાં અને મરફતમાં અને કુલીન મર્યાદા અને વિશિષ્ટ બાંધવ લગ્યા છે.

એનું વર્તન મંચી છે, એટલું જ નહીં પણ ધર્મમય છે. વારંવાર દેશધૂનન કરવાની પાઠાલ્ય રીતે એ રખેડે છે. દવે તો મારી પાસેથી નમસ્કારવિધિ શીખી અઈ છે, એટલે એનાથી જ ચલાવે છે. એ મંચૂરું 'સામાદારી' છે. એના નીનિના સિદ્ધિતા એના દેશના નીનિના સિદ્ધિતાથી તદન જુદા જ છે. એની આરિત્યભાવના તદન ઊંચી અને શુદ્ધ છે. એના આદર્શવાદ આપણા અર્દતવાદને ધણે અંગે મળતો છે. એના સૌન્દર્યમાં છતાં છે, અંગેઅંગમાં વિશુદ્ધિ અને ચેતન છે; એની મુખ પરની કાંતિ એના આરિત્યના નેજ સાથે મર્યાદા હરે છે, એટલે જ કાળેશ્વરે એ વધુ મુંદર લગ્યા છે. એના ગૌર વદન પર સૌન્દર્ય મીઠાસ છે. આ મારી સામે બેઠી એ પદ્મે કંઈ રાંચી રહી છે એના વાળનો અંગોડો આપણે ત્યાંના જોવો જ બેઠો નીંચો જણાય છે. લાગમા અર્દો જે 'દાવરદેશન'ના કીચા અંતોડા વળાય છે એવા નહીં. અને વળી એણે વેળી વિગે ચાચ્યુ દશે ને વેળી બાંધનાં શીખી છે એનો વેળી એટલે જળુઆન મુક્તાગનાં કૂત્ર અંતોડે મોસી મૂકે. આન્ડીની દગલ પડ્યાં એવા એ ઘોડાનું કૂત્ર લાલ આવી છે, ને જ અત્યારે મોસીને બેઠી છે પણ એના સૌન્દર્યના જ વખાણુ દર્શાવે નો તમે બીઠારો, ને અમર્યાદા કે ઈજિ જ સા માટે ન મોઢલી ન અર્દો કેમોગનો શો નોંટો પડ્યો છે? પણ એ ઈજિ જાગ્યે જ પડાવે છે. મારી માફક એનામાં જે કેટલીક ધૂન છે પગલા પહેલા ઈજિ પડાવવી જ નહીં, એમ એ માને છે. અને વળી ઈજિમાં તમે એને નહીં જ એગખી શકો. એના સૌન્દર્યની ખરી સુરખી, કેમેરા દર્દી નહીં ઝડપી શકે. અને વળી ઈજિ મોઢલું તો તમે

તો ક્યાં ને ક્યાં છાપી મારે. વારે ઘડીએ જિયેજિયે ઓમમાં વિહરી સ્વર્ગનાં
સુંદર સ્વપ્ના એકઠાં કરી લાવનારી એ લાવનારીલ, ચિંતનરીલ, છતાં
રમતિયાળ અને નિર્દોષ જીવીઅનને તમે એક પોસ્ટ ટાંકમાં દહી કેદ
નહોં કરી શકો.

જીનોવાથી નિકળ્યા પછી જીવીઅને ફક્ત મારી જ સાથે છૂટથી
વાર્તાલાપ કર્યો છે. ભરતખંડના અર્થ સંબંધી, એની સમૃદ્ધિ સંબંધી, એની
વિશાળ જ્ઞાનની શાખા-પ્રશાખા-સંબંધી, અનેક કથા આખ્યાયિકા સંબંધી,
એના ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી; યોગ, મોક્ષ, આત્મા; પરમપદ: કંઈક અભેદ
ભેદ જીકેલી પદેપદે નવી સૃષ્ટિમાં જન્મતાં જોઈએ છીએ. એનું વાચન
વિશાળ છે, પણ એથી જીકુ એનું ચિંતન છે. જાણે નૈન્સીનો વિરાટ
અવતાર. એડવિન અમારી વાતો સાંભળે છે, પણ એ સાંભળવા પૂરતો જ.
પણ એ તો સાંભળે ચે છે. ખીજ દેખાવખોર માફક છેતરતો નથી. એનું
મગજ થાકે ત્યાં સુધી સાંભળેમમઝે, નહોં તો મૂંગો રહે.

નૈન્સીને ગામ ફક્ત જીવીઅન, એડવિન ને હું એ ઉપરાંત યુવાન-
મંડળમાંનાં બેત્રણ એક દિવસ માટે જઈ આવ્યાં. પણ એ એક દિવસનો
મારો અભિમાનછતિહાસ અનેક મીઠાં અને મોંઘાં સ્મરણોથી ભરપૂર છે.
ને ભરપૂર રહેશે. બાળકજેવી નૈન્સી તો હજી જ્ઞાનકુંડમાં જરાજરા ચંચૂપાત
કરતી હતી, છતાં એની પૂજાભાવના અનેરી હતી. એને ત્યાં અમે ક્ષગભગ
સવારે નવ વાગે પહોંચ્યાં. પણ એણે તો આખું ગામ નોતરેલું. કંઈકંઈ
તૈયારીઓ કરી મૂકેલી. એડવિન અને જીવીઅનને ઓળખાવ્યાં, અને તરત
જ સહેજવારમાં બધાં ગાદમિત્રો ઘેર રહ્યાં. અંગ્રેજ સિવાય બધી પ્રજા
વધારે મળતાવડી હશે કદાચ!

બપોરે જન્મ્યા પછી નૈન્સીએ કાઠ જમાવ્યો. પ્રથમ વાતે તો એણે
એડવિન અને જીવીઅનનું એક અજ્ઞાન દૂર કર્યું, ને તે મારી કવિતા સંબંધી.
જીવીઅનની આંખમાં તો એ જાણીને ઝળઝળાણીઆં આવી ગયાં. એ વાન
એને ન દેવેલા માટે મને મીઠો કપકો પણ આપ્યો. સાંજે ટાળું જન્મ્યું.
બધાં ગામ બહારની એક નાની ટેકરી પર ગયાં. વળી ને દિવસે હતો

રેવરા. જે જાણે તે આવે. ત્યાં એક દિલ્લાનાં કંઈક ખંદિયેર છે. અને એ ખંદિયેરના રવામજા જૂઠ્ઠા પગથી ગંગાઆમણાં દરમે રેખાય છે. ત્યાં એવો! આ તમારા કવિરાજ પોતાની દરિના લક્ષકારના દના. લક્ષકારનો દનો કે માનો દનો તેનો પ્રજુ જાણે. પણ બધા ખ્યાન દર્શને ન મુખજનાં છતાં સાંભળનાં દનાં. નેન્સી જનને પ્રયામે એનું ફેન્સ કરનાં અને મમજાવનાં. જીવિતજ્ઞાન તે પગમખંડિયથી સાંભળે. માંજયે ને પ્રકુલ્લ ધાય. અને જે ફોર્મ પૂરે તેની આશજ આશઆર વખાણુ કરે. અમારા યુવાન-મંગળમાં એકીદાશે—પ્રેમના ખાં દની—ને અપેક્ષય લખવા જ માંડ્યું. અને બીજે દિવસે તો બધું છાપામા.

અને તે દિવસે બધાએ મારો તો ધાણુ જ કાઢ્યો. સન્ખ્યાની દિવ્ય રંગારસિ રચનાં, અને એક ફૂલબેલમાં નાખી બેઝ્યો. અને ન્યાં જુઓ ત્યાં ફૂલ જ ફૂલ—ફૂલના દગલામા દાટી દીધો મને. આ ફેન્સ લોકો ફૂલની પાછળ તો દર્ષ અજળ માડા છે. ફૂલનો વર્ણદ, ને ફૂલની ચાદર, ને ફૂલની લગમ. ફૂલ જ ફૂલ. નેન્સી તો માર્ક અભિમાન સાતમે આકારો જ ચદાવનાં. એ તો મને એમના વિદ્યાલયની આદિત્ય પરિવદનો પ્રમુખ નીમવા મટે કહેવા આવ્યો. નમે બધા આ વાગીને દસશે. અરે, મારી દયા થે ખાગો કદાચ. મારા અભિમાનને બર્થ પણ મજુરો કદાચ. પણ શું કઈ કે જે બન્યું તે લખુ છું. બાકી હું ક્યાં નથી જાણુનો ? હું પ્રમુખ ! પ્રમુખ ! મને પોતાને જ આ વિચાર પર પોતા પર દસ્યું આવે છે. હું પૂરો જીવાન પણ નહોં, નિશાળીઓ, તૂટખડોળીઓ, ઉપરછડેલો, અનેકાનેક રીતે ના-લાવક, તે વગી પ્રમુખ સાનો !

બધો સમારજ પનના અમે ધર જવા નિકળ્યાં. નેન્સી વહેલી નાહી. એ વહેલી જઈ બાજનપ્રગથ કરવા માગની હતી. હું ને જીવિતજ્ઞાન, ગામપાદરે બધું રોજું વિખેરાતા છેલ્લાં રહ્યા દજી સરીર પર ફૂલ તો લદાવતાં જ દનાં. ત્યાં પાસેનું એક નાનું જગ્યાય જોઈ ધર પટ્ટોંચવાનું અમે નક્કી કર્યું. એકવિન સાથે ન આવ્યો. અમે એ જગ્યાયની મુંદર કિનારી પર આઝાઆઝા પ્રકાશમા લોચી દરિયાળી ઉપર ચાલનાં દનાં. અને પછી ત્યાં

આનિયની ગોદડી ચૂંચી. કાશિવશ્વતી સેમરણીગદ, ને ડાન્ડે, નાંચી પાં
ચિટ્ટર છુગો પર ખૂંચે, ને આનિય કૂંચી, અને નાંચી મુદને કૂંચવ
તે અગમનિમમના બેદ, ઉપનિય ને છેવટે પાનનિય ગોગ, એમ અગ
ગવગવ પુરાણ ચાલ્યા જ ક્યું. જુલોચન ને ગુરુચરમે દેટલા ને સંસ્કૃ
શ્લોકનો અર્થ માગે, ને હું ગયાશકિત, ગયામનિ, ગયામુદિ સમજાવે
જાઉં, અન્ધારાં વોટજાવા માંડેલાં. અને અને વાનવેલાં છેક મોડાં થ
પણેઆં ત્યારે તો જ્યાં અમારી રાધ જોઈને જમવા વગર બેસી રહેલ
અને અમે જૂલાં પડ્યાં દમરું જાણી દેટલાકને ચિંતા પણ થવા માંડેલ
એડયિન ને જુલોચન અને મળનાં જ બેસી પડ્યાં, ને મેં માફ માગ
માંડી, પણ નૈન્સીએ તરત જ ક્યું, 'એ તો અમે જાણનાં જ હતાં,
અને પૂરાં વાતુડીઆં છે, ચાલો, જમવા માંડો હવે.'

તે બરાબર ચોવીસ કલાક ત્યાં રહી, નૈન્સીના આનિયની અને
મધુર સ્મૃતિઓ વડે અમારો સ્મરણભંડાર વધારે ઉજ્જવલ કરી, અને
શુભેચ્છાઓ લઈદઈ, અમે પાછાં ફર્યા. મારા જીવનમાં ક્રાન્સ જે ટ્રા
જવંત મૂર્તિને લીધે સ્મરણીય રહેશે તો તે નૈન્સી ને નૈન્સીના આનિય
ને લીધે જ.

આ કાગળ અતિ લાંબો થવાના ભયે હું ક્રાન્સનાં સ્થળવર્ણનોમાં
નહીં લિતરું. પણ એકમે તરી આવતી વાત લખ્યા વગર રહેવાતું નથી
આપણે ત્યાંનાં મંદિરો જેવાં અહીં પણ ઘણે સ્થળે નેપોલિયન અને જોન
એન્ડ આર્કનાં દહેરાં છે, અને એ એને માટે ગરીબ વર્ગની પૂજાભાવના
અજબ અને અચલ છે. મૈકાઓ થયાં ડગી નથી. અને મૈકાઓના મૈકાઓ
વહી જશે તો યે ડગશે નહીં, એવાં ઊંડાં એમની ભક્તિનાં મૂળ છે. અન્ય
પ્રજાઓ એ એ વીરવિભૂતિઓ માટે ગમે તેમ ચિતરે, કહે, પણ ક્રાન્સમાં
તો એ મૂર્તિઓનું સ્થાન અદ્વિતીય છે અને રહેશે. અનેક વીરપુત્રોની એ
પ્રેરણામૂર્તિઓ છે. ભરતખંડમાં એવી અનેક મૂર્તિઓ હોવા છતાં તે પ્રેરક-
મૂર્તિઓ ક્યારે થશે તે તો પ્રભુ જાણે !

અમે રહ મીએ એટલે ગઈ કાલે પુરિસથી નિકળી અહીં પહોંચ

જ્યાં છીએ હું ને ફક્ત જીવંતીજન. અને આજે આપો દિવસ આની
 મોટા કારના કારનામાં જ માળખો છે. અત્યારે શાંત મિત્રે આ પત્ર લખી
 રહો છું. કાલ અત્યારે વહેલાં અત્યારે મોટામાં નિકળી જનાર છીએ. જતા-
 જતાં ફરી એકવાર આનીની મયાધિનાં છેલ્લા ઈશન કરતાં જર્મિયું.
 અત્યારે નો ધાડું મોટું, ધર્મ મધુ છે. એટલે આ જંધ કરીશ. અને દવે
 લે લેન જરૂરે કાગળ લખીશ. હું કાઠીશ નહીં ત્યાં મુખી જીવંતીજન
 જોઈશો જરૂર નહીં, આ કાગળ લખુ છું એ એ જાણે છે એટલે મૂંગીમૂંગી
 એ પાછો વાંચ્યા જ કરે છે અને હું જાગીશ ત્યાં મુખી જાગશે. આજા-
 આજા કીકા પ્રકાશમાં એનો ગૌરવણી કાપા અને રતુમુ મોં કાઢી અનેરા
 રત્રી કરી રહે છે. જીવંતીજન ! એનો પેલો અંબોડો-કેવો મુંદર એ કેશ-
 કશા ! એ પર રોજના ત્રણ રંગીન મુલાખ આનીની કબર પરથી આ-
 લેવા-જાણે આનીની પ્રસાદી ! આની ! તે આજે નથી ! ગર્મ જ કાલે
 ને એ વાનો કરતી હતી ! કેટલી એની માયા ! કેવી એની મમતા ! ચાલો,
 મધુ કરીશ દવે તો. હૃદયના ધનકાગ વધે છે, ને તમે કહેશો કે એમ
 કાગળવચ્ચ થયે રોડ કાપશે ? પણ જાન કમતા બકિત જ પ્રભુને તો વધારે
 પ્રિય છે. જમ ! જમ !

લિ.



[પત્ર ૫ મા]

તા.

૨૧. ૨૧.

મારો છેલ્લો પત્ર વાંચી તમે શાશા વિચારો ક્યાં દશે એ હું કહી
 શકુ છું. જીવંતીજનનું અને મારે નામ તમે કેટલી ચે વાર અર્ચ્યુ દશે એ
 પણ કહી શકુ છું. પરંતુ મને ખાતરી છે કે આ પત્ર વાંચી તમારી બધી
 ઈચ્છાઓ શમી જશે. કુનાડ લાખનની રાજમહેલ જેવી 'હુકેશીઆ'
 નામની સ્ટીમર પરથી આ પત્ર લખી રહ્યો છું. એ હું આવતી કાલે દવે

ત્રણચાર કલાક ક્રાન્સના એસ્ટ બંદરે અટકાવાનાં છીએ ત્યાંથી પોસ્ટ કરીશ. હવે અમેરિકા જઈએ છીએ. ફક્ત એ જ દિવસ ત્યાં રોકાઈ હું હિંદુસ્તાન પાછો ફરીશ.

આ સુંદર સ્ટીમર વિષે આપણાં છાપાઓમાં વર્ણનો આવ્યાં હતાં, તે તમે વાંચી લેજો. એમાં જેને સગવડો છે, જેને રમતગમતનાં સાધનો ગોઠવેલાં છે, તે વિષે કંઈ જ લખતો નથી. આ અમેરિકનોની વૈભવ માણવાની અભિલાષાઓને ધન્ય છે. શાંત રજનીમાં ચન્દ્રપ્રકાશમાં આ એક નાના ફળદ્રુપ ટાપુ જેવી સ્ટીમર વિશાળ સાગર પર તરી રહી છે, અને હું આજે લખું છું, તે ભાંગ્યુંતૂટ્યું વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતી જુલ્મીઅન મારે ખભે ડોકું રાખી મારી પડ્યો બિભી રહી છે. અને એના સ્થેત હાથીદાંત જેવા એક હાથે મારા માથાના વાળ ગૂંચવી રહી છે. પરંતુ આ રમ્ય અનુભવોને પળભર પડતા મૂઢી અમે બહાનથી લંડન જઈ શું કંઈ એ ઇતિહાસમાં જ બિતરીશ. તા. ૩ જુ એ અમે લંડન પહોંચ્યાં. અને અહીં પણ અમારી મંડળી વિખરાઈ ગઈ. કાઈ કૃષ્ણજ તો વેપારી જુદ્ધિવાળા માન્ચેસ્ટર, તો ઇતિહાસના શોખીનો જૂનાપુરાણા કિલ્લા જેવા, તો કુદરતરસીઆ લેકડિસ્ટ્રક્ટમાં, જેમને જેમ ક્યુ તેમ બેપડી ગયા. વડિલો તો મુખ્યત્વે લંડનમાં જ રહ્યા. એમને તે પાછી પાર્લામેન્ટ. મુલાકાત, ડિનરપાર્ટી બધું જ હતી ?

પ્રથમ તો અમે આપણી સાવકી ય માતાસમી, અને એડવિન જુલ્મીઅનની છટ્ટા છેડા કરેલી માસમી, પાર્લામેન્ટ બેઠ. ખરેખર, એની મક્કતા અને ગાંભીર્ય મેં ધાર્યા હતાં તેવાં જ લાગ્યાં. આ લોકની કાર્યશક્તિમાં ને જુદ્ધિબળમાં મુત્સદ્દીપણું એટલું બધું તેજ રહે છે કે રાજદ્વારી કાયડો એ જ લોકો સહેલાઈથી બેઠેલી શકે ને વણી શકે. પણ એ રાજદ્વારી પ્રકરણ ક્યાં ખોલું ? વેસ્ટ મિન્સ્ટરમાં જઈ ઇંગ્લેંડની મહાવિભૂતિઓને નમસ્કાર કર્યા. એના વિશાળ અને ભવ્ય ખંડમાં ફરતાફરતાં મારા ચનગન નાચતા દેવાએ તો જગદ્ગ હવિઓને શ્રદ્ધાભરી અંજલીઓ દીધી. અનંત નિદ્રા નેવનારી આ મહાવ્યક્તિઓને સંભારતાં કાઈને પણ બ્રેની એલેજ સાંભરે

જા, અન્નેની હમર આગળ નો મારા આંસુ ખાલ્યા જ નહીં ગયાં. એકર-
મ ને પોં ૫-૨૨. ૫૫ એમાં થે લાખોનાં દેવાં પીયગારવાની યદ્ધિ જાણી
મે ૫-૨૨ને ૫૫ પ્રત્યવાદ અપાયો. માઈ માન જીવોચ્ચન વધારતી. હું
હું જીવોચ્ચન નેવા ચૂકું તો જે મર્યાગએ માઈ ખ્યાન ખેચે. એકવિન ૫૫
જીવોચ્ચન વાનાવગ્નમાં મૂંઝાળાનો આલે.

ચોક્કસીઅરનું મહાન જોયું. જીવોચ્ચન, હું ને એકવિન અમારી ત્રિપુટી
સુધે જ હરતી. અનાંડ શોને મળ્યા. દુનીઆમાં જીવનીગતગતી પ્રયંક
મનોજલ્લ ધરાવનારી હકલ જે જ વ્યક્તિઓ. ધડપજુ આવે તેમ જીવાન
રના જ તપ એવા અનાંડ શો ને આદવા એકવિન શોને તો મળ્યા.
અમેરિકામાં પ્રયંક મળશે તો એકવિનને ૫૫ મળીયું. અને ઇંગ્લેંડના
શોનાંદાને જોયા. એવા જ એક જીવન દાદાને ૫૫ મળી આવ્યા.
તે હાડોદાદા. બાપડા એરોમાફ આપના પરવારે ત્યારે અમારી માથે વાતો
હૈ ને ? આખી અંગ્રેજી વાંચનાર આલમને તીખાં તમતમનાં સત્યનિષ્ઠ
લખાણોથી વિંધનાર શોને, અને આખી અંગ્રેજી આલમનાં આસુઓને
હમને ખૂલેખૂલેથી અનેક પંક્તિઓ વડે ખેંચનાર આ વૃદ્ધ જીવોચ્ચન હાડોને
મળવાથી નો અત્યંત આનંદ થયો શોનું મહારી જના રનેદાળ દારૂ અને
હાડોની આંખમાં ઝમેલાં દરી રહેલા આસુઓ, અમે કદી જુદીયું નહીં.
જીવોચ્ચન તો કહે છે કે એજે તો શોની ચમકતી આંખોમા આખો સેન્ટ-
જોનનો નાટક લજવાનો જોયો, અને ધર્મની પ્રપચી જાળ ઉચ્છેદવાની
દિમત પિછાની, અને હાડોની આંખમાં આખી ટેમ કોઈ તેજસ્વી સિપિમાં
લખાયેલી વાંચી. ઇંગ્લેંડમાં દરેકી આ જે જાગ્યાઓ અમે જીવનમાં કદી
જુદીએ એમ નથી.

૫૫ આ માદિત્યવાગા માથે એક રનેદવાગાનો પ્રસંગ ૫૫ અદો જ
દેવે જાણતી હડ, જીવોચ્ચન, હું અને એકવિન, પ્રકૃતિદેવીએ પાધરેલા શીળા
પરિધાનસમાં લીલી વનવંચીઓમા જે મુદર મરોવર શોતરી રવાં છે તે
નેઈ કોઈએ ખામ આમલ કરી કહેલું તેરી એક લીસ્ટરદવાન નામની જગા
જેવા ગયાં. અત્યંત વિષમ ચલાવવાગા કેટલાક ચલાવો ચલી અમે એ રથજે

પહેાંચ્યાં. અમારી ગાડી સરેરાશથી જતી અને મુખ્યત્વે દોરીઆર નેથી જરા પણ ચિંતા થવા ન દીધી. એક સરેરાશથી આરાધના જે જરા ઊંચી ટેકરીઓ એવી આકર્ષક રીતે ખડી છે કે કોઈપણ પ્રવાસીનું આંતર ખેંચ્યા વગર નહીં રહે. અહીં માનવીએ પોતાની કળાનો દાઢ પગ જતાઓ છે. એ જાંતે ટેકરીઓને મોટા તારનાં દોરડાંવતી જાંતી દેવામાં આવી છે. અને સામી બાજુ પર જવાઆવવાને ત્યાં સીકાં રાખવામાં આવ્યાં છે. આ સીકાં વિજળીબળે ચાલે છે. અને એમાં બળે માણસો એકી વખતે જઈ શકે છે. અને આ બાજુથી પેલી બાજુ જતાં પંદર મિનીટ લાગે છે. અને નીચે સરેરાશ તાર તુટ્યો તો—પણ બધા કંઈ આપણા જેવા હોય છે? સાહસિકતા શીખતાં આપણને કંઈ સંકા નેહશે.

બુક્કીઅન, એડવિન અને હું એની એક બાજુએ આવી કાલાં. એ જ જણુ જઈ શકે એમ હતું. એડવિન અમને એને જ મોકલવા માગતો. હું એ એ જણુને જવા કહેતો પણ એડવિનનો મમત મારા કરતાં જાહેર. અમારે સામી બાજુ જઈ સીકું પાછું મોકલવાનું હતું. એ અડધો કલાકકે થોલવા કરતાં એડવિન મોટરમાં એટલો સમય ફરવા ગયો. અને અમે એ એ સીકામાં ગોઠવાયાં. સરરર...એ પંદર મિનીટનો અલગ્ય અનુભવ! જણુ ઊડ્યાં. પડ્યાં, ગયાં. ઓ : ધમક ધમક, ઉપર આલ, નીચે નિર્મળ જળ. પડ્યાં તો પાતાળમાં! મુખરૂપ હવે સામે પાર પહેાંચ્યાં. અને સીકું પાછું મોકલાવ્યું.

ત્યાં એક નાનું વિશ્રાંતિગૃહ હતું. તે સાથે નાનોશો બાગ. એથી અગાડી રસ્તો જ ન હતો. બાગ મુંદર હતો. જણુ નાનો માધવીમંડપ. એ માધવીમંડપમાં બેઠાંબેઠાં પ્રકૃતિદેવીનાં દર્શન કરવાનાં, અને એ માધવીમંડપમાં જ અમારાં રતેહખીજ ફૂટ્યાં. પ્રકૃતિદેવીની નિરંતર આરાધના કર્યા પછી એના મધુર પ્રસાદ પચાવીપચાવી, અમે ત્યાંની અગમ્ય લીલામાં અમે અમારા આત્માને સ્વતંત્ર રીતે ફેદવા જ દીધો. એ પરિસ્થિતિમાં જે કંઈ બન્યું એનો હું સંપૂર્ણ અહેવાલ આ પત્રમાં લખીશ. મને પળેપળ યાદ છે. અને ઉપરથી તમને તો અમારે માટે જે ખ્યાલ બંધાય તે ખરો, બાકી હું તો

સહ દીક્ષીત લખવાનો માગે મને મમતું હું ને લખીશ જ ને ૨૨૫
 મારી હું ને જુલીઅન હર્ષ અર્થે જીવન જીવીએ છીએ. એ અમૃતચોપડીએ
 મારા પ્રેમ પ્રગટ્યો. એ માધવીએ ૧૫માં હું બોલે ન બોલે દર્શાવે, ને
 જુલીઅને ૨૪૨૨૨ મારી આંખમાં જોઈ, મારા આનંદાના લીલાળુ કુખ્ય
 થી બોલો. એ હું જોવાની દની તેનું મને જ્ઞાન દનું. એ વાર્તાગ્રાપ મી
 રીને પડેજમવાનો દનો એનું મેં મને જ્ઞાન દનું. પડેલા તો એ હર્ષ શ્લોક
 મેં લીજીને પછી મારે ખભે એના અને દાધ મૂકી બોલી:

‘આનંદરૂપમમૃતં યદ્વા વિમાનિ ।’-“આનંદરૂપમાં જ મને તો
 અમરત જલ્યા છે.” ને હું હર્ષ બોલતો તો એ તરન મને અટકાવી એ
 એ મલાએ જ રાખતી. ‘આનંદારેય ગચ્છિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે’ અને
 એનો અર્થ એ જ હતી કે આનંદમાંથી જ વસ્તુઓ જન્મે છે! આજ વર્ષો
 મારા મદ્યમાં બરી મૂકેલા આનંદ આજ જીભરાવ છે. મધમાખ જેવી
 હું તો જ્યાંનાં સાદિત્વમાં, વિજ્ઞાનમાં, કે કુદરતમાં હંધાને સાશ્વત આનંદ
 આપતું હંધ મેં જોડે હું તે મધનું મારા મદ્યમાં લર્પા જ કરે છું. એ સર્વથી
 જીભરાઈ મારું હૈયું આજે જલકાવ છે. અને તું મારા આનંદસાગર! આજે
 હું આ આંખોએ જોડે છું તે તું મેં નથી જોતો ચું? ને આ હું જે અનુભવું
 છું તે તું મેં નથી અનુભવતો ચું? મારા આનંદ જેવો તારો આનંદ પામું નથી
 જીભરાતો દહે! તને ને મને સર્વત્ર એક જ આનંદનાં દર્શન થાય છે તો એ
 આનંદમાંથી જ પ્રેમનો જન્મ થવા દે.” મારે ખભે એના દાધનો પૂલ રૂઢ
 થતો મથો, અને એ આવંશમાં આ જ્ઞાનજ્ઞાર શી રીતે ખામરી જતી દશે
 એ વિશે હું હંધ મેં વિચાર કરી ચક્ર તેં પડેલાં તો એજે મલાઓ જ.

“આ આદ્યસ અનંત આનંદથી લરપૂટ ન દોળ તો આપણે શામે-
 શામે પણ કેમ લઈ શક્યા દોળ! મને આજે આનંદથી માંભજ તું ના
 નહી જ દહે. મારું હૃદય આજે જોવા દે. તારા મનમાં મારું શ્રેય, અને
 મારા દિલમાં તારું શ્રેય, આ દેહક સમયમાં નથી વસ્તું શું? હું તો એકમાર્ગી
 છું. સરસ્વતીની માગી જાવમાં જ મદેવ લીજી છું; જનાં મારા આત્માની
 આસપાસ કોઈ અગમ્ય બંધન બંધાવવા મને લાગે છે. એવી પરંતપના હું

અનુભવું છું. મને ન સારાના અનુભવ નથી હાથે હોય તેમ ન બને. 'સ્વનેત્ર મુંઝીયા' મને જાણે જાણે જાણે મને રમવો મેં જાન્યો પાર નથી રહે પાશે."

"પણ હું સ્વાર્થી છું. મારા દેવડન : હું નિરુપદે અત્યંત ત્યાગી છું. હું નારા દેવડની નથી. હા, હું દિવ્ય નથી. પણ મને જાણે દિવ્ય છે એની હું તને જાણરી આપું છું. જાને નહીં જેમ તેમ હું જાણરી એને, મારી જીવનસરની એ મેંસા પૂરી કરજે, ખાલા !"

હું ધીમેધીમે "જીવીજન : જીવીજન !" બોલવા કરું ને જીવ જોવા તો સદાસદ આપું જ જાણ. જીવીજન મારા હૃદયમાં સમેટાઈ ગઈ એને એના દેવાનો વળકાર હું સાંભળી શકતો હતો.

જીવનની એ ધન્ય પળમાં અમે ઉચ્ચ, સ્વચ્ચ, અને શાંત, સુખી સંતોષી અને સદા જીવન ગાળવા, જીવનની એકાદ અને અધુરી પ્રતિભા અક્ષિતમેદ ટાળવા જાણક અને છે, એ જોડ ટાળવા; જીવનકલા ચર્ચા સ્વયંપ્રકાશના સંપર્ક કિરણો ઝીલીઝીલી; એ પ્રેરણાકિરણથી યુગયુગના હૃદયમાં એકલા ચમેલા ખમ્મનાનાં અમૂલ્ય રત્નો મંથોધી, એ રત્નો વહે અનન્ય જીવન શણગારવા, કલ્પનાની અદ્ભૂત વસ્ત્ર સદાકાલ અનુભવવા. વિચારશુદ્ધિની ગહન હોડાઈ માપવા, મનોભાવની સમતોલ નિયંત્રણક્રિયા વહે અલબ્ય, અપ્રાપ્ય અને અશક્ય જગ્યાતું સર્વકેઈ સિદ્ધ કરવા, મનુષ્યને પ્રાપ્તાદિત સમગ્ર શક્તિઓને સંપૂર્ણ રીતે ખીલવવા, મુક્તમાં મુક્ત સંસ્કારોને વધારે ને વધારે વિશુદ્ધ કરી, તે અચ્ચ, અમર, અજર, અલૌકિક પદને પામવા, અમે અમારા હૃદયમાં પ્રેમદીવડો પ્રગટાવો.

એ અડધા દલાડમાં અમે તળચતળ સુધીનાં અમારાં હૃદય કોટલી લીધાં. અને એક ગાઢ આર્થિકગત પણ કોટલી અમે જરા વ્યવહાર વાત કરી. જીવીજન તો તે ઘડીથી સંવનનકાળ શરૂ કરી અને એકખીન્નને પૂર્ણ જોળખી લઈ હિન્દુસ્તાન જઈ લગ્ન કરવા મુચ્ચયું; પણ મેં એમ ન કરતાં જો અમે પરણી શકીએ એમ હોય તો જ સંવનનકાળ શરૂ કરવો, એડવિન આવે ત્યારે એની સલાહ લેવી, અને લગ્નની શક્યતા ન હોય તો આજે

જે આનંદ જોયતી રહ્યાં છીએ તે છેવટનો મણી હમેશાં જની નિદાય લેતી. અને હમ તો એ ચર્ચ જ ગયાં હતાં ને ? આત્મા ક્યાં જુદાઈ જોળખવા શકે હતા ?

પણ મને વિચાર મરખા ચે જીવિતીયને કરવા ન દીધા. એ તો કહે કે એવિન કે ડૉ. ઇનર્ટ કોઈ ના પાડે જ નહીં. મને જોલનો અટકાવી, જાણી પછી જોરથી મને બેટી પડી, અને એની આંખમાંથી આનંદનાં અશ્રુ ટપકતા થાંડ્યાં, એ લુપ્ત, ન લુપ્ત ત્યાં તો એડવીન આવી પહોંચ્યો.

એડવિનને જ્ઞેનાં જ જીવિતીયન તરન એની પાસે ગઈ, અને અમારી કંઈએ એમણી આખો ઇનિદાસ એણે હતો. એ બધું પાછું ફેરવવાથી નહીં લુપ્ત. મને લાગે છે કે જીવિતીયને જે શબ્દોમાં હતું તે શબ્દોમાં ફેરવવા નહીં જ શકી શકન. જીવિતીયનની જીમ પણ પુનઃજન પામી હતી.

એડવિને અમારે હાથ સહેલુ કરી આપવા ડૉ. ઇનર્ટને પૂછવાનું એણે જાને જ પોતાને માથે લીધું. અને પોતા તરફથી અમને બેને અંતરનાં અનિર્ણયો પણ આપ્યા જીવિતીયનને તો એણે એમ જ કહ્યું કે આ પૂરે દિવસમાં તું તારે વ્યક્તિત્વ આટલું બધું અર્થો દેશે, અને આથી મ્હાન ચર્ચ જશે એમ મૂંઝવણનાં ન દેનાં પણ ચાલો, આ જાણી મને તો અત્યંત આનંદ જ થયો. "

ત્યાંથી અમે પછા ક્યાં, અને જાણી એ ત્રાજવા મમીપ આવી પહોંચ્યાં. અને ત્યાં ચે એ જ ગમડો પાડો, અને દવે તો એડવિનને બદાનું મળેલું, એટલે એ જ જીવિતીયન એ પ્રેમદીયોલે પદર મિનીટ દીયોગાર્થ પહેલા આ બાળ આખ્યા, અને એડવીન પછી આગ્યો અને અમે અમારે જિનારે મગાનું પહોંચ્યા.

બીજે દિવસે મવારે જ એડવિને એના પપાને અમારે પ.રાયણ હતું. અને તમે માન્યો ? એ હામગવ દિવસ બસા પિતાએ પોતાના સંતાનની હિંદને કેટલું માન આપ્યું હશે ? કેટલાક ગાળ્યું મુદાએ રજૂ કરી એનો એણે જાને જ રહ્યાં આવી અને એક પિતાને જાણે એવી કિમતી મહાદ આવી અમને એક દોરાની પોરી ખુલાસોમા બેટ આપી. એ દોરી અમે સેવારમાં વારાફરતી પહેરીએ છીએ.

જુલોચન નો દિલ જોવાને નક્કી રહી છે. પણ કોણ જાણે તમે બધા એનો મોં સ્પર્શ કરેલા ! પણ મને તો ઘડા છે કે સ્વરતબમાં સદાસંવેદા મને તેને આવશ્યક જ છે. જુલોચન પણ એવી જ આશા રાખે છે. જુલોચન મોં છે એ વિષે દરેક માટે વધારે સખવાનું રહેતું જ નથી. એ તો ત્યાં જ આવે છે એટલે જોશો જ ને !

આલો, ત્યારે, આ કલાક બે કલાકમાં આ દપાસ જરો. આ કાગળ નમરી તરફ દોડો દરો અને અમે તો દરિયાની મધ્યમાં ઝોલા ખાના દર્મી. જુલોચન ને હું, હું ને જુલોચન ને એડવિન તમને પ્રણામ પાઠવીએ છીએ.

સિ.

[પત્ર ૬ ફો]

તા.

ચ. રા.

આદલા બધા લોકો મુંબઈ. તેડવા આવ્યા હતા, તેમાં તમે જ નહોં જમ્યાં, તમારા જખમાથી એકે નહોં, એટલે થયું તો ખરું કે સાહેબસવારી મુંબઈ છોડી ક્યા ગયા હતા દશે. અને ખબરે કદાચ તમારો પત્નો મળ્યો અને તમારો કાગળ પણ મળ્યો, છતાં અહીંની ધમાલને અંજો આ જગત મોડો લખુ છું ને માફ કરજો. પણ એમા અહોં આવ્યા પછી જે જે રમુજ પ્રમંગો ગળ્યા ને પણ જખવારીશ તમે મોં તો કેવી મળ આવને !

મને માફ છે કે એ તમને છેલ્લે પત્ર અમેરિકા જતાં લખ્યો હતો. ત્યાંથી અમે તરત જ નિકળ્યા. એટલે દપાસ લખવા કે નાખવાનો સમય જ ન હતો. ફક્ત મારી પધગમણીના દિવસનો તાર જ તમને બધાને મળ્યો હતો.

હું તપ્પી લેખને મુંબઈ ન આવ્યો. પણ ફેલ્ડેનો લીનરી રહેવામાં આવ્યો. કેમ ને કદાચ આખો કાગળ વાંચેલા તો સમજાશે. ઘણાંએ બોરી-

બંદર પર મને જીલ્લીઅન સાથે ફર્ટકલાસમાંથી ઊતરવાની આશા ગળેથી, અને એ હિસાબે કેટલાક પારસી મિત્રો તો બગ્ગે દાર પણ લઈ આવ્યા હતા, પણ બધા જ નીરાશ થયા. સવારે ૬ વાગે મદ્રાસ મેઇલ ધોરીબંદર આવ્યો કે તરત જ સગાંવહાલાં તથા મિત્રમંડળ વીંટળાઈ ગયાં. બેત્રણ જણાંએ તો મને પૂછ્યું પણ કે કેમ એકલો જ. મેં સામું તમારી પૂછપરછ કરી વાત ઊડાવી. અને અમે દશેક વાગે ઘેર પહોંચ્યાં.—અહેન પણ જીલ્લીઅન લાભીને જોવા હોંસભેર આવેલી તે ચે બાપડી નીરાશ થઈ હતી.

ત્યારે શું જીલ્લીઅન જેવું કંઈ હતું જ નહીં ? અને હું આખો સમય અત્યાર સુધી તમને બનાવતો જ હતો ? અને ત્રણ દિવસ પર જ મુરતમાં જોની સાથે ગાંધર્વવિધિથી પરણ્યો તે જીલ્લીઅન નહીં ?

જીલ્લીઅન મારી સાથે જ હતી. સાથે જ છે, ને સાથે જ રહેશે. મદ્રાસમાં અમે રા. ખુબરદારને મળી આવ્યાં ત્યારે જ વેશ બદલ્યો હતો. મેં એને મુંદર રેશમી સાડીમાં મદ્રાસણુ બનાવેલી. અને એ જ પહેરવેશમાં સુંબઈ આવી હતી. મેં એને સુંબઈમાં સીધી તાજમહાલ હોટેલમાં જવાની સમજ આપી દીધી હતી. અને ત્યાં અગાઉથી તારથી ગોઠવણ કરી મૂકેલી, તે ધોરીબંદર પર મારી સાથેના જ કમ્પાર્ટમેન્ટમાંથી ઊતરી એ ટેક્સી કરી સીધી તાજમહાલ ગઈ. અને જતાં મેં કે એણે સહેજ સામું સરખું ચે જોયું નહીં. અમે એવો પ્રથમથી જ તાગડો રચ્યો હતો.

બપોરે હું ને—અહેન એને મળવા ગયાં હતાં, ત્યાં તો એણે પાછો એનો અંગ્રેજી પોશાક સજી દીધો હતો. એ તો—અહેનને એકદમ બાઝી જ પડી, જાણે વર્ષોનાં સદીપણાં !

ત્રીજે દિવસે રાત્રે અમે મુરત જવા ઊપડનાર હતાં. અમારો વિવાહ-વિધિ ત્યાં થવાનો હતો.—અહેને અહીં એક દિવસમાં તો જીલ્લીઅનને થોડકો બંધ આપણી સાડી, લૂગડાં આણી આપ્યાં, અને પહેરતાં પણ શીખવી દીધાં, તે જીલ્લીઅન તો એમાં એવી શોભી નિકળે ! હાથે અકેદી હીરાની બંગડી, ને ગળામાં એકસરી મોતીની કંડી, રેશમી બનારસી બુટાવાળો બસમો, માથે સીધો સંથો, ને કપાળે ચાંદલો. જીલ્લીઅન તો ઝોળખાય જ નહીં.

અને વેદ અજવો તો પૂરો અજવો, એટલે મુંઝવણી નિકળતાં જ એમ જ બેસ કાઢો. એ સીધી એ જ દેનમાં દેવાબેથી આવી. અમે ત્યાં આંટરોડથી બેઠાં. જે કાર્ડ મહે તે પૂછે કે, જીલ્લીઅન ક્યાં ? ને હું હું કે તમને આથે કાર્ડ દોષ ?—મુરન જોલો.

ને આંટરોડ પર લોકોની ખમાસ. ઘણાં તો પેટા ફરટકલાસના આંટરોડમાં બેઠેલી બાઈને જોવામાં જીલ્લીઅન વિષે બૂલી જ ગયાં. કોઇએ મને કાર્ડ રાજકુંવરી દેરવી, તો કાર્ડ એ એને કાર્ડ સ્ટેટની રાણી દેરવી અને હું ને—મહેન જ ફક્ત સમગ્રીએ ને મનમાં હસીએ. ને એમ અમે મુરન પડોઆં.

પણ મુરનમાં તો બધાને વહેમ પડવા માંડેલો. પેલી રાજકુંવરીને મારે બૂલો કીનારો, અચાનક દેનમાં થયેલી ઓગળાણ ! વગેરે એકાએક મહે ન કીનરું, અને માંડે એને અઝેજ પોસાક પહેરાવી અમે બે મંડપ આગળ આપ્યાં, અને પછી એને પૂજનસમયે બસમો અને દેશી પોસાક પહેરાવ્યો, ત્યારે બધાંના હોખનો પાર ન રહ્યો. વિવાહવિધિ નિર્વિધે પાર પડ્યો છે, અને હવે તો એકવિન આવશે, અને ડા. છુબર્ટ આવશે ત્યારે સમ થશે ત્યારે તો તમારે આપ્યા વગર જરા પણ ચાલશે નહીં.

આતો, કાગ્ગીરમા મળ કરવો. વધારે રહેવાનાં હોતો સખજો કે તાર કરવો, કે કદાચ અમે પણ ત્યાં આવી પડેલીએ. ને તમારાં જીલ્લીઅન-બાઈના દર્શન કરાવીએ. હવે તો ગુજરાતી પણ કીકીક આવવા માંડ્યું છે, અને કદાચ હવેના કાગ્ગીરમા એના હમ્નાસર પણ જુઓ તો નવાઈ નહીં. તમને બધાને ફરી એકવાર મારા ને જીલ્લીઅનના, જીલ્લીઅન ને મારા, અવધાઈવંદન.

સિ. —————

—મુવર્જીભાણા

[૧૪]

ઝીણાભાઈ દેસાઈ

[જન્મ : ઈ. સ ૧૮૦૩]

[‘રેનેહરશિમ’ ઉપનામથી આપણા નવીન સાહિત્યકારોમાં કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થી. ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ મુરતજીજીવાના ચીખણીના વનની છે. એમનો જન્મ ૧૮૦૩માં થયો હતો. ઈતિહાસ અને રાજકારણના ઐત્ત્રિક વિષયો લઈ એ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક થયેલા છે. વિદ્યાપીઠ ચાલી ત્યાંસુધી એ ત્યાં અધ્યાપક રહ્યા હતા. કારાગૃહનિવાસમાં એમણે કાવ્યો ઉપરાંત કેટલીક નવલિકાઓ પણ લખી હતી. ‘તૂટેલા તાર’, ‘માતા આમોપાલવ’, ‘સ્વર્ગ અને પૃથ્વી’ એ એમની નવલિકાઓના પ્રસિદ્ધ યર્થ ગયેલા સંગ્રહો છે.

‘ચંપલ’ એક સરસ, સફલ અને વાસ્તવિકતાનું મુરખ ચિત્ર આલેખતી નવલિકા છે. ખાણમાં કામ કરનાર જુવાન મજૂરને ગરીબાઈને લીધે તેની માતાના પ્રેમથી તૈયાર કરાવેલાં ચંપલ પહેરવા જેટલું અહોભાગ્ય પણ ઉવટ ન સાંપડ્યું ! આ નવલિકા આતું કરણ જીવન રજૂ કરે છે.]

ચંપલ

શંકરનું ત્રીજું નેત્ર જાણે બિઘડતું હોય તેવો ત્રીજમો ઉગ્ર મુર્ચ તણુખા વેરી રહ્યો હતો. ધરતી આખી જાણે કોઈ ગાઢ મૂર્છામાં પડી હોય તેમ તાપથી જળીઝળી ત્રાસી રહી હતી. આખા જગતનો એ તાપ જાણે પોતાના વૃદ્ધ શિર પર વહી અંજા સીમમાં આમતેમ ભેગાં કરેલાં થોડાંક ઈંધણ વેચવા જબર તરફ જઈ રહી હતી. પોતાના પગ હેઠળના અંગારાની કે પોતાને માથે વરસતા તણુખાની આલે તેને પડી ન હતી. તેનું ધ્યાન હતું દર શીવરીના ફુંગરામાં. તેનો એકનો એક દીકરો, તેના ઉરનો વિસામો, તેના પ્રાણનો આધાર, તેના રામુ શીવરીની પત્થરોની ખાણમાં કામ કરતો

હો. આ તાપમાં તેના એ કુમળા બાળકની શી સ્થિતિ થતી હતી તે વિચારે અંગાનું ઘટ્ય કદેડી રતું હતું.

જિનાજાના આ તાપના વિચાર અનેક દિવસથી તેના મનમાં યોગાવા રહ્યા હતા. રાત્રી ઉઠેલા તેને એક મહીના ઉપર મળ્યો હતો. ત્યારે તેના પગમાં પગરખાં ન હતાં. અંગાએ તે વખતે તેને કહેલું :

‘ભાઈ, આમ છેક જિવાડપએ તો કેમ કરીને કામ ચાલે ?’

જિવાડમાં રાત્રી દર્મીને બોલ્યો :

‘મા, ત્યાં તો બધા રહ્યા ચોરખાચટ હોય છે. આપણે ત્યાંના જેવાં ચોરા જ ત્યાં કાંટા હોય છે ? વળી ત્યાંના મોઝીઓને આવડે પણ શું ? આપણે ત્યાંના ભગવાનનાં અંખલ આગળ તેમના બધા જોડા પાછી બરે. એટલે હું માધું આપી જઈશ. તું નીરાંને કરાવી મોકલજે.’

વાન એમ હતી કે જે કંઈ મજૂરી મળતી તેમાંથી માંડ એ મા ઈશ્વરના રાહસી નીકળી રહેતા. પણ રાત્રી દર્મીએ પોતે જાણે બારે સુખમાં હોય એવો જ દેખાવ રાખતો, અંગા મહેનતમજૂરી કરી માંડ એ પૈસા બેગા કરી ઘડતી. પણ અંગાઉનું દેવું અને તેનું બ્યાજ એ બધું તેમની એકએક પાઈ ખેંચી જતું. રાત્રીના વિચાર દિવસરાત મહેનત કરી એ દેવામાંથી છૂટી અંગાને પોતાની માથે લઈ જઈ તેને ઘરે ધડપણ આરામના એ દિવસ મળે એવો હતો. તેથી એ બને તેટલી કરકસર કરી પૈસા બચાવતો હતો. તેના અંગપરનાં કપડા—એ આડાઅરળા ગાંઠેલા દોઢાંઓનાં ચોંધરાને કપડાં કદી શકાય તો, તે—નામને બોલ્યો હતો. પગમાં તો કાંઈ પણ પહેરાવતી તેને બાધા જ હતી. પણ જિનાજાના તાપને તેને ખ્યાલ હતો. પગરખાં એ ધગધગતી ધરતી પર ત્યારે પગ ન માંડી શકાય તે તે બરાબર જાણતો હતો. તે વખતે તો જોડા કે અંખલ વિના નહોતો ચાલે. પણ જોડા ખરીદતા પૈસા વધુ પડે. અંખલ સગામાં ચાલ અને ભગવાન એકબીજાને એટલે કાગળ ગાળી મજાનું દાકા મારે તો વરમ આપુ ખાતું નીકળી જાય. આ બધી રાત્રીની ગણતરી હતી. તેમાં બીજી મોટી ગણતરી તો એ હતી કે એ અંખલ અંગાદાર તૈયાર કરાવાય તો એ ગિયારીને

કેટલો બધો આનંદ થાય ? કેવા હામગાકાથી તે કાળજીપૂર્વક ચંપક તૈયાર કરાવશે ? એમ રામુએ ભગવાન પાસે ચંપક તૈયાર કરી મોકલવાનું અંખાને કહ્યું હતું. અંખા તો રામુ શીવરી ગયો કે તરત જ ભગવાનને ત્યાં જઈ માપું પણ આપી આવી હતી, પણ દારૂડિયા ભગવાને આગસમાં હજુ મુઠ્ઠી ચંપક તૈયાર કરી ન હતાં.

આજ તો અંખાએ કાઈ પણ રીતે જરૂર પડે તો તેની પાસે બેસી ચંપક તૈયાર કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. શીવરીના એ બળતા હુગરો, ત્વાળા જેવી પોતાની લાંબી જીભ કાઢી કાઈ ફૂતરો ચારે બાજુએ આગ ફેલાવતો દોડી રહ્યો હોય એવો મધ્યાહ્ન અને તેની વચમાં તાપથી બ્હીકારી જતા નાજુક ફૂલ જેવો પોતાનો રામુ—એ જ દૃશ્ય વારંવાર તેના મન આગળ ખડું થવા લાગ્યું. તેને પોતાના પર ચીડ ચડી. આટલા બધા દિવસ મુઠ્ઠી આવી બેઠરકારી પોતે કેમ કરી ?

પણ એમાં અંખાનો બિચારીનો કંઈ જ વાંક ન હતો. આગમુ ભગવાનમાં લુચ્ચાઈ અને આગસનું પદ સરખા પ્રમાણમાં મંડાયેલું હતું. અંખા પાસેથી માપું લેતાં તેણે બાનાના આઠ આના લીધા હતા. દારૂ પીધા પછી તે વાત યાદ કરવાની તેને જરૂર હતી નહીં. વચ્ચે જે વખત અંખાએ ચંપકની બિઘરાણી કરેલી ત્યારે તેણે સાડું ચામડું નથી આવ્યું, ' ' તળીઆનું ચામડું હવે તો ચાર દહાડામાં આવવાનું છે, ' વગેરે જવાબો આપી તેને છેતરેલી. આજ તો હવે તેને ત્યાંથી ચંપક લઇને બિડવું એમ અંખાએ નિશ્ચય કર્યો. તેણે ઈંધણનો ભારો બે પૈસા ઓછા લઇને પણ ઝટપટ વેચી ભગવાનની દુકાનનો રસ્તો લીધો. ચંપક ભગવાને ચૌદ આનામાં કરી આપવાનું ફરાવ્યું હતું. એટલે તેના બાકીના છ આના તેને પહેલા આપી; માથા પર બેસી ચંપક કરાવવા અંખાએ કમર કસી.

છ આના હાથમાં પડતાં ભગવાનની આંખ ચમકી. તરત જ તેણે તેને દારૂમાં ફેરવી નાંખ્યા. અંખા સાથે વાતોનાં ગપ્પાં મારતો તે ચંપક બનાવવા બેઠો. ચંપક તેણે લગભગ તૈયાર કરી નાંખ્યાં, પણ અમલ હજુ પૂરો ચડ્યો ન હતો, એટલે અંખાને તેણે તે વિષે ફરિયાદ કરી. અને પૂરા અમલ વિના

તો! પણ બરોબર ક્યાંથી લાગે? અંબા પાસે લોટ લેવા માટે ચાર આના બહી રહેલા હતા. અંબા આગળ થાય, અને આજ ને આજ મળે એ લોકમાં અંબાએ તેને તે લિહીના આપ્યા. ભગવાને અંબા તૈયાર કરી આપ્યાં તે દિવસે અંબાએ એક ટાણું જ કર્યું, પણ તેનું તેને દુઃખ ન હતું. એથી રીને એક ટાણું તો શું—નકારડા અપરાધ પણ અનેક વખત કરી કરી તે દેવાઈ મઈ હતી. પણ આજનું એક ટાણું તો તેને ખૂબ ગમે એવું હતું. આજે પોતે પોતાની સાથે અમૂલ્ય વસ્તુ લઈ આવી હતી. અંબા જ્યારે જુવાન હતી, જ્યારે તેના મનમાં અનેક અભિલાષાઓ ભરી હતી ત્યારે પણ તેના કોઈ પણ મુદ્દર લગડાએ કે તેના કાઈ ધરજાએ તેને એટલી માંડી જાણી ન હતી, જેટલી આજે તેને એ અપલે દરખાસો કરી. રસ્તામાં અનેક વખત તેણે તે અપલને ધારીધારીને તપાસ્યાં. તેના ટાંકાઓ જોયા, તેનાં નિશાન જોયાં—એ જોનાજોનાં ને કેમે કરી ધરાવી જ ન હતી. પોતાના મુદ્દા પશમાં તે કેવાં શોભશે, તેના ભાર્મજીયા પણ કેવા રાજી થતા તેને એક રહેશે, વગેરે અનેક મીઠી કલ્પનાઓ તેણે કરી. રાત્રે જાંબાથી પણ પેરણ વખત જીદી નેણે તેને લાંબો વખત મુઠી દાઢમાં રાખી તપાસ્યાં. કાંઈ કેઈ નેને ચોરી પણ જાય એ વિચાર આવતા તેણે તેને માથા દેડાગ લેવાડ્યાં. અપલ અંબાને માટે જીવન કાળકાંધ બની ગયા.

અંબાએ મદિના પહોં પોતાના પાડોશીને ઓકરે રહી રહી જવાને કહ્યું. એની માથે રામુને અપલ બોલેલી આપવાને. અંબાએ વિચાર કરી અપલ; એવામાં તેની ઉપર એક કામગી આપ્યો. જ્યારેજ્યારે પોતાના પર કામગી આવતા ત્યારેત્યારે અંબા મુજી જાતી અનેક કુલકાઓ તેના મનમાં ફેલાઈ આવતી. તેને કામગી લખનાર જગનમા માત્ર એક જ જાણ હતું—કેમ! એટલે ને મરેજે કળી રાહતી કે પત્ર રામુને જ દેમે પણ તે મદિના ને ન દોષ? એવાંવેવા અનેક વિચારો તેને ગજરાઈ મૂકતા. અંબાને કામગી જ્યારે એ વંચાવી રહે ત્યારે જ તેને જીવ રહે પડતો. અંબાને કામગી મળતા જ તેણી દરીરે મુજવા મગધ તેણે લગડાના ઓડામાં કામગી આપ્યો. જ્યારે તરફ જોડેલાં ગાંધીની કુશળ તરફ ન આંધો થયુંપણે આંખેલાં તેના કામગી

માનસે કામગી વાંચ્યો. કામગી શીવરી માર્મન્સ હોસ્પિટલના ડાક્ટર તરીકે હતો. તેમાં હતું કે રામુને અકસ્માત નડવાથી તેને શીવરીમાર્મન્સ હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યો છે અને તેની ઉપર શસ્ત્રપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જો અંબાને તેની ખબર લેવા જવું હોય તો જઈ શકે છે. પેનાનું મનુ સાથે આવીને ઊભું રહેતો તો પણ અંબાને આવો આધાત થતો નહીં. દમણે થઈ તે જમીન ઉપર દળી પડી. આસપાસ તેણે રક્તાં રક્તાં પૂછ્યું :

‘બાઈ, પણ મારો રામુ સારો તો છે ને ? જરાક તમે ફરીથી વાંચી જુઓને !’

‘હા, હા, એ વાંચ્યું છે. નારે તેની ખબર લેવા જવું જોઈએ.’

‘પણ તેને શું થયું છે ?’

‘આકસ્માત.’

‘કેવી રીતે ?’

‘તે એમાં કંઈ લખ્યું નથી.’

બિચારી અંબા ! રામુને શું થયું હશે તે સંબંધી કંઈ પણ તે જાણી શકી નહીં. શીવરીમાં ને હોસ્પિટલ કેવી રીતે શોધી કાઢવી, કેમ જવું પડે તેને કંઈજ સમજાતું ન હતું. આખી રાત તેણે રડીરડી વીતાડી.

બીજે દિવસે તે શીવરી જવા નીકળી. સાથે તેણે રામુનાં ચંપલ લીધાં. ‘કેમર કરે ને મારા રામુને કંઈ ખાસ ઈન્જન થઈ ન હોય !’ એમ વારંવાર તેનું મન વિચાર કરવા મગ્યું. તેણે અનેક પ્રકારની બાધા લીધી. તેનું અસહ્ય હૃદય આજ તીવ્ર દુઃખના બારથી તૂટી રહ્યું હતું.

મદામુશીખને તેણે હોસ્પિટલ શોધી કાઢી. રામુના ખાટલા પાસે જતાં તે ફેંજી ઊઠી. રામુ આદર આડી સુતો હતો. તેની આમપાસ બીજા અનેક ઈંગ્લેન્ડના ખાટલા હતા. એક નસં અંબાને રામુ પાસે લઈ આવી. અંબાને પેનાં રામુના ફીક્કા મુખ ઉપર ચિમત કરકમ. તે બોલ્યો :

‘મા, તું આવી ?’

‘હા, બાઈ, કેમ છે તને ? કેટલુંક વાગ્યું છે ? ક્યાં વાગ્યું છે ?’

‘અરે કંઈ નથી. એ તો મા ? કાલે સારું થઈ જશે. મેં તો અહીં બધાને ના પણ પાડેલી કે એમાં તને કહેવડાવવું પણ શું ? પણ ડાક્ટર સાહેબે નહીં માન્યું. ચાલ, તું આવી તે હવે સારું થયું. કંઈ ચિન્તા કરતી નહીં.’

‘પણ ભાઈ, તું કેટલો બધો નબળો પડી ગયો છે ? આમ સૂતા-સૂતાં તો હાડકાં પણ દુઃખતાં હશે. લાવ, તારું માથું દબાવું.’

‘અરે, ના, ના, મને કંઈ બે દુઃખતું નથી ; પણ લાવ બેઠું, આ પોટલીમાં તું શું લાવી ?’

અંબાએ તરત જ પોટલી છોડી. રામુને માટે તૈયાર કરાવેલાં ચંપક તેમાં હતાં. રામુના મુખ ઉપર ક્ષણભર તીવ્ર વેદનાની એક છાયા ફરકી ગઈ, પણ પછી તરત જ મોં ઉપર સ્મિત ફરકાવતો તે બોલ્યો :

‘વાહ, કેવાં સરસ છે, મા ! ભગવાનની કારીગરી તે ભગવાનની જ ને ? અહીં બધા જડસા જેવા છે. કોઈને કંઈ આવડતું પણ નથી. અને આમદું પણ કેવું સરસ છે ? મારા બધા દોસ્તદારો પણ એ બેઠાંને ચકિત થઈ જશે. મા ! એવાં સરસ છે કે જાણે એને સાચવી જ રાખું ?’

‘નહીં ભાઈ, એને ઓછાં જ સાચવવા સારું કરાવ્યાં છે ? એ તો પહેરવા માટે છે.’

‘હા, હા, હું સાબે થઈને જરૂર પહેરીશ.’

રામુનો કંઠ દુઃખથી રૂંધાતો હતો. અંબા બિચારીને તે કેવી રીતે કહી શકે કે ખાણમાં એક શિલા રડી પડતાં, તેની નીચે તેનો જમણો પગ આવી જતાં, તે ભાંગી ગયો હતો, અને ડાક્ટરોએ તેના પર ચક્ષુપ્રયોગ કરી તે કાપી નાંખ્યો હતો !

—સ્વર્ગ અને પૃથ્વી

[૬૫]

અશેષ

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૯૦૭]

['અશેષ' ઉપનામવાળા નવલિકાકાર પ્રતિભાળી સહકર દર્શાવનાર આપણા નવીન નવલિકાકાર છે.

'ખિચારો કવિ' એ પત્રોદ્ધારા સર્વવ્યાપી શ્રમની વાચનવર્ણી નવલિકા છે. અવનગ્રામમાં સાથે વૃજા શુભલાની સાદિત્યકરિ—કવિઓ—ની સ્થિતિનું વાર્તામાં નિર્મળ પ્રતિબિંબ પડ્યું છે. કવિ, તેની કાવ્યકૃતિઓના દીક્ષાસ્થાન પ્રકાશી, મુખ્ય વિદેશીઓ, આખો યે ગુમાલ, છપટે એનું વૃદ્ધાવનઃ સૌ યુગે કરી ધિમે કેવી સ્થિતિમાં શબ્દ છે તેનું એક કડુભૂ. તેમણે જ વારાવિધ ને સંચાર વિષય આદી બધાકર સાદાપથી આલેખવામાં આપ્યું છે.]

ખિચારો કવિ

[ટેટલાક પત્રો]

[પત્ર ૧ સો]

શ્રી શ્રી કવિ પંચવદનભાઈ,

તમારા કાવ્યમંથર—વ્યંખાનાં ફૂલ—ની જે એક સો નાસે તમે આપણી કોને મામ પટેલા આગાએ ત્યાં જંગલ મૂકી હતી તે પાછી લઈ જવા કે પાછી મમાવી બેવા મત્વર અવસ્થા કરેલા

આજ મુખીમાં એ પુસ્તક અરીદનાર કેમ જ કુસ્મૈયુક્તે પાછું ન નાંકી શકે એ નવાઈ જેવું લાગે છે. તે માટે કાદેર ખબર કોને કારણે હતી કેમકાળી તમે બેરેકારી બનાવી છે એ જ કાળે છે કેમકાળે પડે વિશે તમારા નાકથી દિમાગ વગેરેની કપગણી ને દેવ જા. આર્યે કોને કે એ જ પુસ્તકનું બેનાઈ કરવા બેઠા દેશીએ.

અમે સલાહ આપીએ ત્યારે તમને-લેખકોને-કડવું લાગે છે. ખાલી કહેંગી-કહેણી-લાલતમાં ચોપડી છપાવતા પહેલાં અમારા જેવા કોઈ જાણકારની સલાહ લીધી હોત તો તમને ઉપયાગી થઈ પડત. અને કોઈ નાખવામાં પણ તમે કાંઈ નિયમ જાળવતા નથી. અંદરના લખાણની કોઈ તમારે મન ગમે તેટલી હોય છતાં એ જાહેરમાં ન મૂકાય એનું નાં બચાવકારકુશળતા.

તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા ઘણાખરા કાવ્યસંગ્રહો તમે જોયા જ હશે તે બધામાં રૂપરંગ પર કેટલું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે તેનો વિચાર તમે કર્યો હોત તો પણ તમારું પુસ્તક તમે સુધારી શક્યા હોત. પણ આ બધું સલાહ અત્યારે તો નિરુપયોગી છે. તમને કદાચ ભવિષ્યમાં પ્રકાશન કરે ત્યારે કામ આવે એમ ધારીને લખું છું.

બીજી એક સલાહ મિત્રભાવે આપું : લખવાની શક્તિ હોય-લખવાને ઉત્સાહ હોય—તોપણ કવિતા લખવાનું માંડી વાળો; અથવા ખાનગી કામ તરીકે રાખો. વાર્તાઓ કે નવલકથા લખવા પ્રયત્ન કરો. જાતે ન સૂઝે તો અંગ્રેજી કે બીજી ભાષામાંથી વસ્તુ લઈને પણ વાર્તાઓ લખો. આ સલાહ આપવામાં તમારી કવિત્વેલીને મારાથી અન્યાય થઈ જતો હોય તો ક્ષમા માગું છું. પણ ‘લખવું’ એ એક ધંધો છે એ આપણા લેખકો ક્યારે સમજતા થશે એ જ ચિન્તા મને તો થાય છે. એ ધંધામાં પણ માંગ અને ઉત્પન્ન થીનેને અવકાશ છે એ જોટલું વહેલું સમજાય તેટલું સારું. એટલે તમારા જેવા નવા લેખકોને તો હું હમેશાં જ આવી સલાહ આપું છું. બેશક એમાં અમારું પ્રકાશકોનું અને ચોપડી વેચનારાઓનું હિત પણ સમાયેલું છે એ કબૂલ કરું છું.

પણ આ બધી તો આડીઅવળી વાત થઈ. અમારાં બેત્રણ નવાં પ્રકાશનો તૈયાર થઈ ગયાં છે એટલે દુકાનમાંથી નિરુપયોગી સામાન દૂર કર્યો જ છૂટકો, એટલે જેમ અને તેમ જલદી તમારાં પુસ્તકો અહિંથી લઈ જવાની અવસ્થા કરશે. જેટલી ઢીલ કરશે એટલી ખરાબી પુસ્તકોની થશે. તરતી માફ.

લિ. પૂનમચંદ અમલચંદ,
બુક્સેલર અને પબ્લિશર

[પત્ર ૨ જો]

શ્રી શ્રી આર્ષ પૂનમચંદ,

તમારો પત્ર મળ્યો છે. બધી સલાહ માટે તમારો આભારી છું. આજ કદી તમારે ત્યાંથી પુસ્તકની ખાંચપચીસ નહતી પણ ન વેચાઈ તે અદ્ભુત મને બેશક આશ્ચર્ય થાય છે. પણ બીજા પુસ્તકોને ધપાવતા આવી નેપાળી માટે તમને કુરમ્મદ પણ ક્યાંથી મળે ! છતાં આજ સુધી તમે એ કુરમ્મદ તમારી દુશનમાં રાખવા દીધાં તે બદલ તમારો આભાર ન માનું તે હું કદાચ ગણાઉં. જેમાંથી કાંઈ પણ આવક ન હોય એ વસ્તુ ભારૂપ જ. માટે એટલું તો હું સમજી શકું છું.

તમારી જાણ માટે થોડું સખવાની જરૂર છે. મને ડપાવતા પહેલાં મુંમદ મેં એએક મિત્રોના બલામજુપત્રો સાથે એક પછી એક જાણ શાકોને મોકલાવેલા. તેમનાં નામ તમને ન જણાવું તો સમા કરશો. એ અમુક વિવેચકની મલાહ લેવા માટે દોઢ વરસ સુધી મુંમદ રાખી રહ્યાં અને પછી વિવેચકની સલાહનો સુયોગ એમને ન મળ્યો એટલે તેને ક્ષમ્મદ્યો. બીજા એએ પણ એકબીજા કારણ જણાવી એએકેક મુંમદ પોતાની પાસે રાખી મૂક્યો. મુંમદ પાછો વાગતાં દરેકે તમારી પેજ ઉચિત કે અનુચિત વજુમાગી સલાહો આપેલી. આ બધા વિધિમાં દરેકે અમલ મયો તે તમે જાન જ કદી લેશો. પછી તો સાદમ કરીને મને જેવું સૂઝ્યું તે પ્રમાણે મેં જ મુંમદ ડપાવી નાખ્યો. બીજા પુસ્તકોનાં કારણ મેં અવરમ લેવા છે પણ એવા રૂપરમ ખરીદવાની મારી સક્તિ નહિ એટલે પ્રસોબનને વશ નથી થયો વળી સખાજુની કીમત તમારા કરતાં કે આમાન્ય ખરીદનાર કરતા અમારે મન અનેકમાત્રી હોય એ હું સીકારું છું. એને તમે નિર્મળગતા માનો તો પણ મને સગમ નહિ લાગે.

આપણા જે પ્રમિત વિવેચકોમાંથી એક પામે ઉપોદ્યાન કે પગિચા ડપાવવા માટે પણ બહી વગમ ગુમાવ્યા. પણ પરિચયને બાંહે દ્રોકો મરખે અભિપ્રાય પણ ન મળ્યો. એકે પોતાની નાજુક નખિવનનું અને જદુ અવમાવનું કારણ જણાવ્યું. બીજાએ મારો કે મારા માનસનો એએને બીલકુલ પરિચય નથી એવું કારણ જણાવ્યું.

નદેરાન વગેરેમાં અમે તમારે હિસાબે નક્કન ચાલુ રાખે એ હું સ્વીકારું છું. છતાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકોને વાળે નક્કો મોકલવો જોઈ. વર્તમાનપત્રોમાંનાં ઘણાંખરાં અવસોદનો કાગ્યો વાંચ્યા વગર જ લખાઈતાં. માસિકોમાં કોઈકે પુસ્તકનો સ્વીકાર કર્યો છે. અવસોદન માટે એમને અવકાશ મળે ત્યારે ખરે. આ ઉપરાંત સીધી નદેરાન કરવાની મારી શક્તિ નથી. વળી એ બધાં પત્રોના અધિપતિઓના કે અવસોદન લખનારાના પરિચય સાધતાં તો કદાચ મારે એ દશકા ગીતાવવા પડે. આથી પરિસ્થિતિમાં મેં જાતે આ પ્રકાશન કર્યું તે ડહાપણુ નથી કર્યું એમ તમે અને તમારા જેવા અન્ય માને એ સ્વાભાવિક છે,

વાર્તાઓ કે નવલકથા લખવાની તમારી વ્યવહારુ સલાહ માટે આભાર માનું છું. જીવનમાં અને સાહિત્યમાં કવિતા સાથે એ સ્વરૂપને પણ અવકાશ છે એ હું સમજું છું. પણ માત્ર સૂચના કે સલાહથી જ સર્જન થતાં હોત તો આ જવાબને બદલે તમને એક વાર્તાસંગ્રહ જ મળત. છતાં સર્જક પોતાના સર્જનનો એક વાળી શકે તો તમારી સલાહ ઘણી કીમતી થઈ પડે.

મારા એક સ્નેહીને 'ચંપાનાં ફૂલ'ની તમારે ત્યાંની બધી નક્ક હિસાબ કરીને લઈ જવા મેં સૂચના આપી છે એટલે તમે એને સાચવવાના ત્રાસમાંથી સત્વર મુક્ત થશો. કોઈ રડ્યોખડ્યો ખરીદનાર આવે તો એ પુસ્તક અલભ્ય નથી એટલું જણાવશો તો કૃપા થશે. તમારી સલાહ માટે ફરીને આભાર માનું છું.

લિ. પંચવદનનાં નમન

* *

[પત્ર ૩ જે]

મહેરબાન શેઠશ્રી પૂનમલાલજીની સેવામાં,

આજ સુધી ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્ધાર માટે આપ જે આર્થિક મદદ કરતા આવ્યા છો તે જાણીને આ વિનંતિપત્ર લખતો પ્રેરાયો છું.

એના જેવાની મદદનું જુદું જુદું સાહિત્યમગ્નમાં દેટલું છે તે અમારા જેવા સંસ્કારી વિદેશ મગ્નમાં શકે એમ મારું માનવું છે.

આ કારણે મારો કાવ્યમંમદ નામે 'અંધાનાં દુઃખ' હું આપને મોકલું છું તે કારણે આપને મારી પત્રલિખિત સાહિત્યસેવાનો પરિચય થશે એમ અશક છે. મેં એ પ્રવચન પ્રકાશન જાને જ દુનું છે એટલે અપાર એ રહેલો અરચના બોળ નરો દુખારેમો છું. આપ જેવા સાહિત્યમગ્ન-દાર સેવકો પ્રવચન કરી દે અને સાગાઓમાં કે બીજી કોઈ શિશુ-કલ્પલોમાં એનો પ્રચાર કરે તો હું બોળમાંથી સત્વર જ મુક્ત થઈ જાઉં. મેં એ મારેની મારી પાત્રનાનો નિર્બંધ મારે આપ ઉપર જ છોડવાનો છે અને જોઈ ગુજરાતના અન્ય પ્રમુખ સાહિત્યકારોને આપે વચાર્થ જણા છે તો મને ભવ સાનો દોષ ? આવી મદદ મગ્નમાં મારી સાહિત્ય-સેવાને જે વેગ અને ઉત્સાહ મગ્નમાં ને મારે પણ હું સર્વદા આપનો મારી રહોશ.

હું નહીં ખારા કે કમાઈ જવાની સાલમે આપને આ નથી લખતો કે હું પ્રકાશનખરચનો દિમાળ બીડેલ છે તે જોતા આપને વિદિત છે અપારે નો મારો છંદો અગત્યના વહેરી લીધેલા આ બોળમાંથી રહેલો જ છે. એમાર જિવોની સલાહથી પરિચય વગર પણ આપને અશબવાની દિમવ કરી છે તે જદલ કમા કરશે. પણ નમારો પરિચય મારાની સાહિત્ય પ્રત્યેનું નમારું વાત્સલ્ય જાણનાર કોને નહિ હોય ? મારા જેવા વધારે દાનવીરો આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં નથી એ ગુજરાતનું મગ્ન કોણ છે. નહિતર ગુજરાતી સાહિત્ય અવસ્થા વિશેષ પ્રગતિમાન બને. મારે કોઈ સલાહ આપવી એ મૂંઝવણ ગણાય. પણ હું અને મારા જેવા અન્ય લેખકો તો મિત્ર કે છટકછટક પેમા જેવાને જદલે આપ એક પ્રકાશનકેરદા બની કરે અને તેનો સાત જગના લેખકોને આપો; કારણકે મારી મારી જદર અમ જેવા જગના લેખકોને જ છે. જેઓ પ્રતિજિન થા છે તેમની પાસે તો બીજો દરકોઈ પ્રકાશક જરો અને ને દરેકે તેની રહેલો સ્વીકારશે.

તે એ કામ માટે નથી કરેલ એવું કહેવામાં આવે છે. આથી જ, તેને
તે કામ માટે નથી કરેલ એવું કહેવામાં આવે છે. આથી જ, તેને
તે કામ માટે નથી કરેલ એવું કહેવામાં આવે છે. આથી જ, તેને

આથી જ, તેને કામ માટે નથી કરેલ એવું કહેવામાં આવે છે. આથી જ, તેને
આથી જ, તેને કામ માટે નથી કરેલ એવું કહેવામાં આવે છે. આથી જ, તેને

આથી જ, તેને કામ માટે નથી કરેલ એવું કહેવામાં આવે છે. આથી જ, તેને

આથી જ, તેને

[પાન : ૪ થી]

સા. કૃષિ ધંધાવાળા લોકો.

તમારો પત્ર તથા તે માટે મોકલેલી પૈસી મિલકત મળી છે. પુનઃકો
મને મન્યકાનેને મદદ કરવામાં મોકલી મળેલ મિલકત કરતા નથી. પણ
મેમના પરિમિત અને મોકલેલા પાંચપાંચ રૂબ રૂબના મેમને
શુદ્ધતાના અભિપ્રાય પૂછાને છે. તમે એક જ મોકલી મોકલી નથી એટલે
પણને પૂછાવું અનુકૂળ પડ્યું નથી. પણ અર્થિક રીતે તેમના એક મિત્ર
રા. લક્ષ્મણસિંહ જેઓ અત્રેની મુનિસિપાલિટીમાં મન્ય છે તેમના અભિપ્રાય
માટે મોકલતાં, તેમના અભિપ્રાય મદદ માટે ન આવવાથી તમને કંઈ પણ
મદદ થઈ શકે તેમ નથી તે અનુશે. જ્યાં આવું કંઈ તમારે જાણવું હોય
તો અપેક્ષાધારીને વિચાર કરીને પહેલેથી જણાવવું. વળી અત્રેની એક
શુદ્ધતાની સહાનુભૂતિ પૂછતાં તેઓ પણ તમારા વિષે કંઈ અનુભવ
નથી. તેમની સાયબેરીમાં પણ તમારું પુરતક છે નહીં. માટે જ્યાંકુથી તમે
પોતે કંઈક જાણીતા ન થાઓ ત્યાં કુધી તમને મોકલી તરફથી કંઈ પણ
આર્થિક મદદ મળી શકે તેમ નથી તે અનુશે. આ આશનમાં હવે વિશેષ
પત્રવ્યવહાર કરવાની જરૂર નથી.

વિ. ગોપાળજી અંબારામ,
શેઠ પૂનમલાલના સેક્રેટરી

[પત્ર : ૫ મા]

ભાઈ,

તારા નરકથી ધણી વખત થયાં પત્ર નથી મો મિના થાય છે માટે હાલમાં લખજો. માર્ક કાંઈજ કાગળની પડેલી વર્ષનાં મધ્ય અને એને જુદામ કાર થયું છે. દવે તું તમિ ત્યારે એને અને એની માને કાગળી આપ. અત્યંત નેહવા વાવવાનો નકામો ખરચ કરીશ નહિ. મારે પણ તો દમણી અદિક મહેવાનો છે.

પ્રિય એક ખાસ જાળવ જાણવાવાનો કે પગ્ગોનમ હાલ તેમના મનમાં ફિયાનો નાપરાબી કરવા બાબતે દના. અને દવે તું કમાતો છે એટલે નામુ એમનું કેવું ગામી બાળ મહાવતું નહિ એમ કહેના છે. તેમાં દોહમો ફિયા તો આપણે વાળના મીમલ વખતે લીધેલા ને આ જે કાગળે પણ એક વરમ પૂરું થઈ ગયું છતાં તે આપણે પી રહ્યાં નથી. કહેવમા માયરીને કહેતું અને જનતી કરકમર કરવો તે જાપેલી ચોપડી મોકલો હતી તે તો જલ્દન અને માસરથી ચાર માસ આવી હતી તે લઈ મઈ છે. મ તો તારે કામની દરી એમ ધારીને ચોપડી રાખી હતી. ચોપડીઆમા તો જાણવા માટે જોઈતો ખરચ કરવો છે પણ ભાઈ, જૂની ચોપડીઓ મળતી હોય તો લેવી કે ખરચમાં બચાવ નહિ. તું મુમમ છે એટલે વધારે લખવાની જરૂર નથી. લખવાન આપણને મારી રીતિ દેખાડી અદિતા તારા ભાઈમધે તો તારાં ખૂબ વખાણ કરે હાલજનો જાણ જાતી લખજો.

શ્રી. તારી માનુશીના આશીર્વાદ

[૧૬]

ઉમાશંકર જોષી

[જન્મ : ઈ. સ. ૧૯૧૧]

[શ્રી. ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોષી ઇડર સંસ્થાપના આમણાગમના વતની છે. ઈ. સ. ૧૯૨૮ માં મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં એ સુમાન ત્રીજે નંબરે આવ્યા હતા. ગુજરાત કૉલેજમાં એ બી. એ. સુધી ભણ્યા ને સત્યાગ્રહના ઝંઝાવાતમાં ઝડપાઈ એ વાર કારાગારવાસી થયા હતા. હવે એમણે બી. એ. ની પરીક્ષા પણ પસાર કરી છે ને હાલ મુંબઈ એમ. એ. નો અભ્યાસ કરે છે.

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી હવે પ્રતિના કવિ, નવલિકાકાર અને નાટ્યકાર છે. સાહિત્યનાં આ અંગોની એમની ચાહુ લેખાવલિ—‘વિશ્વશાંતિ’ કાવ્ય (‘૩૧’); ગંગોત્રી (કાવ્યસંગ્રહ) (‘૩૪’), સાપના ભારા (નાટિકાસંગ્રહ) (‘૩૭’), અને આવણીમેળો (નવલિકાસંગ્રહ) (‘૩૭’)—પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

‘પગલીનો પાડનાર’ એ આપણા જૂનાં સ્ત્રીગીતોમાંથી રત્નાદેનાં આવાહનગીતની પ્રેરિત વાર્તા છે. દાદાજીની પાંચ પામવાની મહેચ્છાને છાકરેછાકરે દૂર ને દૂર દેલતી અને એ રીતે ગુજરાતી સંસારનું એક વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરતી આ એક સરસ નવલિકા છે.]

પગલીનો પાડનાર

શાન્તારામને છાંદગીમાં કશું અણમાણ્યું રહ્યું ન હતું. કરકરિયાવર બાપદાદાની વટ પ્રમાણે કર્યા હતા ને ઘરઆરણું બિજળું રાખ્યું હતું. પાંચ પૂછાતા માણસમાં એમના બોલનું હમેશાં વજન પડતું. છેલ્લા સિંદરથવર્ષમાં રહી ગયેલી તે, બરીકેદારની યાત્રા પણ પતાવી લીધી હતી. છતાં કોઈએ એમને ‘હવે તો ભગવાન મોત મોડેલે તો સારું’ એમ બોલતા કદી સાંભળ્યા ન હતા. એમના હૃદયમાં કોઈ પ્રગળ ઈચ્છા પ્રવર્તી રહી હતી ને મોતને બાંધેરા ઓળંગીને અંદર આવવા દેતી ન હતી.

પોતાની પાંચ દીકરીઓને એમણે સારે ઠેકાણે 'નાંખી' હતી. પાછ-
વણિએ ઈચ્છી નાનો, પાંચ બહેનો વચ્ચે ખોટનો એકનો એક ભાઈ કિસન
એ ૪ સારા ધરની વહ પામ્યો હતો. કિસનની લીલી વાડી જોઈ આંખ
ફરવાની આશાએ શાન્તારામ ડોસા બુદાપાનો દસરડો કરના હતા. શાન્તા-
રામને ધૂગ પાંચક થઈ ગયાં પણ એમને દાદા કદી મૂકે ખેંચતો, કાકુકાકુ
મોહ્યો, કાકડી પડાવો લપટે ઘોડો કરી દોડી જતો પૌત્ર દેખવા ન મળ્યો.

પૌત્રીએ બે હતી. બહુ જ મીઠી હતી. શાન્તારામને પણ શુભાતમાં
એવી લાગતી. પણ પાછળથી એમને કોણ જાણે કરી રસ ન રહ્યો.
મોંઘ બાળક પણ પહેલાં બેની જ જનનું જોઈને તો એમને કિસનનાં
બાળકો મારે રીતસર ઠટાળો જ આવવા માંડ્યો. સુખમાં ગયેલી આખી
છંદગી પર દોહની છારી ફરી વળવા લાગી. શાન્તારામની દીકરીઓ-જે
છત્રી હતી તે-ને કે કિસનને પોતાને કુળદીપકની તાલાવેલી ન હતી
એટલી ડોસાને હતી. કિસનું એ લોકો અધીરપ ન હોતાં બનાવતાં એથી
ડોસાને ચાંડ ચડતી. ધીમેધીમે ડોસાનો જીવનઉદ્ધાસ આવ એસરી ગયો.
દમંગેરે આર માણસ વચ્ચે વાળોના તડાકા ચલાવના એ ૪ મંધ થઈ ગયું,
ને મૃત્યુ મારે બીજી બધી તૈવારી પૂરી થઈ જવા છતાં પૌત્ર જોવાની તીવ્ર
ચાસનાને લીધે મૃત્યુ દડતુંવખ થઈ પડ્યું.

ડોસાની જિન્મર વધતી ગમ તેમ નીગણા પણ વધતી આસી. એયું
ને પાંચમું બાળક પણ અબુમમનું જ હતું. એથીવારની દીકરી નસીબદાર
દે કળજગનું પાણી મુઠ્ઠા બોટયા વચર આલતી થઈ. દહેનું બાળક તે
દીકરી દશે એમ શાન્તારામને થકા હતી. 'અમારા વસમાં એમ જ જનનું
આણું છે!' કહીને તે વસાવળી જીભેળના ખરી વાત તો એ હતી કે માત્ર
એમને ત્યાં જ પાંચ દીકરી કેડે કિસન આવનયોં દનો. બાકી એમની વસા-
વળીના જાન પ્રમાણે પણ પહેલા આર પેટી ઉપર ને બીજી માન પેટી ઉપર
એ પ્રમાણે જન્યુ હતું. છતાં આજી અમર છે કહીને કોઈ ડોસાનો વાતમાં
અબુદિલામ બનાવતું નહીં

શાન્તારામને કોઈ કોઈ વાર થઈ આવતું કે પોને જરમુખમાં દના
તારે છંદગીનો અંત આવેના હોત તો કેવુ સારું! અત્યારે આમ બનિયતી

મંજવણથી પીડાવતું ને ન રહેત. અત્યારે ને કાલે અણી ભેગાંની કાંઈ એકે ગઈ એમ એમને યાવતું હતું. જોડીયા છે ને ને, કાલ જોતે પાસનાં ઘર સંભાળશે. આ ઘરવાર ને માવણીનું કિમ્ત પડી કાઢે જ નહીં ને?

પડોશને ત્યાં કીડાકાળેર હતી. પડોશીએ કહી શાન્તારામની છૂપી અાનિયાં કરવાદને ડોસાને ચૂસાનું કારણ આપ્યું ન હતું. પણ મારી કાચારીથી એ રાહ ચાલે એમ માની કાંઈને શાન્તારામ વળીયાર ધૂંધવાદને ન બોલવાનું જોડી પળ બેસતા : 'મારી પુછ નમારે પડી છે, નમારે!' અને બહુ કાપાયમાન થઈ ગય ત્યારે, 'મારા કિમ્તને કહીશ કે તારી પછવાડે ઘરમાં નવુંજા મૂકેના આવજો, પછવાડે!' થોનાના બોલવામાંથી એકાદ શબ્દને આરપૂરક જેવાડે કાઢીને કાંતના કચકચાટ સાથે વાક્ય પૂરું કરવાની આગરતા દિવસોમાં એમને ટેવ પડી ગઈ હતી. ન દોષ ત્યાંથી દુઃખી થવાનું કારણ એમને મળી આવતું. એમાં પડોશીના એકરાની પાંચ દીકરા વચ્ચે ખોટની, જોઈતી એવું લાડકું નામ પામેલી દીકરીને કોકવાર નમતા જયોરે અજબ મધુરા કંઠે ગાઈ એમતી કે

હોંખું ને ચૂંખું મારું આંગળું,

પગલીનો પાટનાર ઘો ને.....

ત્યારે ડોસા એકદમ ખીન્નઈ જતા અને રડી પળ પડતા. જોઈતી એની મેળે ગાયે જતી:

ઘોથા ધંદોથા મારો સાથુલો

ખોળાનો ખૂંદનાર ઘો ને...

શાન્તારામ એકવાર તો એટલા ધૂંઆંપૂંઆં થઈ ગયા કે અડધું ગામ સાંભળે એવી ઝૂમ પાડી: 'જો, આ ઘોયકાણું કેખું છે, ઘોયકાણું?' પણ જોઈતી એનું નિર્દોષ ગાણું આણું બંધ કરવાની હતી? કંટાળીને શાન્તારામ એમના ખાટલા પર પરજાળમાં એકાએક મનથું ગણગણતા: 'યું સમજે છે એ કાળમુખી? કાંઈ મારા કિસનને વાંઝિયામેણું આણું છે? દીકરીએ દીવો રહેશે, દીકરીએ!'

કિસનની વદ્દને બાળક અવતર્યું ત્યારે રાત પડી ગઈ હતી. કાંઈએ પડોશમાંથી ચાળી વગાડી ને આખા કળિયામાં વધાઈ ફેલાઈ ગઈ કે

શાન્તરામે તેનાં દીકરાં કપાળે 'હાં બાપુ, સ્નેહની' કહીને દોઢાં દેવાં
આને સ્નેહનીને નાકે પાનાનાં તાલકાં દલી ને એ નવી કાંચીમાં
સૂર્યે દુદાની શાંતી આપવા જતા જતા તેના આ આંસુથી આંસુની એ
દીકરી દુદાની આંસુ કપાળે ને પાનાનાં ને આંસુથી દારી કેમ કહે શાંતી
મૂંડી એ... અને સ્નેહની આંસુ આંસુમાંથી આંસુ ને ને આંસુ
જ આંસુ, શાન્તરામને દામ કરી જેવાં હૃદય પણ આંસુ એ એ એવી
દુખમાં આંસુ કરી, સ્નેહની આંસુ કરીને દોઢાં આંસુ નાં.

તેમ પછી શાન્તરામની સ્થિતિ જુદી દુષ્ટા વિધાન એ દોઢાં
તેમ આંસુની જે પેંચી કરી દોઢાં એમ સામનું હતું. દવે ને દોઢાં
જેવામાં પણ પડે કહેનો નહો કિમતની વહેને આંસુનીયુ શુભાવના
'દેવ, દેવ! વાપાં નારી જેવડી' અને હતું દોઢાં આંસુ ને કાનમાં
આંસુ નાં પડી હતું કોઈ દોઢાં કરી કહે કે "હાહા, વસવાવો, અમરપો
જવાવો એ ને કોઢાં આંસુ આંસુનાં દામની વાત છે." તે
શાન્તરામ એને માનેથી આંસુ 'હા હા હુ બધું જ જાણુ છું. મેં કાંઈ
કોઈ શિવાગાનાં નેવા નથી' પેંચા આંસુને ત્યાં જ છોડીએ
પછી દીકરાં કપાળે કાનની આંસુ, જૂની કાંચીથી અલસાવડી કરી
કરી એ જ કે ખાંડે, મારી પાને ને કીડને બધું બોલાવે છે! કોના
કીડને દેવ જુઓ, કાળી સાદી જેવાં અને માદાની મોકળાસ જુઓ!
આંસુને એકે એવાં છે એવાં બધું અલસાં મારી અને બોલાવે
છે! અમારે એવું નથી કરતું અલસે જ નમાગ જેવાં અમારી નાનમ
જવળી આંસુની આંસુનાં મન થાય છે ને? થાય જાણ, થાય!

દોઢાંની તજોવન લથડી મધ, બમર પણ દવે એકી થઈ ન
કની. પણ એ ને કહેના કે 'અમાગમા કાચા મરજુ થયા જ નથી,' અને
દવાદાર દેવાને બદલે 'અમારે અમારી જૂની ધંધિયાદી દવા બધી!'
કદી જુવાનને બોલાવના અને પોતાની જિભારીને મમે કિમતની વહેને
દીકરાં અવનરે એ માટે જુવાઓને અને જનિઓને કાંચુદીપૂર્વક
પીનવણી કરતા.

ધીમે ધીમે શાન્તરામનાં જીવનને અંત પામે આવવા લાગ્યો. દોઢાં

ભણી લાગણીનો ભાવ કે જનિ એમને મારે કંઈ કળા જતો તે એ બોલી જાણના : ' મને તે શું થયું છે ? હું કાંઈ એવો મળવાનો છું. મારા કિસનનું ફેફસું બેઠા વિના ? એની વહનું કાંઈ કરો. વહનું ! '

પણ પીમેધીમે શાન્તારામને પણ મનમાં વણી મારું કે પોતાને અરબર કુલ્લીપદનું મોં બેઠા વગર જ ગાળા જતું પડશે, અને આંખો મીચાઈ જાય એવાં સર્વનાશનાં ગિરો એમની દૃષ્ટિ સમગ્ર નરવરવા લાગ્યાં. કિસનની પછી આ અર્ધું પરંપરાનું લગ્નપાર, પાછાંમો વગેરે કનાકાનિયા થઈ જશે, અને એ એનું થઈ જશે એનું ચિત્ર બેઠા પોતાને હવનું પડશે, એ વિચારે એમના મોતની અંધી મજા અગાડી દીધી એના કરતાં તો કિસન ન હોત, હું ય ન હોત, બાપદાદા ય ન હોત તો સારું એમ એમના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યું. બૂતકાળ માથે સંકળાયેલાને પોતાની જોડે મારું ભવિષ્ય ગંદાવ એવી વૃત્તિ જોગે છે એનો શાન્તારામનું મન પૂરાવો બની રહ્યું.

નાથુભુવો ડોસાના કાનમાં એના ગાંડા જોડે વચ્ચેથી ગણગણતો : ' છવી જાઓ, રામજી, કંઈયાકુંવરનું મોટું બાળીતે કળજગનાં સો પૂરાં કરો ! નાથુની ફૂંકે હજી લગણુ તો માતમજી મારી માએ પાછી ફેંસી નથી. '

પણ શાન્તારામની મનોદશા અંધી બાજુથી પીકાતી હતી. દેવે જો કાંઈ આવીને કહેશે કે કિસનને દીકરી આવી તો ગાંડા થઈ જવાશે એમ એમને—અર્ધા ગાંડા હતા એ સ્થિતિમાં પણ—દહેશન લાગતી હતી. એમના મનમાં જેટલી તોત્ર વેદના હતી તેટલી બીજા કાંઈનામાં ન હતી એટલું જ નહીં, પણ એમની વેદના સમજવા પૂરતી પણ ઓછામાં સૂઝ હશે. પણ એમ તો દુનિયામાં ઘણાંયે માણસોની ઘણીયે વેદનાઓ અણ-ખૂંટી ને અણપંપાળી શમી જાય છે.

નાથુભુવાએ એક દિવસે ડોસાના કાનમાં મજાનો ફફડાટ રેડ્યો :

' આકમો જાય છે, રામજી ! મહીનો છવી જાઓ, તો તમારું મોત સધરશે, બીજું શું ? માજીએ મને રામજી દીધું કે મારી ડાંગ તમારા કંઈયાએ સંતાડી દીધી. '

શાન્તારામ અરધું સંલળાય, અરધું ન સંલળાય એમ લગ્યા : ' એ કંઈયો સ્તો ! ક્યાં જસોદાનો પેટનો જણ્યો હતો ? દુનિયા તો કે'દાડાની સોની આંખમાં ધૂળ નાંખતી આવી છે, ધૂળ. ' નાથુભુવાએ એક પયગ-

અને જાહેર એક જાણી જાણી કરીને પાનનાં અનુષ્ઠાન કરું. 'એક દુનું
તે રોજી, પડેલેલી રોજીનાં શું કરું દુનું ? અભ્યાસ કરેલાં ત્યાં જાણી
જાણી દીડ રોજી નો ?' અને જ્યાં નાંદો, આજી દરે દાઢીનાં ન દોષ
એક દરે પાંચે રોજી કયાળાં જાણું

કિમનની વાતને વિષય પૂરા થતા આવતા દતા એ જોઈ જાણી
કેમલેશ્વર તપિવન આવ જાણી કરતો દની અભર જેવા આવતાં રોજીનાં
જાણી રોજીનાં ને જાણીજાણી આવતાં વિષે જાણી દની. 'એક કિમનનું
દુનું જોવા ન મળ્યું' એટલે આવેલાં આવતાં આવેલાં કરતું જોઈને કો અભર
પોતે જાણીજાણી અનુભવ છોડી કો નેદના દની ? પાનનાં અંદરથી
જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી કરતો જાણી એ અનુભવ વખતે રતું
અંદર એ એ જાણીજાણી અનુભવ જાણી કરતો જાણી એ અનુભવ

કેમલેશ્વર એક પાંચ જાણી જાણી વિષય દની. ત્યાં અનુભવ જાણીને જોઈ
જાણી જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે
જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે
જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે

જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે
જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે
જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે

જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે
જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે
જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે

જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે
જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે
જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે

જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે
જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે
જાણીજાણી આવતાં આવેલાં જાણી આવતાં રોજીનાં આવે

પ્રકાશિની

[૧ *]

૧૫ ૨-૫ મંમનિ-દા, અનુમનિ, પ્રયોગન-કારણ. તારીફ-વખાણ, ફનિ-વાદદાગ, રમરણુચકિત. સંબન્ધ...હુ :—વાનચિત ધર્મ એટલે મંમન-વો-મણાય છે. 'પૂર્ણ' અર્થે અશુદ્ધ ઉપાયસો સખદ છે. તેને બદલે 'પૂર્વ' એકો. રંધુવચ-મદાકવિ કાલિદાસનુ એ નામનુ મદાકાવ્ય. એમાં સૂર્યવંરીપ ધર્મોનો હનિદામ કાવ્યદષ્ટિએ વળુવાયો છે. વદીવટદાર-મામજનદાર. પૂરાવો-ચોટ્ટી, માટી, માળીની. નાવન ફોજદાર-ઉપ ફોજદાર, જમાદાર. નોંધપૂરી-દાર-અનુચિતદાર. પ્રાર્થના-માનનાર જમામજુ-સીદારસ. કાન-મેરે-દસેરણી કરે. મદાસય-ગૃદસ્થ. સકારણ-ચોગ્ય, વાજબી. સુધરાખ્યાતું-મુનિશિપાલિટી કેપુરેસન-પ્રતિનિધિમણ. આનાકાની-કચરાટ, અનિચ્છા.

૧૫ ૬-૧૦ અશ્વિમ-એટ, સોગાદ. આકમગલ-આકમીની જાત, મુખપતનિ. દિવ્યમુશી-મહાર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, Philosophy. બરતરફ-કાઠી પ્રાપ્તસો. વિસ્તારી-વિમનવાર પુનર્ગતિ-ફરીફરીને હહેવુ તે. સંસ્કૃત-તૈયાર. માથાફટ-કઠાફટ. વનુજાતખાતુ-જમીનમદેશુજખાતું, રેવનુ કિપાર્ટમેન્ટ. નરી જગા કદાહલી-ઉપજ કચી. દેગન-કુખી. કાગી-મસ્કરી, હસારન. મેરવાર્મ-ગોઠવણ પરવા-નમા. દરકા-દગમી-આકમગલ, થોડા વખનની. ફંદાટી-કો-ટુકટર, કરા-થી હ મ કરી આપનાર. હાર્દ-ધૂગવાળો ચૂનો. આમગમી-દારી અવાવનીઆ-કપીલા, ખાગીલા, કીનાખોર, નનામી અરજી-વગર નામ અનુ-કચી એ કાર્ય દાવકારે મળ્યા છે. તગતીજ-તપાસ. રિફ્ટ-નિવંદન અદેવાલ રોજ-ફદાટી. રોજની મજૂરીના પૈસા. પનાતુ-

ભરપાઈ કરે. મન મનાવવાં-લાંચ આપવી. ચશમપોશી-ઊંધુંચતું કરવું તે. તુમાર-પત્રવ્યવહાર, કાગળિયાં. લેવી-સલા.

પૃષ્ઠ ૧૧-૧૫ મણિશંકર-મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ. 'કાન્ત' ઉપનામથી એ કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. હક્ક-અધિકાર. કુલ અભરામ નદાવે-નિર્વિવાદ રીતે અને ખીનદાવે. અધાટ-હંમેશને માટે. આ દસ્તાવેજી રાષ્ટ્રપ્રયોગ છે.

[૨]

તા'-તાર, વળ. અસલ આમ કરવું એ બહાદૂરી ગણાતી. જગજહેર-સોડપ્રસિદ્ધ, હેરત-નવાઈ. પોરસ-વીરત્વ, પાનો. ગુણાનુરાગી-વખાણનાર. મારણ-લૂંટ, હાથ મારવો તે અનુચર-સેવક, તહેનાતી. સાસ-શ્વાસ, પ્રાણ. અચખૂચ-મળ્યા કર્યા વગર. તુંહિ, તુંહિ-તું જ એક, તું જ એક, વિરલ બહાય-વાહ. વજ-ઈન્દ્રનું હથિયાર, ભયંકર અસ્ત્ર. પોરસેલ-વીરત્વવાળો. અગડ-અનેડ, એક જ, મારકણા-ખૂનતરસ્યા. ઢંગધડો-સમતોલપણું. વિમાસણ-વિચાર. વેલકું-વાહન. હેલ-એકું. પાદર-ભાગોળ. હંસગતિ-રાજહંસના જેવી સ્ત્રીની મનોહર ચાલ.

પૃષ્ઠ ૧૬-૨૦ સાનંદાશ્ચર્ય-આનંદ સાથે નવાઈ. હોંચ-દ્યુમતી ચાલે ચાલવું તે. હકડે-અહો કને, અહો. દાયરો-જલસો. અસૌક્રિક-દૈવી. કામિની-પ્રેમાળ સ્ત્રી. વિમાસી-વિચારી. એર-સાપ. રાફડો-દર. અવગણના-અપમાન. કરકરગડી-ઠાકડી, મેલી. એંધાણ-નિશાની. કસોટી-પરીક્ષા. રવાન-વાળું. કુંદ-ખોખરું. સોરઁયું-ગમ્યું, અતીત-આવો. અડંગા-ધામા. ટાળી દેવો-પૂરો કરવો. જનન-વરયાત્રા. જનૈયા-વર સાથેનું સાજનમંડળ. મોળિયું-ફેટો, કાળિયું. વધ-હત્યા. વરતી-જોતી. કૂખ-સોડ, પાચું.

પૃષ્ઠ ૨૧-૨૫ અકથ્ય-વાર્જુવી ન શકાય એવો. હલમલાવી-બળભળાવી. આનાકાની-દાના, હોસાતૂંસી. આજીજી-વીનતી. ચટકો-મેણું.

[૩]

બોરવેલ અને જોન્સન-પ્રખ્યાત અંગ્રેજ સાહિત્યકારો. બંને મિત્ર હતા. પહેલાંએ ખીજનું અદ્વિતીય જીવનચરિત્ર અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે. શ્રીદા-પુરાપુરા.

-અગ્નિ. દેશનેજન-વરણાગ્રિયા. મતિમંદ-એવકુદ, કમ અક્રમતા.
 ભો-જનકથા, અરિત. આર્થિક-પૈસા સંબંધી. અનુયાયી-સેવક, મતાનુસારી.
 નિ-સુધારો. છટાર-ફરવા જતું તે, સહેલગાદી પંચાત-વાધો, ન્યૂનતા.
 નો-યુગ. વાહ્યાનુર્ય-ભોક્ષવાની છટા. જનકવિદેહી-એ નામનો પ્રાચીન
 ઠરાવર્ષિ. અશોક-બૌદ્ધધર્મો મહારાજા. બેડો-વદાણ. પાર-સામે કાઠો.
 ન-સ્વર્ગસ્થ. પાંખડી-પાંખ, કપ્પના. પેમામ-સંદેશ.

૫૪ ૨૬-૩૦ એકપત્રે-ઈન્તેજાર, આનુર, તલપાપક. પૂરવાર-સાખીત,
 ફોમેટ-અર્થશાસ્ત્ર દ્વયનાર અંગેજ લેખક. ટાંચણ-ઈસારા, ઉલ્લેખ.
 વધાનસા-ઈન્દિઓનું સુખ ભોગવવાની મુન્ઝા. શિષ્ટીઓ-આરસનાં પૂતળાં
 યો કલાકારો. શિરોમણિ-નાયક. ધર્તોમ-ટોંગ, મિથ્યાચાર. વિરાગી-
 કન્ય, ત્યાગી. પૂર્વાચમ-જીવનનો પૂર્વ ભાગ. ખસેલ-વિદ્ય. પદ્માસન-
 ડી વાળોને ચોમ માટે કરેલું આસન. તેજોમવ-પુષ્કળ તેજભરી. તસર્યા-
 ડી રહેણાં, રૂપના કરનાં. આદિ-પદ્મો, આદ્ય. સ્મૃતિકાર-ધારા બાંધનાર.
 મુખન-નમસ્કાર, સાર્થ-મહત્ત્વ દ્વિમાયતી-પદ્મકાર. વાસનાઓ-ઈન્દિયની
 ઓઓ. દિગ્વિજય-સર્વમાદક જીત. ભગવાન ચાલુક્ય-પ્રાચીન મુલ્તાલી
 અણ્વર્ગ કોટિલ. દાર્પદ્યના-કામ કરવામાં કુલસના, પ્રાચીન.

૫૪ ૩૧-૩૫ દિગંતે-દિશાઓના છેડામાં, પૃથ્વીની અનિમ મર્યાદાઓમાં.
 ૧૨-મીઠજી, નામદં. ઝસાકસી-સ્પર્ધા, મરસાર્થ. ભાગ-કમળખની, કુદરેશા.
 વિન-ઈન્દ્રકનો ખજાંચાઓ તે વૈજાનિક. વજ્રકથ-માઠની ડાણ કે રેશનાં
 ૧૩. નારદ-બ્રહ્માના માનસપુત્ર. વિશ્વ-મૃત્યુપત્ર, હંમેજાપત્ર. સયકન-ચકિત-
 ન, મળગ. અંતર્ધાન-અદૃશ્ય ચણ તે.

[૮]

જાનુ-વાટખર્ચોનું ખાવાનું ગમગીન-દોષગીર, દિલ્લેમખો. આદર્શ-
 ૧૨ દર્શ. બ્યાડબુ

૫૪ ૩૬-૪૦ ન-સ્વર્ગસ્થ મહુભાર્ત દરબોવિન્દાસ કાટાવાળા, પ્રેમા-
 નંદને નામે અરેસા જન્મ નાટકો પ્રેમાનંદનાં જ એ પદ્યનાં એ પ્રમુખ

હતા. પેલા ભાઈ-શ્રી. ગટુભાઈ લાલભાઈ હિમરવાડિયા. ‘ગુજરાત’ માસિકમાં
 એમણે ‘આપણા મહાજનો’ એ લેખમાળા લખવી શરૂ કરી હતી તેમાં
 આ ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આપરેશન—શસ્ત્રક્રિયા. ઝનાના—માત્ર સ્ત્રીઓનું.
 સ-ધુર-પરણેલા છતાં પત્નીવિયોગી. આલંબન—આશ્રયસ્થાન. આસક્ત—બહુ જ
 મુગ્ધ, ગાંડો. પોમલો—પત્નીવેલો. અડવું—લૂખું. મટરાણી—કાંઠિયાવાડની એક
 મુસલમાનગતિનો આદમી. જનમત્રી—ગત્તી. સુરભિમુત—ગાયતો પુત્ર, આખલો,
 બળદ. પ્રભુત્વ—સર્વોપરિપણું, સત્તાધીશતા. પ્રોપિતપત્નીક—જેની સ્ત્રી પરદેશ
 ગઈ હોય તેવો પતિ. ઉપેક્ષા—એદરકારી. ગમગીન—શોકલ્લીન. પ્રગલ્ભતા—વધારે
 પડતી હિંમત, ઉચ્છૃંખલતા. દીનોનાથ—દીનાનાથ—ગરીબનો ખેલો. લયગ્નયક—
 ઉપરાઉપરી ખડકાયલાં. લાંક—વાંક, મરોડ. તરવાડી—ત્રિવેદી. પંડ્યા—પંડિત.
 સ્નાડીબાર—શહે, ભાર. સગે—પ્રેમાને. ચાંદલો—વાગ્દાન, વેશવાળ. સાક્ષાત્—પ્રત્યક્ષ,
 હાજરાહજૂર. મહામાયા—દેવી, આદ્યશક્તિ. ઝગારો—ચળકાર. માનતા—
 બાધા, આડી, આખડી.

પૃષ્ઠ ૪૧-૪૫ જંપવા—શાંતિથી રહેવા દેવા. લાજ—ધૂમટો. શીકરો—
 થૂંકના છાંટા. અજ્ઞાત—નહીં જાણીતા. ઓમ—આ પ્રમાણે. કાંઠિયાવાડી બ્રહ્મ
 શબ્દપ્રયોગ. ‘આમ’ પ્રયોગ શુદ્ધ કહેવાય. કાકુ—સરીર. કાગળદાખણિયું—
 ખેપરવેટ. મુદ્રા—ચહેરો.

[૫]

સહાધ્યાયી—સાથે અભ્યાસ કરનારા. નિષ્કામ—સ્પૃહા વગરની. કીડા—
 રમત. સુરવાટિકા—દેવની વાડી, નંદનવન. અનન્ય—એકનિષ્ઠ. સ્થિતપ્રજ્ઞ—સ્થિર
 ભુક્ષિના. અસ્તાયલ—જેના ઉપર સૂર્ય આદ્યમે તે પર્વત.

પૃષ્ઠ ૪૬-૫૦ શોહવતાં—શોભાવતાં. હજાવતી—જિજાણતી, જૂલાવતી.
 બાગાયત—ફલવૃક્ષોથી રસાળ. જીવનવિધાન—જીવનવિધિ, પ્રકાર. ચર્યા—
 જીવવટ. જેલડીઓ—જેડાં, યુગલ. સદચાર—સદધર્માચાર, સાથે રહી ફરજ
 બજનવધી તે. પર્યાણ—પ્રસ્થાન. આધ્યાત્મિક—આત્માને લગતા. અવનતિ—
 પડતી, દુર્દશા. અભિનન્દન—ધન્યવાદ, શાગાશી.

નારાયણ-પણે દુરિયોનું મિત્રનું, મીઠું, મરેનું-અગ્નિ, નિર્ભય-ન્યાયનું.
 સખ-પ્ર-સેવકનું, સંકળ પત્ની, આ-પા, હિંમત-જાનનાં હાથે, ન્યાય-પણેનું.
 શીવજાનના-પણેનું, પદામરિનું, વ્યાપ્તિ, પરસેવર-પરસનું, પદ્મને,
 પદ્મપેરના, અપેશાન-પાદે, અપાદ-વંદી નીચના-અર્પિત, નિરુદ્ધના.
 કાળે-સંકલ્પ, અપરગણના-પેરેની, અન-નાન-નના-અને પદ્મના, અમીર.
 મુક્ત-કલ, અપદના-નીનારા, અગ્નિ-દેવગ્ન, મુક્તિમુક્તિ-અનીકાટ કરે, અમુક્ત
 -અકલ્પ, અપાણનીય, માઠમાઠ-નવીજેવા, અમર-અમર, અમર-અમર
 કાળે, પરાધ-પરાધકાલે, સ્તેરથી.

પૃષ્ઠ ૮૨-૮૦ અપીન-નાળે, વરા, માલ્ય-મદ્દના, દેવાળતા, સ્નેહદર્શ-
 સ્નેહભીતી, ગદ્યર્પી-ગદ્યાદ, ગદ્ય-મદ્યારાગપિયગદ, હર્ષોદ્ધાર-પુનઃ-
 હાર, ગંડકારી નવહુવન, ગીરસો-દેવકન.

[૯]

કાયાખાનું-ગદાખાનું, દોરેલ, મોક્ષવી-મુક્તમાન શાસ્ત્રન, આદિકારણ-
 પ્રથમ કારણ, મૂળ કારણ, અવનખર-આખી હુંગી મુંથી, નિવમન-અવસ્થા.
 છીપર-પત્થર, સનેહ-આસાદ, કમઅખન-દરામખોર, દેવાન-અધેડો, અદ્વિતીય
 એક જ, માત્ર એક, ઉપાસના-શક્તિપૂરન, ભાગીરથી-ગંગા, ભગીરથના
 નામ પરથી ગંગાને એ નામ મળ્યું છે. પુરોહિત-ગુરુઓ, આચાર્યો, પતીજ-
 ખાતરી, ભાવ-જાગણી, વેરવિખેર-રખડના ને અટૂટા, કસી જોવું-તાવી
 જોવું, કસોટી કાઢવી, કાલ-વચન, વેરણુછેરણુ-હિતભિન્ન, છટાછવાયા-એકલ-
 વાયા, તાકડે-તકે, અકસ્માત, ઇસુપ્રોક્ત-ઈસુ (ક્રીસ્ટ)થી ઉપદેશાયો.
 તત્ત્વાર્થસાર-સત્ત્વ, તારણ, ઇમાન-યજ્ઞીન, આસ્થા, શ્રદ્ધા, દીન-ધર્મ, મઝડખ.
 હમાન-મોલી, હજ, જ્યાન.

પૃષ્ઠ ૮૧-૮૫ ઉદ્ધાર-મોક્ષ, મુક્તિ, લામાઓ-ટિખેટના બૌદ્ધધર્મ-
 ચાર્યો, આતશપૂજકો-પારસીઓ, જરથોસ્તના ધર્મવલંબીઓ, તેઓ અગ્નિને
 પૂજે છે, યથાર્થ-વિધિસરની, ટેકો-અનુમોદન, સ્વસ્થ-શાંત, ઉશ્કેરાયા વગર.
 નાંગરેલું-લંગર નાંખી થોભાવેલું, સતત-ચાલુ, મુરાદ-ઈચ્છા, બર લાવવા-

કેલ દેરવા. સ્વમન-આત્મમત, પોતાને ઉદ્દેશીને. સાવ-પૂરેપૂરો. અસ્તિત્વ-
કમાતી, જાત. માખૂત-સહીસલામત. ગોરદેવતાઓ-સુરદેવો, પ્લામળો.
અખૂત-અજ્ઞાત. સર-સમુદયાન, સમુદ્રપ્રવાસ. દિલચાલ-ગતિ, કમણ.
નાપૂરો-મુખ્ય ખલાસી, કંપટન.

૪૫ ૯૬-૧૦૦ નિરીક્ષણ-અવલોકન. પ્રસાદીઓ-કૃપા, મદેરજાતી.
સુગમ-સહેલા.

[૧૦]

ચકિત-આશ્ચર્યજનક. લથડી પડી-મરણની પથારીએ સૂતી. મક્કપતા
આર્ધુઆર્ધુ દમતા. બીનર-અંદરનો ભાગ, અભ્યન્તર.

૪૬ ૧૦૧-૧૦૫ દર-ટોળ પડછદ-મેટો, પ્રચલ. દેવરૂપ-સ્વર્ગસ્થ.

[૧૧]

અવમાન-મૃત્યુ. આલબેલ-ચોટી, All Well. મામ્મ-અસભ્ય.
માળુવો-બોમવો. ઉત્કટ-નીવ, બલવાન. આસરે-પડે. કોડીસો-મદરવાકાંથી.
માનસમૂર્તિના-મનથી દરપેટા પતિના. અવશેષ-ખાડીનું જીવન. નિર્ગમાવવાનું-
વીળાવવાનું, ગાળવાનું.

૪૭ ૧૦૬-૧૧૦ કચવાટ-ગજાનિ. બેકેલ-ખુલાસો. વચિત-રહિત,
વગરનો. ચિરંજીવ-દીર્ઘકાળના. બૃથો-નોકરો. ઉપકારવશ-એસાંગણ, જાણી.
શુદ્ધપા-ચાકરી, સારવાર. દલાશ-આશાભગ, નીરાશ. વિદૂતિ-ફેરફાર ગૂંચળાટ-
અનુકૂળ. યત્રવત્ ('મત્ર' હાપ અશુદ્ધ છે)-સચા માફક. સોસરો-સીધો.
સંસય-આશંકા, અનિષ્ટના વિચાર. કપોલ-ગાલ. પડળ-પડા. અસ્તર,
અંધારી વિચારના બૂનાવળ-એક પછી બીજી મંખ્યામધ વિચારસૂષ્ટિ.
નિઃશબ્દ વામિની-સાત રાત્રિ. આધિપત્ય-મતા. ' હું માતા યુ ' એ વિચાર.
વિધાના-નસીબની દેવી અભિજાતુદય-એક જ ઉગ્ત આત્મનિર્ભરનો-
આત્મનિદા, નિઃસ્કાર.

૪૮ ૧૧૧-૧૧૮ માવચેન-માવધાન, તપ્પર-નૈવાર. આતુર કોડ-
અભિપ્રાય. પરિબ્રીત-લક્ષ્યગત, પગેલા કુગ્ગાન-અર્પિત. રીફ્ટન-સ્વીકારાયેલ.

ગોદ-સોડ. પાસ-ગળ. અક્ષુબ્ધતા-સ્વસ્થતા, વંણુડોળાણુ. તરલતા-અપખર્તા, વેગ. અવ્યક્ત-નિરાકાર. વ્યક્ત-આકારવાળા. બ્હીલો-એકલો. અભાવ-અગ્રેમ, અણુગમો. માલકી-આધિપત્ય. સુરખી-ગુલાખી તેજ. તીણી-કારમી. બહેબાઈનાં-ભયભીત, આંકળાંકાંકળાં. કોટો-તોર. અવિલક્ત-વગર ભાગ પડેલા, એક. ગહન-ગંડી. મરોડ-કોટો, ધૂન. લેખું-ગણતરી. અનન્ય-એકનિષ્ઠ. પુનિત-પવિત્ર. પ્રેયસી-પ્રિયા, પ્રણયિની. દોલણું-દુર્લભ. દયામણું-દામણું, દયાપાત્ર, હલકું. તેલ-અહીં જીવનનું તેલ એ અર્થ છે.

[૧૨]

પૃષ્ઠ ૧૧૯-૧૨૫ સમાલોચના-અવલોકન. મંતવ્યો-વિચારો. પારબૌદ્ધિક-પારકી, ખીજી બુદ્ધિને લગતુ. પર-ઉપર ને અતીત. સૂત્ર-ટૂંકાક્ષરી અર્થવાળું વાક્ય. રહસ્ય-ભેદ. પરત્વે-અંગંધી. સફાઓ-તખ્તો, અવસ્થાઓ. વ્યક્ત કરતા-દર્શાવતા. મત્સ્યગંધા-સત્યવતી, શાંતનુ રાગની રાણી, ભીષ્મ ગાંગેયની અપર માતા. મૌરેલિતી-મૌરેલિટી-નીતિ, morality, સ્તેન્દર્દ-સ્ટેન્ડર્ડ-ધોરણુ. Standard. અદરાઈ બીટી-આંદ્રા થયા, વાગ્દાન થયું. દુકતો-છોટરો. મીસાલ-કેસાણુ. દિવિઝન ઓફ લેબર-Division of labour-શ્રમવહેંચણી. ઝોવારી નાંખતાં-વારી જતાં, શીદાશીદા થઈ જતાં. આડમાં-શરતમાં. પ્રતિ-પક્ષી-સામાપક્ષનો.

[૧૩]

પૃષ્ઠ ૧૨૬-૧૩૦ દિસો-ગનાવ. અલભ્ય-વિરલ. કોરો-ડોળ. મમતા-પ્રેમ. જોગવાઈ-જોડવણુ, બંદોબસ્ત. ત્રગડી-ત્રિવેણી, ત્રિભૂતિ, ત્રિભેટો. નાનીસૂતી-રેંછપેંછ, નિર્હત.

પૃષ્ઠ ૧૩૧-૧૩૫ તાદરાતા-આબેહૂઅપણું. સ્ટ્રોટ-કેડ. પાંચકમ-અભ્યાસક્રમ. પ્રતાપભાવનાઓ-તેજસ્વી આદર્શો. પીછો-કેડો, અંત. પ્રણાલિકાઓ-પ્રથાઓ. મૃદુલ-ક્રોમળ, લલિત. વિપુલ-વિશાળ. મમત-દડ. માતબર-મદાન, સમૃદ્ધ. અક્ષણુની-જ્ઞાનમસ્ત. હૃદયગમ-હૃદયને રુચે એવાં. અલપજ્ઞપ-તેજહાયાના ઝળકારા મારતી. જુદ્જુદો-પરપોટા. મીન-માહલીઓ.

અમના-હંદમ, ડવાનિ, અડગ-મૂળ જ, પાર વિનાની. આસીયાન-
જાદશાદી માસેનુજાર.

૫૫ ૧૩૧-૧૪૪ મજેકકું-તમજું. મહિા. મૌઅ-મઅ. આડકયા-ઉપકયા,
હાંટા. મંજુલ-મહો. દશદો-ધારા, યેડ. વશવર્નો-અધીન, પરવશ અધર્મ-
મદત્તા, સર્વોપરિધર્મ. પ્રસાખા-ઉપસાખા. રજામવા-અવશિષ્ટ, બાકીના.
અર્થ-અવશ્યા, દરિયાગી-લીલોતરી. મોહી-મોહી વાન અવશ્ય-મજીજું,
વિવિધનાભરી.

૫૬ ૧૪૫-૧૫૦ ગમાધિ-કજરકી રમજુમદિર. રજુમકું-ગાલીમર્જુ.
કેશકલાપ-અંબોડો, વેખીકલા. માવજી-અજમાનીતી, વાપર, ઝોર. મદા-
વિજીનિઓ-મદાપુરુષો. જગદ-વિશ્વમાન્ય ને પૂજ્ય. અંજલીઓ-અર્થ. ઓટો-
માર-રવદરનાશર. પરિધાન-વસ્ત્રો. વિષમ-ખાટોકરાવાળા. માધરી-એ
નામની વેળ. જ્યવન મુજીયા-ત્યાગ કરીને ભોગવ એવો અર્થ થાય.
અમેટાર્ક-સંપાદ. પ્રાસાદિત-કૃપાપૂર્વક આપેલો. અજર-નવર્ધાવનમર, વૃદ્ધત્વ
વગરનું. તથાઅનગ-સાત પાતાળોમાના બે, તીએથી ઊંચે મુધી. મંવનનકાળ-
મજુલ કરવાનો વખત, મજુવારમ.

૫૭ ૧૫૧-૧૫૪ વ્યક્તિત્વ-માનવચિચિષ્ટત્વ. મ્દાન-જનાવલી, પરવશ.
પારાવજુ-અદી પ્રેમકયા અર્થ છે. મૌલુ-મુખ્ય નદો ઝોરા, આનુપગિક.
રદીઓ-નોડ માંધરવિધિ-પ્રથમ દષ્ટિના પ્રેમ ઉપરથી થતો લગ્નવિધિ.
સંશાધનાલપ-પુરાતત્ત્વમદિર. તાગડો-મત, તરકટ.

[૧૪]

૫૮ ૧૫૬-૧૬૨ રીજુ નેત-મદારેવને ત્રીજી આંખ છે ને ઉપરથી અંબક
કહેવાય છે. હંધજુ-મગતજુ, કાકી. માડ-ભાગ્યે જ, પરાણે. અમલ-ધેનની
મળા, અસર નકારડા-અનપાણી વગરના, અનશન. જ્યન્ત-પ્રાણવાન.
આજીજી-નમ્ર વીનની, હાલાવાલા. સત્ત્રપ્રયોગ-સત્ત્રક્રિયા, આપરેશન.
અકિત-વિરિમત.

